

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)

Doornmalen, A.G.J. van; Doornmalen A.G.J. van

Citation

Doornmalen, A. G. J. van. (2017, October 12). *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/56323> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Doornmalen A.G.J. van

Title: De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca.1400)

Date: 2017-10-12

4 De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

4.1 Inleiding

Zoals in de inleiding al is opgemerkt, is het aantal studies waarin het ‘vermogensprofiel’ van een bepaald geslacht in de Nederlanden in de periode 1100-1400 centraal staat uitermate beperkt.⁷⁶⁴ Twee goede voorbeelden zijn die van Croenen en van Van Ermen. Croenen beschrijft in zijn studie *Familie en Macht* over de familie Berthout het bezit van de verschillende primaire takken.⁷⁶⁵ Het uitgebreide patrimonium van de Berthouts was een conglomeraat van bezit van de Berthouts en de heren van Grimbergen. Een huwelijk bracht het bezit in de 12de eeuw samen. De oorspronkelijke kerngebieden waren De Kempen en het gebied rond Mechelen. Het erfgoed bestond, naast verspreide leengoederen, uit een groot aantal gerechtsheerlijkheden en rechten en inkomsten van dorpen die niet volledig onder hun heerlijkheid vielen, maar wel in het kerngebied lagen.⁷⁶⁶ Het patrimonium van de Berthouts was na 1200 nog wel onderhevig aan veranderingen, maar nieuwe gebiedsuitbreidingen bleven nadien uit. De nadruk lag op het consolideren van het bezit en het verbeteren van de exploitatie daarvan. Dat vond vooral plaats door ontginning van woeste gronden, met name in het Waverwoud.⁷⁶⁷ Naast de heffingen en rechten leverde dat door tienden direct inkomsten op. Het grootste deel van het patrimonium was allodiaal, maar er behoorden ook lenen van de hertog van Brabant toe. Volgens Croenen is een dergelijk gemengd bezit kenmerkend voor de edelen in Vlaanderen.⁷⁶⁸ Om het bezit te behouden droegen de Berthouts in 1238 vrijwel al het bezit aan de hertog van Brabant op. Wouter IV Berthout (1219-1243) sloot een overeenkomst met de Brabantse hertog waarbij alle door hem ingebrachte allodia als één enkel leen werden gehouden van de hertog.⁷⁶⁹ Daardoor kon slechts één enkele erfgenaam erven en bleef het bezit ongedeeld. In de 14de eeuw concentreerden drie familietakken van de Berthouts zich rondom een eigen kerngebied te Mechelen, Berlaar (later Helmond) en Duffel (met Geel), met elk een eigen ontwikkeling.

De studie van Van Ermen, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen*, geeft een goed beeld van het bezit van de heren van Wezemaal en de verschillende elementen die op dat bezit krachten uitoefenden.⁷⁷⁰ Van Ermen stelt vast dat de opbouw van het patrimonium na de 13de eeuw tot stilstand kwam en dat het zelfs uiteen viel. Dat geschiedde volgens hem onder invloed van een drietal factoren, te weten: schenkingen aan kerkelijke instellingen, verdelingen van het vaderlijk erfgoed bij erfenissen en het instellen van achterlenen. Dat er ook compensatie van het teloorgaan van rechten en goederen mogelijk was door het verwerven van nieuwe lenen, erfenissen of zelfs usurpatie, is evident maar

⁷⁶⁴ Bijsterveld onderschrijft dat de Nederlandse studies over de materiële machtsbasis van de adel er ‘bekaaid’ van afkomen. Zijns inziens is dat wel begrijpelijk want ‘de noodzakelijke, moeizame bezitsreconstructie en de bijbehorende genealogische puzzels leveren behalve veel werk (veelal tot op plaatselijk niveau) maar zelden tot de verbeelding sprekende studies op.’ De studies van Croenen en Van Ermen noemt hij ‘sobere studies’ (Bijsterveld 2004, 216).

⁷⁶⁵ Croenen 2003, 77-146.

⁷⁶⁶ Croenen 2003, 83. Het ‘groot’ aantal heerlijkheden wordt niet gekwantificeerd.

⁷⁶⁷ Croenen 2003, 87-89, 146.

⁷⁶⁸ Croenen 2003, 91. Croenen verwijst naar Vlaanderen, maar zo’n soort mix was kenmerkend voor de adel in Europa, met uitzondering van Engeland waar na 1066 allodiaal bezit niet bestond.

⁷⁶⁹ Croenen 2003, 89.

⁷⁷⁰ Van Ermen 1982; Van Ermen 1985.

woog uiteindelijk niet op tegen het verlies.⁷⁷¹ Van Wezemaal had zoals Van Ermen dat noemt meer bezittingen dan de ‘gewone’ dorpsheer, maar was de mindere van de Berthouts die zich konden meten met de landsheren.⁷⁷²

Qua omvang van het bezit lijkt dat van de Herlaars wel op dat van de Wezemaals, dat wil zeggen meer dan de dorpsheer maar minder dan de Berthouts. De afkomst en daarmee ook de status van de Herlaars was echter anders. De Wezemaals kwamen voort uit een geslacht van *ministerialen* van de hertog van Brabant, zij dankten hun bezit aan de diensten en gunsten van de landsheer. Het kernbezit van de Herlaars dateert al van vóór de 11de eeuw en werd van generatie op generatie doorgegeven. Er is dan ook niets dat erop wijst dat het sociaal-economisch vermogen verkregen was als een gunst van een landsheer. De Herlaars waren daardoor minder dan de Wezemaals afhankelijk van een landsheer. Dat verschil was aanvankelijk essentieel.

4.1.1 Vormen van bezit

Algemeen gesteld was in de middeleeuwen het bezit aan goederen en rechten vrij eigendom (allodiaal bezit) óf leen (feodaal bezit). Het onderscheid was feitelijk alleen juridisch, het onderscheid tussen allodiaal of feodaal eigendom was niet zichtbaar. Voor de leenman gold het leen als zijn bezit. Het bezit van een *allodium* of een leen zegt niets over de omvang van het bezit, dat kon variëren van een klein stukje land tot al het land in een dorp.⁷⁷³ In de bronnen is het juridische onderscheid van het bezit niet altijd duidelijk. Soms staan goederen in de tekst expliciet als *allodium* of als leengoed aangeduid, maar vaker is het onderscheid alleen impliciet af te leiden uit de context van een overdracht. Daar komt bij dat de herkomst van het allodiale bezit zelden is te achterhalen. Toch is het niet zo dat indien gegevens over de herkomst ontbreken geconcludeerd mag worden dat het bezit *dus* allodiaal was. Bijsterveld stelt dat in tegenstelling tot de verwachting het begrip *allodium* in de 12de en 13de eeuw niet zozeer verwijst naar oude goederen en aanspraken, maar naar relatief jonge ontginningen van woeste gronden bij oude kerkelijke goederen of domeinen.⁷⁷⁴ Het is lastig de begrippen met de schakeringen in het kort te beschrijven. De termen van het middeleeuws recht zijn niet te ‘vertalen’ naar die van het moderne recht. Het betreft immers woorden uit een geheel andere maatschappelijke structuur en context. Toch valt daar niet altijd aan te ontkomen.⁷⁷⁵

Kort gezegd staat allodiaal bezit voor alle goederen, land en rechten die men niet pachtte, in pand had of in leen hield, een *allodium* was het bezit in gebruik door de vol-eigenaar. De eigenaar had het eigendom *jure suo* in eigen recht.⁷⁷⁶ Bij het vervreemden van het allodiaal eigendom was altijd de goedkeuring van de verwanten nodig, zij bezaten namelijk de erfrechten. Bij een overdracht stonden zij die af. Feodaal bezit was aanvankelijk gekoppeld aan een persoonsgebonden verhouding tussen een leenheer en een leenman, de leenhouder of vazal. In ruil voor een wederdienst schonk een heer aan zijn vazal goederen of rechten. De vazal had tegenover zijn heer twee essentiële verplichtingen, *consilium* en *auxilium*. De leenman stond zijn heer bij met raad en daad. Dat betekende eigenlijk het leveren van hofdienst en militaire dienst.⁷⁷⁷ De overdracht van een leen vond plaats ten overstaan van de leenheer en een hof van leenmannen. Het hof had bij de overdracht een geheel eigen taak.⁷⁷⁸ De leenheer en de leenman waren voor hun relatie gebonden aan

⁷⁷¹ Van Ermen 1986, 13.

⁷⁷² Van Ermen 1986, 6.

⁷⁷³ Leenders 1996, 222.

⁷⁷⁴ Bijsterveld 1989a, 29. Zie ook, Verbesselt 1985, 24.

⁷⁷⁵ Zie De Bruijn 2011, 68-79; De Bruijn 2012 87-98.

⁷⁷⁶ Van Asseldonk 2002, 111; De Monte ver Loren 1972, 35.

⁷⁷⁷ Zie voor een goed overzicht van de diensten van een (Vlaamse) leenman, Heirbaut 1997b, 129 e.v.

⁷⁷⁸ Zie voor de procedure van een overdracht, Heirbaut 1997a, 37-60; Heirbaut 1997b, 61 e.v.

het leenrecht dat per landsheerlijkheid of zelfs per leenhof kon afwijken. Een veelvoorkomend onderscheid was dat van de vererving binnen de derde graad. Indien alleen mannelijke erfgenamen het leen erfden was er sprake van een *zwaardleen*, recht leen of versterfelijk leen. Bij een *zwaardleen* verviel het leenbezit aan de leenheer indien er geen mannelijke erven waren, de leenheer kon het leen dan opnieuw uitgeven. Vererving van het bezit via de vrouwelijke lijn was ook mogelijk (*spilleleen* of onversterfelijk leen).⁷⁷⁹

Het is echter niet juist de vormen van bezit alleen te verdelen in allodiaal goed of leengoed. De praktijk is vele malen weerbarstiger dan begrippen kunnen ondervangen. Er waren tussenvormen. Zo kon de bezitter van allodiaal land een deel ervan tegen betaling van een onveranderlijke grondcijs in erfpacht uitgeven. Hun goed heet dan *erve*.⁷⁸⁰ In termen van eigendom kon het leengoed ook *cascaderen* naar achterleen en verder. Bij achterlenen was de leenman zelf ook leenheer. Er ontstond daardoor een feodale hiërarchie tussen twee hoven. Dat kon gevolgen hebben indien een leen binnen een bepaalde landsheerlijkheid afhing van een leenhof buiten die landsheerlijkheid.⁷⁸¹ Naast belenen was het ook mogelijk het bezit (rechten of goederen) te verpanden. Zolang de verpander zijn schuld niet loste bleef het in pand genomen bezit 'eigen'. De rechten over dat bezit vererfden volgens de reguliere regels. Door het lossen van de schuld verviel bij verpanding het bezit weer aan de heer, of een nieuwe geldschieter.

Afgezien van het genoemde juridische verschil was er tussen vrij eigen bezit en leenbezit nog een onderscheid, dat betreft het formeel tijdelijke karakter van het leengoed. Bij versterf vervielen zonder meer de rechten op het leen. Bij een erfleen gingen de rechten over op de erfgenaam, hetzij man hetzij vrouw, mits die binnen het jaar leenhulde deed en heergewaad betaalde. De noteringen van beleningen in de leenregisters lopen dan ook vaak recht evenredig met de erfopvolging van de eigenaren. Bij nalatigheid of verzaken van de leenplicht (in meest ernstige vorm felonie) kon de leenheer het leen onverwijld terugnemen, het leen was immers een bevestiging van een persoonlijke band.

Een veel voorkomende praktijk was dat een bezitter van vrij eigen goed dat, of een deel daarvan, al dan niet onder (zware) politieke pressie opdroeg aan een heer onder voorwaarde dat de begunstigde het hem in leen terug gaf, de *fief de reprise*. In het Duitse Rijk dateren de eerste voorbeelden van de *fief de reprise* uit de 12de eeuw, in Frankrijk was dat al eerder.⁷⁸² De oorspronkelijke eigenaar werd daardoor weliswaar leenman, maar hij kreeg het erfelijk bezit. Door zijn eigendom in leen op te dragen voorkwam hij versplintering. De landsheer of territoriale vorst profiteerde niet zozeer sociaal-economisch van de overdracht maar wel sociaal-politiek. Hoewel de heer van het als *fief de reprise* opgedragen goed weliswaar zijn sociaal-economisch vermogen behield en zijn daaraan gerelateerde status, erkende hij door de overdracht wel dat het goed in het territorium van de (lands)heer lag. Dat gold met name voor in leen opgedragen heerlijkheidsrechten.

Grondbezit

Janse geeft in *Ridderschap in Holland* aan dat in Holland de aard en de omvang van het grondbezit gewichtige criteria zijn voor het vaststellen van de sociale positie van de individuele edelman.⁷⁸³ Ook Van Ermen stelt in zijn studie over de bezittingen van de heren van Wezemaal dat de adellijke levensstijl vooral leunde op inkomsten uit het grondbezit.⁷⁸⁴ Kennis van de geografische verspreiding van het bezit en de wijze waarop het bezit verkregen werd dan wel verloren ging, met andere woorden de 'evolutie van het bezit' is

⁷⁷⁹ Hoppenbrouwers 1992, 243-244.

⁷⁸⁰ Burgers 2013, 123-124.

⁷⁸¹ Heirbaut 1997b, 36 e.v.

⁷⁸² Reynolds 1996, 449.

⁷⁸³ Janse 2001, 130.

⁷⁸⁴ Van Ermen 1982, 7.

voor familieonderzoek belangrijk. Maar wat de periode vóór de 16de/17de eeuw betreft ontbreken veelal de bronnen om dat nauwkeurig in beeld te brengen. Voor het beschrijven van kerkelijk bezit zijn vanwege de schenkingen vaak meer bronnen aanwezig.⁷⁸⁵ Croenen wijst er in zijn studie over de Berthouts op dat ondanks dat de bronnen na 1400 informatiever zijn het bronnenprobleem blijft bestaan.⁷⁸⁶ Bronnen zoals leenregisters en domeinrekeningen, die na 1400 (meer) voorhanden zijn, bieden weliswaar meer informatie dan oorkonden, maar ook die geven geen beeld van het gehele bezit van een individu of geslacht. De historicus die zich voor het beschrijven van particulier bezit in de periode 1100-1400 kan beroepen op volledige bronnen is een zondagskind. In Nederland zijn daarvan geen voorbeelden, er is wel een beperkt aantal studies, zoals die van Hoppenbrouwers over het land van Heusden, die van Van Bavel betreffende de bezitsverhoudingen in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied en die van Huiting over de economische basis van een kasteel Den Ham in Vleuten, waarin op basis van interpretatie van latere bronnen de vroegere middeleeuwse situatie gereconstrueerd wordt. Dat is echter niet zonder risico.⁷⁸⁷

Van het bezit van de Herlaars is vrijwel geen kwantitatief materiaal aanwezig, waardoor een volledig retrospectief onderzoek om het sociaal-economisch vermogen te reconstrueren niet te realiseren is. Voor dit onderzoek is dat ook een stap te ver. De beperkingen van de bronnen zijn overigens niet vreemd, de bronnen voor de kennis van de economische en sociale verhoudingen in de middeleeuwen waren niet bedoeld om historische inlichtingen te verschaffen. De oorkonden en andere administratieve overblijfselen beperken zich vrijwel uitsluitend tot rechtshandelingen en dan nog alleen van een beperkte groep uit de maatschappij.⁷⁸⁸ Die bronnen geven voor het adellijk bezit een eenzijdig beeld. Ze tonen ten eerste vooral de schenkingen van goederen of rechten, dat wat voor de adel verloren ging, en ten tweede betreft het nagenoeg alleen schenkingen aan kerkelijke instellingen. Al waren vrij veel van die schenkingen conditioneel en behield de schenker rechten of inkomsten daarop, de kerkelijke instellingen beschouwden de verworven goederen en rechten wel als permanent overgedragen bezit.⁷⁸⁹ Aan grootschalige schenkingen van adellijke goederen aan kerkelijke instellingen kwam in het midden van de 13de eeuw overigens een tamelijk abrupt einde.⁷⁹⁰ Dat in de bronnen na 1250 schenkingen van de Herlaars aan een klooster dan ook niet meer voorkomen past in die ontwikkeling. De opkomst van de geldeconomie is een van de verklaringen voor die algemene trendbreuk.

In de periode waarin het geld in betrekkelijk korte tijd voor het eerst het economische leven sterk beïnvloedde, veranderden ook de sociale verhoudingen tussen en binnen de maatschappelijke geledingen. Dat kwam door het kapitaliseren van het grondgebruik.⁷⁹¹ Door de groei van de bevolking en de opkomst van de steden nam het deel van de bevolking dat direct aan de landbouweconomie gebonden was procentueel af. Burgers en lage adel woonachtig in de steden, met andere woorden het patriciaat, verwierven of hielden land buiten de stadsmuren waardoor de verhoudingen op het land wijzigden. Land en bodem bleken voortaan kapitaalmiddelen.

Het is vrijwel niet mogelijk het aandeel van de verschillende bezitscomponenten in het jaarlijkse inkomen van een bepaalde leenheer in de onderzoeksperiode concreet in te vullen. Störmer geeft een beeld van een

⁷⁸⁵ Zie bijvoorbeeld de studies van Broer 2000 (Sint Paulusabdij Utrecht); Hackeng 2006 (Sint Servaaskapittel Maastricht) en Palmboom 1995 (Sint Janskapittel Utrecht).

⁷⁸⁶ Croenen 2003, 78, noot 5.

⁷⁸⁷ Van Bavel 1999, 89-101; Hoppenbrouwers 1992, 275-286 (bijvoorbeeld); Huiting 1995, 13. Zie Rösener 1983 en Störmer 1983 voor Duitse voorbeelden.

⁷⁸⁸ Niermeyer 1977, 10.

⁷⁸⁹ Blockmans & Hoppenbrouwers 2008, 164.

⁷⁹⁰ Van Bavel 1993, 206-208.

⁷⁹¹ Meisen 2003, 67-68.

middeleeuws bezit in Duitsland.⁷⁹² Uit diens onderzoek in de Zuid-Duitse regio van het Main-Tauber gebied blijkt dat opbrengsten van het land slechts een klein deel van het totale inkomen vormden. Daarentegen komt Rösener voor een andere regio in Zuidwest Duitsland tot een bijdrage van 46 procent, tegen belastinginkomsten van 48 procent op het totale inkomen.⁷⁹³ Het beeld verschilt lokaal/regionaal sterk, maar naar het zich laat aanzien nam in de nieuwere tijd het aandeel van de pacht een grotere en belangrijkere plaats in.

Gerechtsheerlijkheid, annexe rechten en kerkelijke inkomsten

Hèt kenmerk van de adel was het bezit van een heerlijkheid (*heerschap*), dat wil zeggen een gebied of resort waarbinnen een heer bepaalde rechten uitoefende. Er zijn twee te onderscheiden vormen van heerlijkheid, grondheerlijkheid en gerechtsheerlijkheid. Grondheerlijkheid behelsde uitsluitend rechtsmacht over de *eigen* bezittingen, over de horige boeren die gevestigd waren op het land van de grondheer.⁷⁹⁴ Gerechtsheerlijkheid kenmerkte zich in tegenstelling tot grondheerlijkheid door de openbare rechtsmacht over *alle* personen woonachtig binnen een district. In de Frans georiënteerde literatuur noemt men de heerlijke rechten welke samenhangen met het bezit van justitiële rechten de *seigneurie justicière* of *seigneurie banale* (van ban), de heerlijke rechten welke samenhangen met grootgrondbezit vormen de *seigneurie foncière*.⁷⁹⁵ De middeleeuwse term *heer van...* duidde een persoon aan die in bezit was van de openbare rechtsmacht.⁷⁹⁶ De bezitter van gerechtsheerlijkheid beschikte niet als vanzelf over alle grond en landerijen binnen zijn juridisch territoire. Hoppenbrouwers noemt de heerlijkheden zonder grondbezit ‘kale’ heerlijkheden. De heerlijkheden waarvan naast de heerlijke rechten ook land binnen het bezit viel zijn de ‘aangeklede’ heerlijkheden.⁷⁹⁷ Het gerechtsgebied, de heerlijkheid, kon specifiek een huis, een deel van een nederzetting, een nederzetting of meerdere nederzettingen, een regio, omvatten. Al duidde men heerlijkheden vaak aan als ‘de heerlijkheid van “dorpsnaam” ’ dan staat daarmee het begrip dorp nog niet gelijk aan de heerlijkheid.⁷⁹⁸

In de gerechtsheerlijke macht bestond een essentiële tweedeling. Hét onderscheid in gerechtsheerlijkheid was het bezit van de lage of de hoge jurisdictie. Beide vormen van rechtspraak, de lage en de hoge jurisdictie, waren niet noodzakelijkerwijs in één hand verenigd. Gerechtsheerlijkheden waarvan de heer alleen de lage jurisdictie bezat worden ambachtsheerlijkheden genoemd. Daar waar de hoge jurisdictie in handen van de lokale heer was, is sprake van een hoge heerlijkheid of vrije heerlijkheid. De lage jurisdictie omvatte civiele zaken zoals vorderingen, kleine overtredingen en vergrijpen die met geldboeten werden bestraft (*bekeuringen*). De omvang van de schulden of de schade was gelimiteerd tot een bepaald maximum. Tot de lage jurisdictie behoorde ook de volontaire rechtspraak of vrijwillige rechtspraak. Het betrof zaken als machtigingen, contracten en bekentenissen die vrijwillig aan het hof werden voorgelegd. Dat is min of meer vergelijkbaar met het huidige notariaat.⁷⁹⁹ Anders lag het met de hoge jurisdictie. Daartoe behoorden naast de genoemde rechtspraak ook halszaken en lijfstraffelijke zaken oftewel de criminele rechtspraak. Vooral dat gaf aanzien en macht: sociaal-politiek vermogen.

⁷⁹² Störmer 1983, 37.

⁷⁹³ Rösener 1983, 126-127.

⁷⁹⁴ Van Asseldonk 2002, 120-122.

⁷⁹⁵ Zie Van Asseldonk 2002, 114-120; Hoppenbrouwers 1992, 577 e.v.

⁷⁹⁶ Van Asseldonk 2002, 112; Biermann 2005, 139 e.v.; Van Ermen 1989, 741.

⁷⁹⁷ Hoppenbrouwers 1992, 599.

⁷⁹⁸ Zie voor de verschillende interpretaties van het begrip ‘Dorp’, Van Asseldonk 2002, 34 e.v.; Leenders 1996, 39-43.

⁷⁹⁹ Kuys 1979, 10-11.

De criminele rechtspraak werd uitgevoerd in de zogenaamde *vierschaar*.⁸⁰⁰ De vierschaar bestond oorspronkelijk uit een viertal banken, geplaatst in een vierkante vorm, waarbinnen de openbare rechtspraak plaats vond. De rechter zat aan een van de banken, de beklaagde bevond zich binnen een door touwen omgeven vierkant. De term verwijst naar die vier gespannen ('geschoren') touwen. De kern van het gezag van de heer lag in het rechterschap. De daaraan verbonden opbrengsten ontving hij van zijn ambtsdragers. Die ambtsdragers kon hij zelf aanstellen.⁸⁰¹ Een heer voerde sporadisch de functie van rechter zelf uit, in de meeste gevallen liet hij dat over aan een door hem gemandateerde persoon, de schout. De schout was een ambtenaar soms met salaris maar veelal zonder bezoldiging. In dat laatste geval was het ambt dan zogezegd te doen *honoris causa*.⁸⁰² Het honorarium bestond dan uit emolumenten van het ambt zelf zoals een deel van de boeten.

Behalve juridische rechten bezat een heer veelal ook afgeleide rechten, ambachtsgevolgen of annexe rechten zoals het recht van tol, het recht van veer en het recht van de wind. Het aandeel van deze 'uitvloeisels van het publiekrechtelijke gezag' zoals Janse het noemt, was voor de inkomsten van een heer in vele gevallen minstens zo belangrijk als de dagelijkse rechtspraak.⁸⁰³

Vaak bezat een heer naast heerlijke rechten ook rechten en inkomsten verbonden aan een kerk. Dat vloeide voort uit het vroeg middeleeuwse rechtssysteem waarbij de eigenaar van de grond ook de eigenaar van de gebouwen en de roerende goederen daarop was. De kerkstichter doneerde een bouwterrein voor de kerk en het kerkhof, hij bekostigde de bouw van de kerk en onderhield het fonds voor levensonderhoud van de pastoor (het *traktement*). Daarnaast droeg hij de last voor onderhoud van het gebouw en voor de kosten van de eredienst, ook wel de *kerkfabriek* genoemd. Daartegenover stond dan dat de inkomsten van de kerk afroonden naar de kerkstichter.

Een andere belangrijke inkomstenbron was het bezit van tienden. In principe waren de tienden kerkelijke belastingen maar ook die konden, officieel onrechtmatig, aan leken zoals de kerkstichter komen. Een tiende was een vorm van belasting waarbij de afdracht een (tiende)deel van de opbrengst was. Aanvankelijk was de inning in natura. Het gebied van inning, een tiendblok, was nauwkeurig bepaald. Op alle gewassen en dierlijke have was een tiende van toepassing. Hoppenbrouwers rekent de tienden tot de zwaarste lasten waaraan de middeleeuwse boeren onderworpen waren.⁸⁰⁴

Naast inkomsten in geld of natura bezat de kerkstichter ook het collatie- of patronaatsrecht. Het collatierecht was geen wereldlijk heerlijk recht maar een canoniek, kerkelijk, recht van voordracht. De bezitter van dat recht mocht aan de bisschop een pastoor voordragen.⁸⁰⁵ Omdat een heer veelal zowel heerlijke rechten alsook canonieke rechten bezat, worden die van oorsprong verschillende rechten (al te) gemakkelijk gezien als één bezitscomplex, wat niet juist is. Alle genoemde rechten, specifieke onderdelen daarvan, en inkomsten konden afzonderlijk beleend worden.

De inkomsten uit de functie van advocatus kunnen als een bijzonder vorm van kerkelijke inkomsten gezien worden. Hoewel de inkomsten soms beschreven staan in oorkonden, zoals die van 1282,⁸⁰⁶ is het niet

⁸⁰⁰ De Monté Ver Loren 1972, 128; Janse 2001, 153.

⁸⁰¹ De Monté Ver Loren 1972, 126; Janse 2001, 146.

⁸⁰² Hoppenbrouwers 1992, 607.

⁸⁰³ Janse 2001, 147.

⁸⁰⁴ Hoppenbrouwers 1992, 409.

⁸⁰⁵ Bijsterveld 1993, 28; Kuys 2004, 50-56.

⁸⁰⁶ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). In de oorkonde staat de verdeling van de boeten tussen convent, meijer en voogd uitgebreid beschreven.

mogelijk concreet aan te geven wat de inkomsten daadwerkelijk voor het sociaal-economisch bezit betekenden. Over de functie van voogd volgt hierna nog een afzonderlijke paragraaf (§ 4.2.2.).

4.1.2 *Leenregisters, administratie van bezit*

Alle aan een heerlijkheid gekoppelde zaken met betrekking tot het leenrecht, zowel administratief als justitieel, vielen onder een leenhof. Het leenhof bestond uit de leenheer met zijn vazallen. Oorspronkelijk zat de leenheer zelf het hof voor. In de 14de eeuw was het meer gebruikelijk dat hij daar een dienaar voor aanstelde.⁸⁰⁷ De (jaarlijkse) zitting van het leenhof was meestal ten huize van de leenheer. Aan de relatie tussen een leenheer en een leenman lag een contract ten grondslag, dat wil zeggen een overeenkomst met rechten en plichten. Die rechten en plichten waren al dan niet schriftelijk vastgelegd in het leenrecht. De leenheer of diens klerk stelde bij een belening een leenakte op. Die akte was voorzien van het zegel van de leenheer. Met de akte erkende de leenman door de leenheer met goederen of inkomsten beleend te zijn.⁸⁰⁸ Om de uitgifte van de lenen en de inning van *heergewaden* te administreren richtte de heer een leenkamer op. Een heer kon een of meerdere leenkamers bezitten, dat hing af van zijn administratie. Vanaf de 14de eeuw werd het in leen uitgegeven bezit vastgelegd in een leenregister, ook wel leenboek of *liber feodorum* genoemd. Een leenboek bevat sterk verkorte noteringen van de leenakten, dus niet de volledige akten zelf. In het leenboek noteerde de klerk vooral de erfopvolging en overdrachten van de lenen met de daarbij behorende formaliteiten en heffingen. In uitzonderlijke gevallen schreef hij ook geschillen en overtredingen van het leenrecht of zelfs strafzaken in het leenboek op. Daardoor geven leenboeken een goed overzicht van de evolutie van het bezit. Echter als bron toont het leenboek slechts een deel van het sociaal-economische vermogen van een heer, het betreft immers uitsluitend de goederen of rechten welke door de heer in leen waren uitgegeven. Bovendien doet zich een probleem voor, van wie is het bezit? Zijn de beleende rechten en goederen te beschouwen als bezit van de leenheer, hij schonk het leen immers in ruil voor trouw en dienstbaarheid aan de leenman, of moeten de lenen gerekend worden tot het bezit van de leenman? In het algemeen gold in de bedehffing in de late middeleeuwen dat laatste.⁸⁰⁹

Vóór het noteren van de beleningen in een leenboek was de mondelinge afspraak tussen de leenheer en zijn vazal en de (strikte) procedurele overdracht van het leen voldoende. Het leenboek is dan ook een voorbeeld van wat genoemd wordt ‘de verschriftelijking van de maatschappij’.⁸¹⁰ De samenleving kreeg vanaf de 12de eeuw een *scribaler* karakter.⁸¹¹ Aanvankelijk, vóór het midden van de 13de eeuw, beschikten vooral kerkelijke instellingen over schrijvers maar geleidelijk trok de wereldlijke macht het schrijven naar zich toe. Het schrift was niet meer uitsluitend een vaardigheid van de monnik, ook de *librarius* (de schrijver of de klerk) bezat dat vermogen. In eerste instantie hadden alleen de landsvorsten eigen administratieve diensten. Later waren er ook schrijvers in dienst van welvermogenende lieden en ontstond ook de stedelijke secretarie. De eerste opzet van een ‘echt’ leenregister in de Nederlanden was dat van een klerk van de Brabantse landsheer. In het zogenaamde *Casselboek*, genaamd naar de beheerder Willem van Cassel,

⁸⁰⁷ Zie over het leenhof, Heirbaut 1997b, 131-151.

⁸⁰⁸ Zie voor de (uitgebreide) procedures van overdracht van leenbezit, Heirbaut 1997a, 37- 60.

⁸⁰⁹ Vriendelijke mededeling Prof. P. Hoppenbrouwers.

⁸¹⁰ Mostert 1995.

⁸¹¹ Demyttenaere 1995, 62 e.v. Zie voor een studie over de stedelijke secretarie bijvoorbeeld de studie van Van Synghel over 's-Hertogenbosch, Van Synghel 2007.

noteerde de klerk de Brabantse leenakten vanaf 1312 tot aan 1352.⁸¹² De verschriftelijking, de aandacht voor de administratie, is niet weg te denken uit het laatmiddeleeuws leenrecht.

Een betere administratie markeert niet direct een revolutie in het leenrecht, maar er traden in de loop der tijd in het leenrecht wel wijzigingen op. De belangrijkste daarvan was de wat Heirbaut in *Over heren, vazallen en graven* noemt ‘depersonalisering’, het verminderen van het persoonlijke element.⁸¹³ Aanvankelijk was er louter een persoonlijk leenrecht waarbij trouw en dienstverlening werden vergoed door een leen. In de 14de eeuw domineerde daarentegen het zakelijk element, de aandacht was er voor het leen niet voor de relatie leenheer-vazal. Die verandering is met name zichtbaar in het (geleidelijk) verdwijnen van de diensten van de vazal. Dat de leenheer niet zelf zijn leenhof voorzat is daar ook een teken van, ook dat werd meer ambtelijk. De mogelijkheden van bestuur voor de (lands)heer evolueerden met de opkomst van het ‘ambtenarenapparaat’ (en de staatsvorming) waardoor die niet langer afhankelijk was van de vazallitische diensten voor de controle van zijn territorium.

Het leenboek van Herlaar

De heer van Herlaar had een eigen leenhof.⁸¹⁴ De administratieve registratie van het in leen uitgegeven bezit in een register begon er in vergelijking met die van de Brabantse hertog beduidend later. Het leenboek van Herlaar dat bewaard is gebleven betreft de in 1532 opgezette (derde) versie. Aan het einde van de 14de eeuw werd de eerste versie van het leenboek van Herlaar opgezet door Willem Wairloes, klerk van de heer van Duffel en Herlaar.⁸¹⁵ De eerste noteringen, met verwijzing naar oudere beleningen, dateren uit de eerste helft van de 15de eeuw. Het leenboek bevat dus de registratie van beleningen ná de verkoop (1315) van het stamgoed. Het register omvat lenen van Oud-Herlaar, Nieuw-Herlaar (een leen van Oud-Herlaar met eigen lenen) en een aantal lenen uit het bezit van heer Willem van den Bosch.⁸¹⁶ In het leenboek staan in totaal 46 beleningen genoteerd. Het is een lijst van goederen waarvan de verspreiding zich uitstrekt van Herlaar, Chaam en het Land van Altena tot Middelaar en Bergeijk.

Het leenboek van Vianen

Door zijn huwelijk met Heilwich van Herlaar, erfdochter van Jan van Herlaar, verwierf Hendrik van Vianen vóór 1377 alle goederen en rechten van Ameide, inclusief het in leen uitgegeven bezit.⁸¹⁷ Hij liet dat bezit in het leenboek van Vianen administreren.⁸¹⁸ In 1381 begon de klerk van de heer van Vianen, Zweder Voornsz, met de eerste (summiere) registratie van de belening in het leenboek.⁸¹⁹ Hij noteerde in het leenregister ook

⁸¹² De Brabantse leenregisters zijn genoemd naar de klerken die ze bijhielden, te weten Willem van Cassel (1312-1352), Jan Stoot (1350-1374), Nycolaus Specht (1374-1440) en Jan van Eda (1432). De graaf van Holland startte met de eerste registratie van uitgegeven lenen al in 1316, in die zin was hij de eerste landsheer met een leenregister. Echter een onafgebroken registratie van de Hollandse beleningen ving pas aan in 1417 (Kort 2001, 143). Het zogenaamde ‘oude register’ van Floris V is geen leenregister, niet de beleningen, maar het leenbezit op het moment van registratie zijn daarin genoteerd. Ook *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326*, uitgegeven door P.N. van Doorninck, is niet de oudste leenregister van Gelre, maar een lijst van leenmannen die de graaf met de zogenaamde ‘ledige hand’ de leenhulde brachten. Het overzicht behoort tot de *denombrementen* (Kort 2001, 147-148).

⁸¹³ Heirbaut 1997b, 317.

⁸¹⁴ Leenhof van Oud-Herlaar in Sint-Michielsgestel, periode 1532-1793, BHIC, toegang 304, inv. nr. 131.

⁸¹⁵ Spierings 1976b, 134 e.v.

⁸¹⁶ Willem van den Bosch, heer van Erp, was getrouwd met Liesbeth van Boxtel. Het huwelijk bleef zonder nazaten. Dirk van Horne, in 1344 heer van Herlaar, was zijn erfgenaam en executeur-testamentair (Spierings 1977b, 17).

⁸¹⁷ Zie § 3.6.3.

⁸¹⁸ HUA, toegang 1240; Kort 1985b; Kort 1985c.

⁸¹⁹ Kort 2001, 147.

het van oorsprong Ameidense beleende bezit, dat vormde immers een deel van het integraal vermogen van de heer van Vianen. Er is dus geen separaat leenregister, een leenkamer, van de lenen van Ameide. Bij de noteringen staat in slechts enkele gevallen de herkomst van het leen beschreven. In sommige gevallen is dat vanuit de toegevoegde tekst te herleiden. Kort heeft uit de onverdeelde registratie van beleningen het vermoedelijk in leen uitgegeven bezit van de heer van Ameide gereconstrueerd.⁸²⁰ De late noteringen van vele lenen, aanvang 15de eeuw, bemoeilijkt de reconstructie naar de 14de-eeuwse situatie. Dat niet eerder is begonnen met de registratie van die beleningen is waarschijnlijk een gevolg geweest van de gewapende conflicten en politiek-militaire perikelen in het gebied. Door de Arkelse schermutselingen verloor de heer van Vianen in het laatste kwart van de 14de eeuw zijn rechten over Ameide. Hij kreeg die na 1405 weer in handen.

In zijn reconstructie rekent Kort alle lenen in het leenboek van Vianen die gelegen zijn onder Ameide, onder het 'land van Ameide', in 'de Bommelerwaard en elders' en alle lenen die aantoonbaar tot Ameide behoren tot het leenhof van Ameide.⁸²¹ Voor wat Ameide en Tienhoven betreft is die aanname redelijkerwijs juist, maar primaire bronnen waaruit feitelijk blijkt dat, zoals Ramaer en Henderikx menen, ook Meerkerk tot het voormalig bezit van de Herlaars behoorde ontbreken.⁸²² Vanwege dat ongewisse zijn de onder Meerkerk genoteerde lenen in de navolgende beschrijving niet opgenomen. Kort wijst alle lenen in het rivierengebied aan het leenhof van Ameide toe, hoewel dat in slechts enkele gevallen zeker is. Dat hij wat de Bommelerwaard betreft het wel bij het rechte eind heeft, volgt aan het eind van dit hoofdstuk. Of het terecht is dat hij op basis van retroacta ook het huis Ammersoyen met toebehoren aan het leenhof heeft toegevoegd, valt te betwijfelen. Kort baseert zich daarvoor op de oorkonde van 1354. In de overdracht van 1354 staat het huis te Ammersoyen immers omschreven als een erfleen. Op dat moment viel Ammersoyen inderdaad onder Ameide, Jan was de leenheer van zijn broer Arnold. Die droeg het huis in 1361 echter op aan Eduard van Gelre.⁸²³ Vanaf dat moment was dus niet de heer van Ameide maar de Gelderse landsheer leenheer van Ammersoyen. Dat wil zeggen dat vóór de eerste belening in het leenboek van Vianen genoteerd werd dat het niet langer een leen van Ameide was. Hoewel de lenen van Ameide uit het leenregister te herleiden zijn, ontbreken berichten van een leenhof met de leenheer van Ameide als voorzitter.

4.1.3 Ontwikkeling van het bezit van de Herlaars in hoofdlijnen

Hoe en wanneer de Herlaars het kerngoed Herlaar in bezit kregen valt niet te zeggen. De eerste vermeldingen van de naam (van) Herlaar in de periode 1080-1087 en de status van de heren van Herlaar als *nobiles* in de 11de eeuw duiden erop dat zij bezit hadden met de gelijkkluidende naam dat voordien al (erfelijk) in hun handen was. De eerste bevestiging van heerschappij is te vinden in de notitie van Postel (1173-1179), in de daarin ingevoegde oorkonde staat Dirk van Herlaar als *dominus* vermeld. Vanaf dan is zeker dat (Van) Herlaar een heerlijkheid bezat. Hoewel de naam van de heerlijkheid niet genoemd wordt, mag aangenomen

⁸²⁰ Kort 1985b, 419-437.

⁸²¹ Kort 1985b, 419.

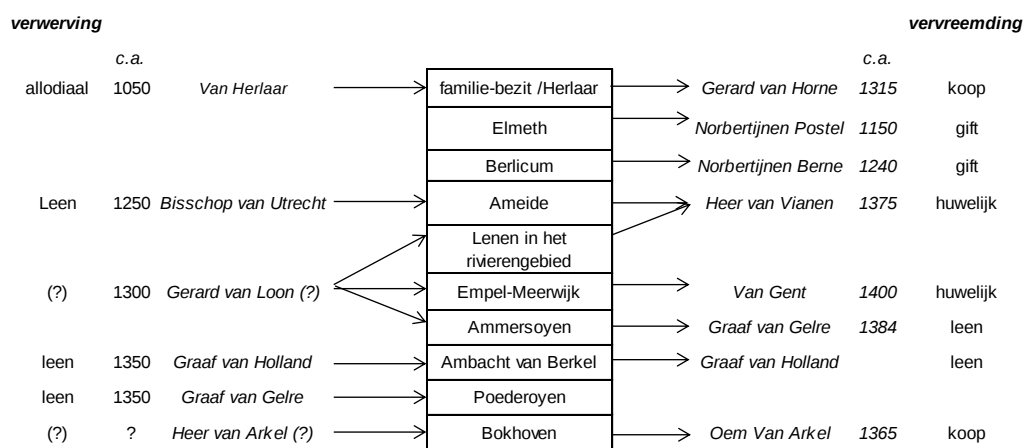
⁸²² Ramaer 1899, 249; Henderikx 1977, 212. Beiden verwijzen daarvoor naar de oorkonde van de oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard, maar in die oorkonde staat Meerkerk niet genoemd. Zie de oorkonde in OBHZ III, nr. 1778 (31-03-1277). Schakel schrijft dat Van Arkel in 1311 aan Hubrecht van Vianen en zijn lieden te Meerkerk en Blomendale toestemming gaf een watergang te graven (Schakel 1955, 27). Hij verwijst daarvoor naar Ramaer 1899, maar vreemd genoeg noemt Ramaer dat niet. Schakel heeft wel gelijk, de oorkonde is te vinden in het archief van Gorinchem. *Regesten charters oud-archief Hoogheemraadschap van de Vijfheerenlanden*, Regest 4, 1311 februari 25; Inv. 733 / 1477 (Vriendelijke mededeling van drs. B. Blommers).

⁸²³ Zie § 3.6.8.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

worden dat het de heerlijkheid Herlaar betreft. Uit de bronvermeldingen blijkt dat het bezit Oud-Herlaar nabij Vught en 's-Hertogenbosch het kernbezit was.

In het voorgaande hoofdstuk zijn terloops al verschillende elementen van het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars aan bod gekomen. In onderstaande afbeelding (afb. 24) zijn de overdrachten van bezit schematisch weergegeven. Het schema toont de 'dynamiek van het bezit', dat wil zeggen verwerving en vervreemding. Aan de linkerzijde is de verwerving van het bezit genoteerd, waaronder ook leenbezit, aan de rechterzijde de vervreemding. Dat betrof ook goederen en rechten die in leen werden uitgegeven. Binnen die categorieën is aangegeven op welke wijze het bezit was ontvangen dan wel verloren ging (erf, koop, huwelijk, gift). Feitelijk betreft het aan beide zijden dezelfde mechanismen die de omvang van het bezit bepaalden.

Afb. 24: Schematisch overzicht van overdrachten bezit in de periode 1050-1400

Opmerkelijk genoeg is er niets dat wijst op uitbreiding van het bezit van de Herlaars tot aan het midden van de 13de eeuw. Toen verwierf Dirk van Herlaar het 'Land van Ameide' en werd hij een leenman van de bisschop van Utrecht. Van acquisitie door koop, huwelijk of nalatenschap zijn geen gegevens voorhanden. De Herlaars staan behoudens voor Ameide en Herlaar in de 14de eeuw nergens genoemd als 'heer van... en ...'. Door een huwelijk met een (erf)dochter kon het bezit in omvang toenemen. Zo verwierf Van Vianen het hele Ameidense bezit door het huwelijk van erfdochter Heilwich van Herlaar met Hendrik van Vianen (Doordat ook haar zus met een zoon van de heer van Vianen trouwde kwam het bezit volledig in de handen van Van Vianen). Ook vanuit een nalatenschap was het mogelijk goederen of rechten aan het eigen bezit toe te voegen. De herkomst van de heerlijkheid Bokhoven is daar mogelijk een voorbeeld van, maar ook daar is vóór de 14de eeuw niets van te vinden. Het bezit werd in een periode van enkele eeuwen niet aantoonbaar verder uitgebreid anders dan met Ameide in de 13de eeuw. Pas in de 14de eeuw wijzigt die situatie, om te beginnen met de verkoop van het stamgoed. De Herlaars verschijnen in het midden van de 14de eeuw met gerechtsheerlijk gezag op verschillende locaties. Zij hielden behalve Ameide aan de Lek ook de hoge heerlijkheden Ammersoyen, Bokhoven, Poederoijen en Empel-Meerwijk aan de Maas. Bovendien behoorde verschillende ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard tot het beleende bezit van Ameide. In het midden van de 14de eeuw was er ook sprake van uitbreiding van het bezit dat als dank voor bewezen diensten van een landsheer werd verkregen. Het betrof leenbezit dat door de landsheer van Holland aan tegenstanders was ontnomen. Gerard van Herlaar (1348-1354) kreeg, bijvoorbeeld, het ambacht van Berkel in leen als dank voor het met raad en daad steunen van de Hollandse graaf Willem V.

Het vervreemden van het eigendom geschiedde met name vóór de 13de eeuw, en dan vooral door schenkingen. Zo schonken de Herlaars goederen en rechten in Elmeth (bij Bladel), Postel en Berlicum aan de norbertijnen. Een neveneffect daarvan was dat de erfgenamen voor het verlies van erfelijke rechten gecompenseerd moesten worden, met als gevolg dat ook zij goederen of rechten aan het patrimonium onttrokken. Een goed voorbeeld daarvan is de vergoeding van Dirk van Herlaar aan zijn zus Aleid (1173). Hij schonk Aleid, die gehuwd was met Van Voorne, goederen voor het verlies van rechten in Elmeth. Naast het wegvloeien van bezit door schenkingen ging bezit ook verloren door verkoop. Voorbeelden daarvan dateren vooral uit de 14de eeuw. Meest opvallend is de verkoop van het kernbezit Herlaar in 1315 aan Gerard van Horne. In 1365 verkocht Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, aan zijn achterneef Jan Oem van Arkel de heerlijkheid Bokhoven.

Vóór 1400 raakte de koppeling tussen de naam Van Herlaar en een (omvangrijk) bezit in het rivierengebied verbroken, alleen voor Poederoyen bleef die nog enkele eeuwen bestaan. Dat verlies was niet het gevolg van wanbeheer, oorlogen, schenkingen of onbetamelijk gedrag tegenover een landsheer. De primaire oorzaak was het uitblijven van mannelijke erven. Het bezit van de Herlaars kwam via huwelijken van (erf)dochters met sociaal gelijke partners in ‘vreemde’ handen. Hun nazaten hanteerden vanaf het midden van de 14de eeuw de geslachtsnaam van hun vader.

4.2 *Heren van Herlaar, het bezit in Brabant*

4.2.1 *Herlaar*

De bronnen zwijgen over de herkomst en de omvang van het oorspronkelijk naamgevend bezit. Door algemene ontwikkelingen in de regio vóór de 11de eeuw te beschrijven ontstaat ook een beeld van de situatie van de heerlijkheid Herlaar. Volgens recente inzichten kon de oude adel voor het bouwen van een burcht terugvallen op autogene rechten.⁸²⁴ Private burchtenbouw manifesteerde zich al vóór de 11de eeuw. In de 11de eeuw was de burcht een kleinschalige van de omgeving geïsoleerde veilige woning voor de directe familie van de heer. Die bond zich aan een specifieke plaats en definieerde het bezit, de burcht, door naamgeving en vererving.⁸²⁵ Pas in de 11de eeuw nam de adel de naam van het eigen bezit, veelal een burcht, in de achternaam op.⁸²⁶ De burcht werd daardoor niet alleen het huis van de familie waarin de heer zijn domicilie had, maar ook het symbool daarvan. Het toevoegen van de naam van herkomst wordt beschouwd als een cruciale fase in de ontwikkeling van de middeleeuwse adellijke geslachten.

Uitgezonderd de burchten van functionarissen zoals *castellani* of burggraven in dienst van een vorst waren de vroege huizen allodiaal bezit. Dat gegeven is relevant voor het traceren en het verklaren van het bezit van de Herlaars en het corrigeren van allerlei misvattingen. Aangezien het een voogd niet was toegestaan een versterkt eigen huis te bouwen op een kerkelijk domein, iedereen was gerechtigd een dergelijk huis te vernietigen, is het onwaarschijnlijk dat een huis op een domein het naamgevend bezit van een geslacht vormde.⁸²⁷ De voogd woonde niet op het domein, ook al zullen de uitzonderingen die regel bevestigen. Daarom is het niet vreemd dat Dirk van Herlaar (1085-1087) als voogd van Echt een huis bezat genaamd Herlaar. Dat huis was zijn eigen (allodiaal) bezit en gebouwd op eigen niet kerkelijk gebonden grond.

⁸²⁴ Hechberger 2006, 65-66; Patze 1976, 517.

⁸²⁵ Biermann 2005, 181; Ebner 1976, 42; Groten 2002, 83; Kruppa 2005, 149-150; Rösener 1993, 179.

⁸²⁶ Zie § 2.3.

⁸²⁷ Maurer 1976, 94; Patze 1976, 517.

Vroeg middeleeuwse ontwikkelingen in de regio van Herlaar

Waarschijnlijk was het huis waar Dirk zich naar vernoemde of naar genoemd was gelegen op de locatie van het (latere) kasteel Oud-Herlaar. Daar wijst niet alleen het nu nog zichtbare verhoogde woonplatform op wat duidt op een vroege aanleg van een burcht, vermoedelijk een motte (zie hfst. 5). Ook het gegeven dat de directe omgeving van Herlaar al vroeg een regionaal centrum was steunt die gedachte. Herlaar ligt in een regio waar aantoonbaar een continue bewoning is geweest. In Halder (bij Nieuw-Herlaar) zijn talrijke vondsten gedaan van Romeinse materialen. Daaruit volgt dat de locatie tussen 50 *n. Chr.* en 275 *n. Chr.* een vooraanstaande niet militaire nederzetting was met een ‘industriële’ functie voor ijzerbewerking en pottenbakkerij.⁸²⁸ Restanten van die activiteiten zijn gevonden in de vorm van ijzerovens en aardewerk. Er zijn ook resten van waterputten, gebruiks-aardewerk en een muntschat van zo’n 4500 geldstukken uit die tijd gevonden. In de regio nam Halder toen een uitzonderlijke en centrale plaats in.⁸²⁹

Hoewel de tastbare restanten uit het Romeinse tijdperk talrijk zijn te noemen, zijn de overblijfselen van materiële cultuur uit de Merovingische en Karolingische periode rondom Herlaar daarentegen heel beperkt.⁸³⁰ Er zijn enkel wat resten van funderingen van een bouwwerkje, mogelijk een kerkje of kapel, uit de 10de eeuw blootgelegd.⁸³¹ Maar aanwijzingen van vroege bewoning hoeven niet louter van archeologische of materiële aard te zijn, er zijn ook schriftelijke bronnen. Zo’n bron is een oorkonde van een Haderik die in de periode 689-699 zijn bezittingen aan Willibrord abt van Echternach schonk.⁸³² De door hem gedoneerde goederen waren gelegen in ‘Rumelacha’, ‘Datmunda’ en ‘Tadia’. Die plaatsnamen zijn te vertalen als Ruimel, Gemonde en Theede,⁸³³ locaties bij Herlaar. De regio van Herlaar was ook in de 11de eeuw een economisch-juridisch middelpunt.⁸³⁴ Kortom, de gegevens vanaf grofweg 50 *n. Chr.* tot aan 1100 wijzen op de mogelijkheid van een continue bewoningsgeschiedenis voor Herlaar en directe omgeving.⁸³⁵

Er is weinig bekend van de structuur en dynamiek van het adellijke bezit vóór de 11de eeuw. Dat is een hiaat dat in schril contrast staat tot het belang van het thema, immers in die periode werd de grondslag gelegd voor het bezit en de rechten van de adel.⁸³⁶ Het onderzoek naar het bezit van de adel vóór de 11de eeuw heeft meer nog dan onderzoek van koninklijk en kerkelijk bezit ernstig te lijden onder gebrek aan bronnen. De gegevens over de bezitsverhoudingen in die tijd zijn daardoor beperkt. De belangrijkste en meest vermogende bezitter was de koning. Daarnaast hadden een aantal abdijen en kapittels een groot maar verstrooid bezit aan land en rechten. Veelal lag een aanzienlijk deel daarvan ver van de instelling. Vooral in de gebieden met continue bewoning waren de koning, kerkelijke instanties en aristocraten in bezit van grote oppervlakten land. In de regio rondom Herlaar zijn met uitzondering van het naburige Boxtel geen verwijzingen naar koningsgoederen. Diverse kerkelijke instanties hadden er wel hun domeinen en/of verspreid liggende hoeven. Steurs toont aan dat het kerkelijke bezit in de regio aanmerkelijk genoemd mag worden.⁸³⁷ De abdij van Lorsch bezat domeinen in Orthen en Engelen, de Sint-Paulusabdij van Utrecht had

⁸²⁸ Huijbers 2010, 198 e.v.; Verwers 1998, 211.

⁸²⁹ Theuws 2004, 22; Zoetbrood 1983, 49-50.

⁸³⁰ Findhammer 2006, 135.

⁸³¹ Verwers & Stoepker 2002, 101-102.

⁸³² OBNB I, nr. 2 (eind 698 / eind 699).

⁸³³ De vertaling van de plaatsnamen is van Camps, maar is niet onomstreden (OBNB I, 3).

⁸³⁴ Aarts 1992, 18.

⁸³⁵ Zie voor de bewoningsgeschiedenis van dit gebied, Beex 1986, 277-288; De Bont 1993, 67-96.

⁸³⁶ Van Bavel 1999, 432; Rösener 1993, 126. Hoewel in Duitsland veel aandacht is voor de geschiedenis tussen 1100-1400 is desondanks ook daar volgens Rösener dit terrein vrijwel onontgonnen (Rösener 1993, 129).

⁸³⁷ Zie voor een gedetailleerd beeld, Steurs 1993.

een domein in (Veld)Driel, de abdij van Crespin had bezit in Empel, en Alem behoorde toe aan de abdij van Sint-Truiden. Bezittingen van de abdij van Echternach lagen in Ruimel, Theede en Gemonde bij Herlaar. Kortom, in de regio van het rivierengebied nabij Herlaar waren de kerkelijke instellingen als grootgrondbezitters met hun domeinen ten zuiden van de Maas vóór de 11de eeuw aanwezig. Dat pleit voor de veronderstelling dat er ook lokale aristocraten met omvangrijk grondbezit waren. Vermoedelijk nam het particulier grootgrondbezit in de Frankische periode in omvang toe. In de regio van het rivierengebied en de omgeving van Herlaar waren de voorwaarden voor de vorming van vroegmiddeleeuws grootgrondbezit volop aanwezig.⁸³⁸ Tot die grootgrondbezitters behoorden de (voor)ouders van Dirk van Herlaar (1079-1087).

De heerlijkheid Oud-Herlaar

Het belangrijkste deel van het sociaal-politiek vermogen van de heer van Herlaar, het juridische gezag in de vorm van de hoge jurisdictie, reikte verder dan zijn eigen grondbezit.⁸³⁹ De exacte geografische omvang van de gerechtsheerlijkheid van de heer van Herlaar is moeilijk te bepalen. Theede en Ruimel vielen daar waarschijnlijk onder en mogelijk ook Stokhoek bij de Ruwenberg. Of (Sint-Michiels)Gestel daar vóór 1315 ook toe behoorde, valt ernstig te betwijfelen. Gestel was een leen van de hertog van Brabant. Zover de bronnen weergeven hadden de Herlaars geen leenbanden met de landsheer van Brabant. Zonder enige verwijzing leggen Kokke en Smulders wel een direct verband tussen Herlaar en het aangrenzende (Sint-Michiels)Gestel.⁸⁴⁰ Zij beschouwen de twee verschillende gerechtsheerlijkheden als één geheel onder het gezag van de heer van Herlaar, ook voor de periode vóór de 14de eeuw. Die veronderstelling vindt echter geen steun in de contemporaine bronnen. Pas in de 14de eeuw is er een aantoonbare relatie tussen de heerlijkheid Herlaar en Gestel, maar dan is Horne heer van Herlaar.

Van Asseldonk dateert het samenvoegen van de heerlijkheid Herlaar met Gestel tot één gezagsgebied dan ook ná de verkoop van Herlaar (1315). Hij vermoedt dat de hertog van Brabant in de 14de eeuw in Gestel een schepenbank stichtte die de heer van Herlaar (Horne) later aan diens gezag wist te onttrekken.⁸⁴¹ Het oprichten van een Brabantse schepenbank was geen noviteit, het past geheel in het beeld van de hertogelijke territoriale politiek. Volgens Van Asseldonk gebruikte de hertog de schepenbank als een middel om de macht van de lokale heer te ondermijnen.⁸⁴² De Brabantse hertogen hanteerden die strategie om hun gezag uit te breiden en te consolideren ook elders. Binnen dat beleid past het ook dat de hertog 'gemene gronden' in de omgeving in cijns uitgaf, zoals de zogenaamde *Bodem van Elde* tussen Boxtel en Herlaar. De Brabantse hertog gaf in die tijd, eind 13de-begin 14de-eeuw, veel *gemeynten* uit. De reden daartoe was mogelijk vooral financieel, geldgebrek noopte hem daartoe.⁸⁴³

Zo er gedacht moet worden aan het samenvoegen van Herlaar met Gestel vóór 1315 kan dat hooguit in de periode zijn geweest waarin Gerard van Loon heer van Herlaar (1306-1315) was. Het valt niet uit te sluiten dat hij de heerlijke rechten van Gestel verwierf. Zonder dat het 'waarom' duidelijk is, staat hij namelijk als heer van Herlaar in 1312 in het zogenaamde *charter van Kortenbergh* als 'minen here' vermeld.⁸⁴⁴ Dat wil zeggen dat hij als een man van de hertog beschouwd werd. Hij hield vermoedelijk een gerechtsheerlijk leen van de hertog, maar dat betrof niet Herlaar. Het ligt voor de hand dan aan Gestel te denken. Gerard van Loon

⁸³⁸ Zie voor die voorwaarden, Van Bavel 1999, 443 e.v.

⁸³⁹ Van Asseldonk 2002, 459.

⁸⁴⁰ Kokke 1949, 9-10; Smulders 1952, 31.

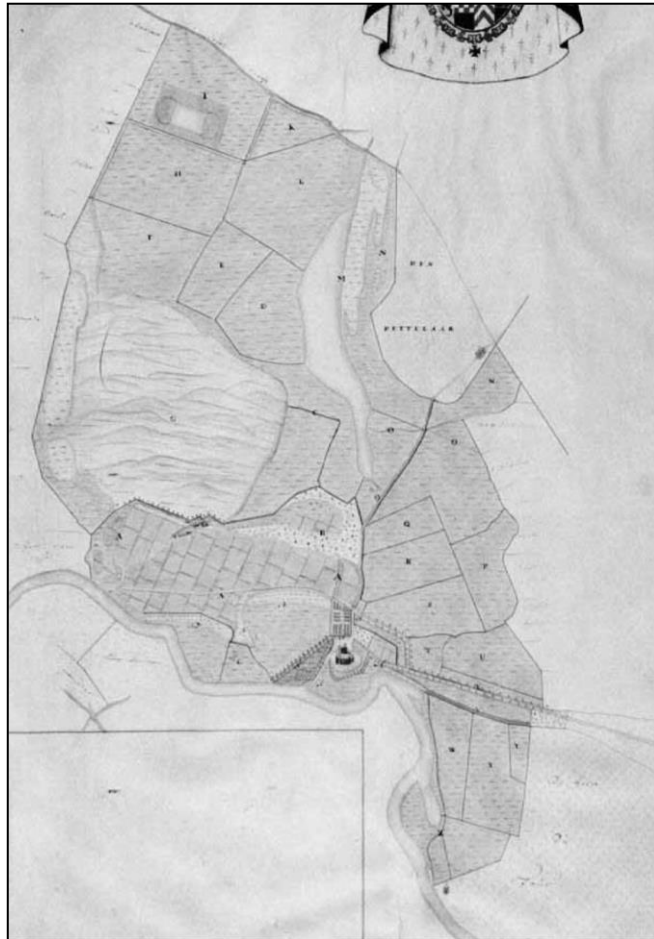
⁸⁴¹ Van Asseldonk 2002, 456-460. De schepenen van Gestel worden voor het eerst genoemd in 1336/1337.

⁸⁴² Van Asseldonk 2002, 460.

⁸⁴³ De Bont 1993, 93-94. Zie voor de uitgifte van gemeene grond bij Sint-Michielsgestel, Enklaar 1941, 77 e.v.

⁸⁴⁴ OBNB I, nr. 883 (27-09-1312) 'minen here Gherarde here van Herlaer'.

bezat de eerezucht om zijn maatschappelijk vermogen zo groot mogelijk te maken, daar past de gedachte van het verwerven van Gestel wel in.

Afb. 25: Kaart en afbeelding van het kasteel Oud Herlaar en omgeving, P.J. Adan

(‘Caarte en afbeeldinge van Oudt Herlaar’ 1737, Bron: WBA, ARR D-386)

Een goed bruikbaar cartografisch overzicht van het grondbezit dat aan Oud-Herlaar toebehoorde is sinds de 18de eeuw te vinden. In 1736 zijn voor het vastleggen van het grondbezit dat aan Oud-Herlaar toebehoorde twee opdrachten uitgegeven. Eén opdracht volgde uit een verzoek van de rentmeester van het markiezaat van Bergen op Zoom, waartoe Herlaar toen behoorde,⁸⁴⁵ een andere kwam vrijwel gelijktijdig voort uit een geschil tussen de heer van Maurick en de heer van Herlaar (de markies van Bergen op Zoom) over visserijrechten op een deel van de Dommel.⁸⁴⁶ In februari 1737 tekende cartograaf/rentmeester P.J. Adan vrijwel gelijktijdig de twee gevraagde kaarten (Zie voor één daarvan afb. 25). Het grondbezit bestond uit weiden, landerijen, bossen en watergangen en was in omvang 158 morgen groot. Omgerekend naar de

⁸⁴⁵ WBA, inv. nr. 386. Zie voor een goed overzicht van de heerlijkheid ook, BHIC, toegang 343, inv. nr. 2047. In de 15de eeuw kwam de heerlijkheid na de Hornes in handen van een telg van Van Merode. In de 17de eeuw erfde de markiezin van Bergen op Zoom de heerlijkheid.

⁸⁴⁶ WBA, inv. nr. 384.

huidige maatvoering was dat grofweg 140 ha.⁸⁴⁷ Het aan de Dommel gelegen gebied vormde met het huis Oud-Herlaar, bijgebouwen en enkele hoeven een groot aaneengesloten geheel.

Herlaar ligt in de moerassige gronden van het beekdal van de Dommel en de Aa.⁸⁴⁸ De omgeving kenmerkt zich door pleistocene dekzandafzettingen en dekzandruggen.⁸⁴⁹ Op een dergelijke rug is 's-Hertogenbosch gebouwd. Het water van de Dommel en de Aa heeft zich door die ruggen heen een weg gebaad. Het verschil in hoogte, hoewel beperkt, creëerde een nat-droog verschil in het landschap.⁸⁵⁰ De omgeving van Herlaar is door de beekafzettingen vrij nat, maar niet overal, vroeger waren er zelfs zandbergen. Die zandbergen werden gevormd door geïsoleerde zandopduikingen of 'donken'. Van die zandbergen resteren nu alleen de geografische veldnamen zoals de Haanwijkse bergen, de Pettelaarse bergen en de Kapelberg. De 'bergen' waren oorspronkelijk laatglaciale rivierduinen. De wind had de sedimentafzettingen van meanderende riviertjes, zand, opgeworpen, waardoor zich duinen vormden die boven het landschap van de jongere sedimenten uitstaken. Die geo-morfologische elementen bepaalden het grondgebruik. De relatief natte bodem van het beekdal van de Dommel maakt die alleen geschikt voor veeteelt en het afsteken van turf. Daar was een afzetmarkt voor en nog wel dichtbij. Al zijn de gegevens over de handel voor de 14de eeuw te schaars voor grote conclusies,⁸⁵¹ de groeiende stad 's-Hertogenbosch met zijn bewoners en markten voor de handel had impact op de omgeving.⁸⁵² In het derde kwart van de 14de eeuw telde de stad grofweg 11.000 tot 13.500 inwoners. Of, en in hoeverre, dat ook invloed had op het inkomen van de heer van Herlaar, hetzij als grootgrondbezitter, hetzij als gerechtigde aan grondrenten of als bezitter van heerlijkheidsrechten laat zich niet herleiden, maar het is wel aannemelijk.

Er zijn ook andere economische aspecten aan de geo-morfologische elementen te koppelen dan de agronomische alleen. Zo was het belang van de waterwegen voor het economische verkeer in de middeleeuwen erg groot. De goederenstroom van en naar 's-Hertogenbosch vanuit het achterland, tot aan de abdij van Postel, verliep via De Dommel, De Aa, de Reusel, de Beerse en de Run. Die komen samen in de Dieze, die zelf weer uitmondt in de Maas. De heer van Herlaar bezat op enig moment het recht van tol wat zeker inkomsten genereerde. Daarnaast waren de vele watergangen energiebronnen voor onderslag watermolens. Ook in Herlaar waren waarschijnlijk dergelijke molens die bijdroegen aan de inkomsten van de heer van Herlaar.⁸⁵³ Niet alleen het water ook het bezit van de zandbergen was profijtelijk. Een bijzondere inkomstenbron voor de heer van Herlaar was namelijk de verkoop van zand dat afgegraven werd van de Pleistocene zandduinen. De stad 's-Hertogenbosch was een grote afnemer, die had het zand nodig voor de vele bouwactiviteiten. Een eerste vermelding van zandverkoop dateert uit 1323,⁸⁵⁴ maar gezien de snelle ontwikkeling van de stad in de 13de eeuw is het waarschijnlijk dat die handel al eerder bestond. Archeologisch onderzoek toont dat tijdens die periode van expansie een enorm pakket van schoon zand gebruikt is om stadsuitbreiding mogelijk te maken.⁸⁵⁵ Het transport vond plaats met behulp van kleine

⁸⁴⁷ Spierings maakt een vergissing met de grootte van het bezit door het stellen op 52 bunder (Spierings 1976b, 140). De heerlijkheid bestond uit een oppervlakte van 158 (Bossche) morgen en 130 roeden, dat wil zeggen om-en-nabij 140 ha (BHIC, toegang 343, inv. nr. 2047).

⁸⁴⁸ De bodem is opgebouwd uit fluviatiele sedimenten (rivieren) uit het Holocene (10.000 jaar geleden begonnen). Volgens de geologische kaart bestaat het gebied uit 'rivierzand en rivierklei met inschakelingen van veen' (De Bosatlas van ondergronds Nederland, 2009, 11).

⁸⁴⁹ Het Pleistoceen is in de geologische tijdschaal de periode van ca. 2.000.000 tot ca. 11.000 jaar geleden.

⁸⁵⁰ De Bont 1993, 47. e.v.

⁸⁵¹ Kuijer 2000, 53-56; 133-153.

⁸⁵² Janssen 2011, 15-22.

⁸⁵³ Spierings 1975, 12-27.

⁸⁵⁴ SsH, Rubriek 01.01.02.02 Inv. nr. 6.

⁸⁵⁵ Janssen 2007, 122-123.

platboomde schuitjes met geringe diepgang, zogenaamde *pleyten*. Die maakten het vervoer over de ondiepe waterwegen van Herlaar naar 's-Hertogenbosch mogelijk.⁸⁵⁶ De zandhandel is als inkomstenbron niet te onderschatten, in de periode 1395-1447 verkocht de heer van Herlaar meer dan 3000 *pleyten* zand.⁸⁵⁷

Samenvattend kan gesteld worden dat ondanks het ontbreken van concrete gegevens er voldoende informatie is om te concluderen dat de omgeving van Herlaar voor het economisch vermogen van de heer van Herlaar niet onderschat moet worden. Het bepaalde voor de heer van Herlaar een (groot) deel van dat vermogen. Over de rijkdom van dit bezit moet niet geringschattend gedacht worden.

Aspecten van vroege bezittingen (< 1300) van de heren van Herlaar

De akten van de heren van Herlaar vóór 1300 betreffen vrijwel uitsluitend overdrachten van rechten aan kerkelijke instellingen, in een enkel geval staat daarin ook grondbezit opgenomen. Daaruit blijkt dat het eigen bezit verspreid lag over een groot gebied. Plaatsen die genoemd worden zijn: Postel, Reusel, Gerdingen, Baesweiler, Hilvarenbeek, Berlicum, Veldhoven, Herenthout en natuurlijk Herlaar. De herkomst van dat bezit is niet te achterhalen, het was er, en de Herlaars hadden daarover blijkbaar vrij zeggenschap. Uit niets volgt dat het leengoed betreft of dat de heren van Herlaar zelf leenbezit hielden. Maar het sociaal-economisch vermogen bestond uit meer dan alleen het (eigen) bezit en de inkomsten daarvan, het omvatte ook het uitoefenen van functies. De heren van Herlaar werden in de 13de eeuw mede-patroon van het kapittel van Hilvarenbeek (vanaf 1246) en ze waren (tijdelijk) voogd van Echt (1078), Elmeth (1173), Berlicum (1243) en Waalre (1276). Behalve dat geven ook de eigen *ministerialen* en leenmannen een beeld van het sociaal-economisch vermogen.

Verschillende overdrachten vermelden dat de heer van Herlaar eigen dienstmannen, *ministeriales*, had. In een notitie van Postel (1173) staan enkele van hen met hun namen genoemd.⁸⁵⁸ Aangezien de tekst dateert van vóór dat jaar betreft het een uitzonderlijk vroeg bericht van eigen functionarissen. Het was niet gebruikelijk voor lokale heren deze dienaren in oorkonden op te nemen.⁸⁵⁹ Ook in de 13de-eeuwse akten verwijst de heer van Herlaar naar zijn dienstmannen. Bij de overdracht van de rechten en goederen voor Berlicum (1243) sloot Dirk van Herlaar (1235-1282) hen namelijk nadrukkelijk uit. De overdracht was 'exceptis ministerialibus meis.'⁸⁶⁰ Dat de Herlaars ook beambten in dienst hadden op hun eigen domein, blijkt uit de vermelding van de *officiatus* van Herlaar bij de verdeling van de boeten van Waalre in 1282.⁸⁶¹ De verwijzingen betreffen (mogelijk onvrije) mannen in een bepaalde bestuurlijke positie voor het beheer van de goederen en rechten op een domein. Het waren beambten, belast met het uitoefenen van het dagelijks gezag en de domeinadministratie.

Behoudens noteringen van dienstmannen zijn er ook nog die van leenmannen, die waren geen onderdeel van het bezit maar reflecteren dat wel. Het juiste aantal leenmannen en hun statuur is vanuit de vroege bronnen moeilijk op te maken, daartoe geven de oorkonden een (veel) te beperkt beeld. Het latere leenhof telde 46 beleningen, maar dat betreft een weergave van de situatie na de 14de eeuw. De leenmannen stelden zich in ruil voor het leen, veelal stukken land, ten dienste van de leenheer. Over de aard van die leendiensten zijn geen gegevens beschikbaar. Het aantal leenmannen vóór 1315 is niet exact te herleiden, maar te denken

⁸⁵⁶ Zie voor de infrastructuur van 's-Hertogenbosch omstreeks 1300, Janssen 2011, 17 e.v.

⁸⁵⁷ Spierings 1979, 13-14.

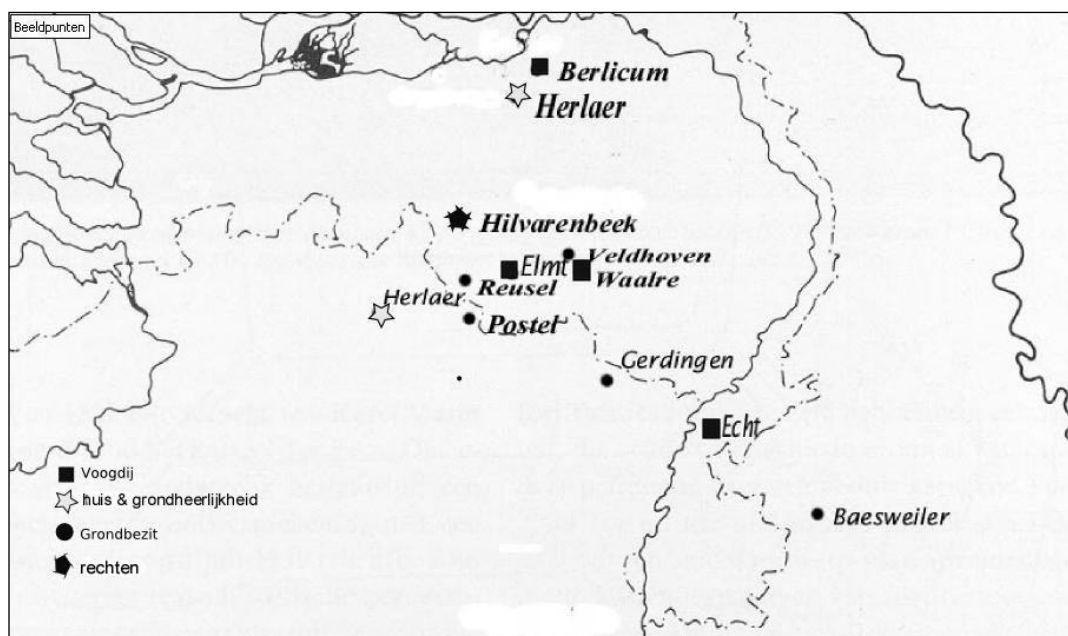
⁸⁵⁸ OBNB I, nr. 69 (1173). 'Dominus T(theodericus) quia ratum habuit quod fide data et ministerialium suorum, Brusteni videlicet, Theoderici Stempel et Amilii, fide interposita promiserat'.

⁸⁵⁹ Croenen 2003, 175.

⁸⁶⁰ OBNB I, nr. 198 (24-06-1243).

⁸⁶¹ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). Zie § 3.2.2.

valt aan een tental.⁸⁶² Er zijn naast de noteringen in het leenboek van Oud-Herlaar twee oorkonden waarin verwezen wordt naar een leenman, één dateert al uit de vroege 13de eeuw, de andere uit het vierde kwart van die eeuw.⁸⁶³ Ook hiervoor geldt dat de vermeldingen, zoals die van *ministerialen*, vroeg genoemd mogen worden. Het is mogelijk juist om te stellen dat de heren van Herlaar gemeten naar de kwantiteit van hun bezittingen tot de ‘minder bedeelde’ edelen behoorden,⁸⁶⁴ maar kwalitatief niet.

Afb. 26: Verspreiding van het bezit van de heren van Herlaar vermeldt tussen (1050-1300)

(Tekening: auteur)

4.2.2 Advocatus

Het grootgrondbezit en het bezit van de hoge jurisdictie van een gerechtsheerlijkheid zijn niet iets wat de Herlaars onderscheidt van de andere leden van de aristocratie, het waren voorwaarden om tot die groep te behoren. Meer bijzonder is dat zij de functie van gerechtsvoogd of *advocatus* voor diverse kerkelijke instanties uitoefenden.⁸⁶⁵ Door verschillende auteurs wordt het uitvoeren van die functie gezien als een aanwijzing om de heren van Herlaar als leenmannen van de bisschop van Luik te bestempelen. Dat berust op een verkeerde interpretatie van de bronnen alsook van de functie van voogd. Voor een juist beeld van het maatschappelijk vermogen van de Herlaars is het daarom noodzakelijk daar wat dieper op in te gaan.

Om haar domeingoederen en rechten in een bepaald ressort te beheren en te beschermen beschikte een kerkelijke instelling over twee lekenfunctionarissen: de voogd, *advocatus*, en de meier, *villicus*. Voor het dagelijkse bestuur en beheer van het domeingood was de meier de zaakwaarnemer van de instelling. Zijn voornaamste taak was toezicht houden op de diensten van horigen. Hij moest ook de afdracht van de cijzen

⁸⁶² Zie § 4.2.5.

⁸⁶³ OBNB I, nr. 180 (6-04-1235 / 29-03-1236); OBNB I, nr. 375 (07-07-1281).

⁸⁶⁴ Kuys 1980, 380-381.

⁸⁶⁵ Alleen de kloosters in het Duitse Rijk en directe omgeving daarvan deden een beroep op edelen voor het vervullen van de taak van *advocatus* (West 2017, 404).

door de cijnsplichtige boeren en de pacht of recognitiegelden aan de abdij veilig stellen. De meier was daarnaast op het domein tevens voorzitter van het geding, *dingbank*, en belast met de dagelijkse rechtspraak, de lage jurisdictie. Voor het uitoefenen van de hoge justitie en het beschermen van het bezit was er een voogd. De voogd trad voor een instelling wat de rechtspraak betreft op als bovenlokaal tussenpersoon, hij was ter plaatse voor de halfjaarlijkse rechtszitting, het *ding*. Die rechtszittingen hadden niet alleen betrekking op (hals)misdaden maar ook op regelingen van onderlinge geschillen en overdracht van goederen. Wat die functies op juridisch gebied inhielden toont de oorkonde van 1282, daarin treffen de abt en het convent van Echternach en Dirk van Herlaar met zijn oudste zoon een regeling over de hoge en lage rechtspraak en de verdeling van de gerechtelijke boeten in Waalre.⁸⁶⁶

Van oorsprong is de term *advocatus* van toepassing op iemand die juridische zaken voor een ander waarnam en deze in juridische kwesties vertegenwoordigde. Het begrip dateert uit de Romeinse periode. Talrijke kerkelijke instellingen konden over hun (ver afgelegen) domeinen ook de hoge jurisdictie tot hun bezit rekenen. De geestelijken bevonden zich echter niet in de positie om binnen het domein criminelen de (lijf)straffen op te leggen, laat staan hen te executeren. Zij dienden het leven te beschermen. Het was een geestelijke ongeacht zijn functie in de kerkelijke hiërarchie op grond van het kerkelijke recht dan ook niet toegestaan wapens te dragen of te hanteren. Die regel werd overigens regelmatig geschonden.⁸⁶⁷

De functie van voogd was oorspronkelijk een dienende taak, een ambt, voor een bepaalde ambtstermijn. De kerkelijke instelling benoemde de uitvoerder. Die was niet afhankelijk van de instelling en altijd van hoge afkomst. De edelman die het ambt van voogd uitoefende bezat al macht en vermogen, en verwierf die niet vanuit voogdij. Hij werd immers geacht het bezit met zijn macht te kunnen beschermen. Op het (kerkelijk) domein waar de voogd zijn ambt uitoefende vigeerde kerkelijke immuniteit waardoor een wereldlijk gezag van een graaf of hertog niet gold. De voogd was alleen verantwoording schuldig aan de instelling die hem had aangesteld. De voogden van de kerkelijke instellingen waren daardoor aanvankelijk ‘concurrenten’ van de door de koning benoemde graven. Volgens Hechberger kan het belang van de kerkvoogdij daarom moeilijk overschat worden.⁸⁶⁸ De grootte van het kerkelijk domein overtrof vaak die van het eigen bezit van de voogd waardoor het persoonlijk gezagsgebied, het sociaal-politiek vermogen, van de edelman (tijdelijk) toenam. In de latere middeleeuwen betrof de voogdij met name de gerechtsvoogdij, die werd overgelaten aan lokale aristocraten. De Herlaars waren evident dergelijke voogden. Op grond daarvan zijn zij evenwel niet te vergelijken met landsheren die de algehele beschermvoogdij verwierven.

Er waren twee mechanismen waardoor voogden in staat waren rechten te ontvreemden. Soms meenden zij dat vanuit een opgebouwd gewoonterecht het ambt erfelijk was.⁸⁶⁹ Door het (erfelijk) uitoefenen van macht en gezag op een domein ver van de instelling was het voor de voogd een enkele keer ook mogelijk land, rechten of inkomsten, feitelijk bezit van de instelling, toe te eigenen, te usurperen. Door het bezit te benoemen en te beschrijven, zie bijvoorbeeld de notitie van Postel (1173) en de oorkonde over de kwestie in Waalre (1276), probeerden de instellingen zich tegen die praktijken te wapenen. In de 13de eeuw verdwijnt de functie van voogd langzaam uit beeld. De kerk kwam geleidelijk onder bescherming van de landsheren. Die zagen dat als hun kans het landsheerlijk gezag uit te breiden en namen die bescherming maar al te graag over.⁸⁷⁰ Dat de heren van Herlaar voor diverse instellingen de functie van voogd uitoefenden mag gerust

⁸⁶⁶ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282).

⁸⁶⁷ Hartingsveldt 1994, 26-30.

⁸⁶⁸ Hechberger 2006, 67.

⁸⁶⁹ Endemann 1967, 23-24.

⁸⁷⁰ Schulze 2004, 134.

bijzonder genoemd worden. Naast de Herlaars waren er weinig lokale heren die zich daar toe mochten rekenen, het was vooral een functie toevertrouwd aan de rijksgroten en landsheren.

Voogd voor de kerk van Echt

Tot de vroegste vermeldingen van een Herlaar behoort die uit 1087 waarin Dirk van Herlaar getuigt dat Gerard van Wassenberg zich onrechtmatig de inkomsten van de kerk van Echt had toegeëigend. Echt lag weliswaar in het gezagsgebied van Gerard maar was als rijksgoed geschonken aan de Sint-Servaaskerk. Dirk was de gerechtsvoogd (*advocatus*) van de kerk van Echt. De keizer, beschermheer van de Sint-Servaaskerk, en zijn hof beschouwden Dirks aanklacht als gegrond.⁸⁷¹

Voogd voor de norbertijnen

Uit de verschillende kloosterorden kozen de Herlaars voor het schenken van goederen of rechten vrijwel uitsluitend de orde van de norbertijnen. Zowel de priorij van Postel (dochter van Floreffe) als de abdij van Berne (dochter van Mariënweerd) ontvingen schenkingen en voor het klooster Mariënweerd werden diensten verricht. De betrekkingen tussen de Herlaars en de norbertijnen bleven voor de duur van ten minste twee eeuwen bestaan. Dat kan niet op toeval berusten. Bijsterveld noemt enkele redenen waarom de adel in dit gebied voor een donatie bij voorkeur de premonstratenzer orde koos. Belangrijk is dat de relatie al te herleiden is tot een vroege 12de-eeuwse band tussen de edelen in het rivierengebied en Norbert van Gennep, de stichter van de orde. Norbert van Gennep, die zelf afkomstig was van een adellijke familie, legde omstreeks 1120 in Prémontré (Frankrijk) de grondslag van zijn orde die de kloosterregels waaronder die van de armoede strikt volgde. Door zijn afkomst was hij bekend in het adelsnetwerk. Dat vormde de basis voor de begunstiging. Verwantschap, ook die met de bisschoppen, vriendschap en gemeenschappelijke geografische herkomst vormden het fundament voor het doneren.⁸⁷² Bijsterveld concludeert ook dat de lokale en regionale aristocratie in de 12de eeuw zich door de giften aan kloosters wist te manifesteren. Uit de oudste oorkonden van de norbertijner kloosters blijkt volgens hem dat niet de (Luikse) bisschop of de hertog van Brabant, maar juist de ‘kleinere heren’ de stichtingsgoederen schonken. Hij wijst daarbij op een tanende invloed van de Luikse bisschop en op het gegeven dat diens grootste belager, de hertog van Neder-Lotharingen (Brabant), in die tijd vele politieke problemen had. In het bijzonder in het tweede kwart van de 12de eeuw was de neergang van de bisschoppelijke macht van Luik groot. De aristocratie, aldus Bijsterveld, zag haar kans schoon en greep de mogelijkheden aan om een grotere rol in het religieuze, sociale, economische en politieke krachtenveld te spelen.⁸⁷³ Zij deed dat onder andere door schenkingen aan (nieuwe) kloosterorden, in het Midden-Nederlands rivierengebied was dat vooral de orde van de norbertijnen.

Na een initiële schenking van Fastradus van Uitwijk in de periode 1128-1138 was het voor de norbertijnen van Floreffe mogelijk in Postel een kerk en een uithof te bouwen.⁸⁷⁴ Postel lag voor de opvang van reizigers zeer gunstig, namelijk op het kruispunt van de handelswegen Antwerpen-Keulen en Leuven-‘s-Hertogenbosch. Wat later, in 1140, werd de uithof van Postel een priorij.⁸⁷⁵ Dirk van Herlaar was voor de norbertijnen van Postel omstreeks het midden van de 12de eeuw voogd van het onder Bladel gelegen domein

⁸⁷¹ MGH-DD H-IV, nr. 394 (1087). Zie § 3.2.1.

⁸⁷² Bijsterveld 1997, 11.

⁸⁷³ Bijsterveld 1997, 14-19.

⁸⁷⁴ Bijsterveld 1997, 9.

⁸⁷⁵ Bijsterveld 1997, 7. Postel kreeg in 1140 een prior en bleef tot in 1613 een priorij. De abt van Floreffe bleef de hoogste overste. In 1613 werd de priorij een proosdij. Sinds 1618 bestaat Postel als een eigen abdij.

(H)Elmeth.⁸⁷⁶ Vóór of in 1173 stond hij zijn rechten af, waaronder de voogdij, en droeg die ontdaan van erfelijke claims van zijn familie aan de abt van Floreffe over. Vermoedelijk waren die rechten gekoppeld aan een schenking van zijn (groot)vader aan de norbertijnen.⁸⁷⁷ Omdat de afdracht allodiaal bezit betrof was Dirk conform het erfrecht gedwongen de aanspraken van zijn directe naasten, in dit geval zijn zuster Aleid, te vergoeden. Om haar verlies te compenseren schonk hij haar niet nader genoemd bezit in Gerdingen (bij Bree) en Baesweiler (nabij Heerlen).

De overdracht van de rechten aan de abt van Floreffe kan wijzen op een noodzakelijke verkoop, maar het is meer waarschijnlijk dat het een doelbewuste stap van de abt van het klooster was. Door deze koop verwierf de abdij zelf de volledige rechten over Postel. Zoals in de 13de eeuw de norbertijnen van Berne dat ook deden.⁸⁷⁸ Toen was ook een heer van Herlaar voogd. Om zijn zielenheil te zekeren deed Dirk van Herlaar (1235-1282), de oudste zoon van Petronella, ten gunste van het convent van Berne in 1243 afstand van zijn rechten, waaronder de voogdij, en zijn bezittingen in de *curia* en *villa* van Berlicum.⁸⁷⁹

Voogd voor Echternach

Al was de norbertijner orde favoriet, Dirk van Herlaar (1235-1282) vervulde de functie van voogd ook voor de benedictijner orde. Hij was voor het klooster van Echternach voogd in Waalre. Waalre was in Taxandrië de hoofdplaats van het bezit van het convent. Uit een lange lijst van bezittingen in onder andere: Deurne, Diessen, Eersel, Vught en Valkenswaard, blijkt dat de abdij van Echternach in de 13de eeuw een behoorlijk aantal hoeven en cijnzen in het vroegere Taxandrië bezat.⁸⁸⁰ Het bezit lag verspreid over een groot gebied. Bijsterveld,⁸⁸¹ Kappelhof⁸⁸² en Smulders⁸⁸³ opperen dat de heren van Herlaar hun voogdijrecht in Waalre wisten om te zetten naar heerlijke rechten in eigen bezit. Die gedachte is echter minder waarschijnlijk dan verondersteld wordt. Zo zijn er van Dirks voorouders, dat wil zeggen de heren van Herlaar, in die functie geen bronvermeldingen. Deze studie toont bovendien aan dat hij het kernbezit Herlaar met alle daaraan verbonden rechten niet erfde van zijn vader, maar van zijn moeder. Petronella was vrouwe van Herlaar en als vrouw was zij niet in de positie de functie van voogd te vervullen. Dat laat onverlet de mogelijkheid dat de functie wel uit de nalatenschap van zijn vader volgde, maar die was geen heer van Herlaar.

Dat de Herlaars rechten of goederen in Waalre voor eigen gewin usurpeerden is niet aannemelijk. Het afsnoepen van die macht moet in dat geval dateren ná 1282, het laatste (bekende) optreden van Herlaar als voogd in Waalre, maar vóór 1306. In 1306 werd immers Gerard van Loon heer van Herlaar. Als usurpator komen dan alleen Arnold van Herlaar (1281-1298) of diens zoon Dirk (1296-1305) in aanmerking. Die hadden al hun aandacht echter op Ameide, Holland en Utrecht gericht.⁸⁸⁴ Er is niets dat wijst op voogdij voor de benedictijnen in die periode.

Concrete aanwijzingen die het verwerven van rechten in Waalre door de Herlaars, al dan niet door usurpatie, enigszins staven of aannemelijk maken, ontbreken. Waar stoelt de gedachte van usurpatie van rechten dan op? Het blijkt te herleiden tot het feit dat Dirk van Horne naast de heerlijkheid van Herlaar ook

⁸⁷⁶ OBNB I, nr. 69 (<1173?>).

⁸⁷⁷ Bijsterveld 2007, 118.

⁸⁷⁸ Zie § 3.2.2.

⁸⁷⁹ OBNB I, nr. 198 (24-06-1234). 'Quia labente seculo labitur memoria mortalium et celeri cursu memoria rerum tendit in oblivionem'

⁸⁸⁰ OBNB I, nr. 134 (eerste kwart 13^e eeuw).

⁸⁸¹ Bijsterveld 1989b, 83.

⁸⁸² Kappelhof 1995a, 23.

⁸⁸³ Smulders 1952, 31.

⁸⁸⁴ Zie § 3.2.3 en § 3.2.4.

heerlijke rechten in Waalre bezat. Daaruit wordt de conclusie getrokken dat de Herlaars die rechten voordien ook bezaten. Maar dat is niet aannemelijk, de rechten in Waalre waren niet gekoppeld aan de heerlijkheid Herlaar. Horne verwierf die, zo meent Van Asseldonk, na 1315.⁸⁸⁵ Hij beargumenteert dat Dirk van Horne de heerlijke rechten van Waalre verwierf in de periode 1325-1368. In het eerst genoemde jaar had Horne het bezit van de Herlaars al overgenomen, in het laatste jaar verkocht Dirk van Horne de heerlijkheden Aalst, Waalre en Valkenswaard aan Hendrik van Kuyc.

Patroon van Hilvarenbeek

Het vóór 1157 gestichte collegiaal kapittel in Hilvarenbeek telde in de 13de eeuw drie kerkpatroons, de hertog van Brabant, de heer van Herlaar en de proost van Maaseik.⁸⁸⁶ Zij bepaalden de verdeling van de prebende, de inkomsten van de kanunniken. Dirk van Herlaar (1235-1282) is de eerst bekende heer van Herlaar die als zodanig staat vermeld. Uit vervolg-oorkonden blijkt dat het recht op enige wijze was gekoppeld aan de heerlijkheid Herlaar. Na de Herlaars bezaten ook Gerard van Loon en Gerard van Horne dat recht.

Hoe kwam de heer van Herlaar aan het recht van mede-patroon? Het ligt voor de hand te denken aan een donatie aan die kerk. Het doneren van goederen aan een kerkelijke instelling gaf aanzien. Bovendien bleef bij een overdracht zoals voor het bouwen van een (eigen)kerk een bepaalde vorm van eigendom van de schenker op de gift rusten. Zo kwam het recht van *patronus* vaak toe aan de kerkstichter en diens nazaten. Daarom meent Steurs dat de ‘puissant rijke’ heer van Herlaar en de proost van Aldeneik de kerk van Hilvarenbeek uit sociaal prestige hadden gesticht.⁸⁸⁷ De door Steurs geopperde gedachte is echter onbevredigend. Ten eerste omdat ook Steurs weet dat er absoluut geen bron is die daar bij aansluit; en ten tweede ontwijkt hij de vraag waarom de heer van Herlaar dat sociaal prestige dan uitgerekend in dat tijdvak in Hilvarenbeek liet zien? Bovendien geeft het geen verklaring voor het gezamenlijk optreden met de proost van Aldeneik, een kanunnik van het kapittel van St. Lambert te Luik en de Brabantse hertog, zeker niet in het tijdvak van de eerste helft van de 12de eeuw.

Omdat die vragen niet te beantwoorden zijn moet de vraag gesteld worden of het recht van mede-patroon in Hilvarenbeek wel gebonden was aan de kerkstichting? Daar lijkt het niet op. Bijsterveld beargumenteert een geheel andere en meer plausibele constructie voor het stichten van het kapittel en de kerk in de 12de eeuw. Daarin komt de heer van Herlaar niet in beeld. Bijsterveld beschouwt vrouwe Hildewaris, wier naam ook gekoppeld is aan Beek, als mogelijke stichter van het seculiere kapittel van Hilvarenbeek. Zij stichtte vermoedelijk ook het kapittel in Sint-Oedenrode.⁸⁸⁸ Bijsterveld sluit bovendien de mogelijkheid niet uit dat de bisschop van Luik het kapittel stichtte, met als doel er een bisschoppelijk steunpunt te creëren. De abdij van Hilvarenbeek viel naast die van Aldeneik en Thorn onder de St. Lambertus en Notre-Dame kathedraal in Luik.

Zo het recht van mede-patroon niet aan de kerkstichting te koppelen is, moet er sprake zijn geweest van een andere vorm van begunstiging. Juist dat biedt de mogelijkheid voor zowel de bijdrage van de heer van Herlaar als het moment waarop hij dat schonk een geloofwaardige verklaring te geven. Het recht van *collator* of *patronus* was namelijk niet alleen gekoppeld aan de kerkstichter(s), er waren verschillende vormen van

⁸⁸⁵ Van Asseldonk 2002, 459.

⁸⁸⁶ OBNB I, nr. 217 (27-03-1246).

⁸⁸⁷ Steurs 1993, 225-226. Steurs onderbouwt de ‘puissante’ rijkdom niet.

⁸⁸⁸ Bijsterveld 2002a, 214, 216, 221. Zie ook, Coppens 1843, 108. Frenken betwijfelt het bestaan van Hildewaris en meent stellig dat zij niet gezien kan worden als stichter van de kerk van Hilvarenbeek (Frenken 1956, 16-17).

begunstiging mogelijk waardoor een kerk meer dan één patroon kon hebben.⁸⁸⁹ Niet alleen de stichter van de kerk maar ook de stichter van de kanunnikenprebende kon het patronaatsrecht verwerven. De noodzaak voor een bijdrage aan die prebende ontstond volgens Frenken aan het begin van de 13de eeuw, maar zeker na 1207.⁸⁹⁰ Er was in Hilvarenbeek blijkbaar een financieel onhoudbare situatie ontstaan waardoor de kerk van Aldeneik moest bijspringen en de proost van die kerk mede-patroon werd. Op enige wijze heeft men een beroep gedaan op de heer van Herlaar, of bood hij zich aan, om inkomsten uit zijn heerlijkheid aan te wenden voor de prebende. Daardoor verwierf ook hij het recht van mede-patroon. Dat kan gedateerd worden na 1235, toen was zijn moeder Petronella *domina* van Herlaar, maar vóór 1246. In die tijd schonk hij, zoals hij dat liet oorkonden, om zijn zielenheil te borgen ook aan de abdij van Berne zijn rechten in Berlicum. Hier moet ook gewezen worden op het feit dat zowel Dirk als zijn broer Godfried vermeld staan in het jaargetijdenboek (*anniversarium*) van het naast Hilvarenbeek gelegen kapittel van Oirschot. Zij hadden daartoe schenkingen gedaan.⁸⁹¹ De vermoedelijke stichter van dat kapittel was een Van Vught.⁸⁹² Dirk van Herlaar was kortom een rijke godsvruchtige man met ontzag voor de kerk en haar instituties. In de regio vielen die onder het bisdom Luik. Dat draagt mogelijk ook bij tot de verklaring waarom er nauwelijks contact was met de hertog van Brabant, die was er op uit de wereldlijke macht van de bisschop te breken. Dat de hertog het kapittel van Hilvarenbeek steunde, is toe te wijzen aan dat geo-politiek motief, hij kreeg toegang tot de Luikse kerk in zijn territorium.

Het recht van mede-patroon brengt een ander aspect aan de orde dat, zo wordt verondersteld, daaraan gekoppeld was. Diverse auteurs gaan ervan uit dat het recht van mede-patroon verbonden was met het stichten van de kerk of zien dat als bewijs daarvan.⁸⁹³ Daardoor veronderstellen zij, met verwijzing naar de tweedeling van de heerlijkheid Hilvarenbeek tussen de bisschop van Luik en de hertog van Brabant, dat de heer van Herlaar in de 13de eeuw de Luikse helft als leen bezat. Een situatie die vergelijkbaar is met die uit de late 14de eeuw. Was de heer van Herlaar inderdaad ook (half)heer van Hilvarenbeek? De veronderstelling, want er zijn geen bronnen die daar expliciet op wijzen, lijkt niet waarschijnlijk.

Smulders⁸⁹⁴ en Frenken⁸⁹⁵ waren de eersten die bovenstaande gedachte, op magere gronden, opperden. Smulders verwijst niet naar een bron en Frenken refereert naar een kopie van een 'oud stuk'. Dat stuk dateert echter van na 1500 en verwijst naar de heren van Herlaar in het algemeen, zonder daarbij namen te vermelden. Frenken ziet gelijkenis met de situatie in Hilvarenbeek onder Van Leeftael (14de eeuw) maar vergeet daarbij de rol van Horne als heer van Herlaar, die is in deze zo blijkt essentieel.

De rechten van de heer van Herlaar in Hilvarenbeek, die van medepatroon voor het kapittel en de (helft van de) gerechtsheerlijkheid, komen feitelijk voor het eerst in de 14de eeuw samen in één hand, dat wil zeggen na de verkoop van de heerlijkheid in 1315. De eerst bekende heer van Herlaar die ook in Hilvarenbeek heerlijkheidsrechten bezat, is Gerard van Horne. Hij hield de gerechtsheerlijkheid van

⁸⁸⁹ Kuys 2004, 51.

⁸⁹⁰ Frenken 1956, 19.

⁸⁹¹ BHIC, toegang 241, inv.nr. 387. Het jaargetijdenboek vermeldt dat Dirk heer van Herlaar, ridder, gestorven is op 12 maart. Hij schonk voor zijn jaargetijde een cijns van 15 penningen. Godfried van Herlaar, ridder, op 6 september schonk 4,5 vaten ten dele rogge ten dele mout.

⁸⁹² Kappelhof 2015, 16.

⁸⁹³ Bannenberg 1962, 69; Peeters 1981, 1, 19; Bijsterveld 1989b, 83; Kuys 1980, 380.

⁸⁹⁴ Smulders 1952, 31. De zienswijze van Smulders is door velen gevolgd, maar niet kritisch getoetst. Het artikel bevat veel onjuiste veronderstellingen en aannames die nadien in de literatuur als 'feit' gehanteerd worden. Zie 4.2.3.

⁸⁹⁵ Frenken 1956, 12, 19-22. Frenken verwijst voor zijn visie naar Schutjes. Die vermeldt dat naar het 'schijnt' een Dirk van Herlaar in 1223 en 1235 goederen in Mierde aan Postel schonk. (Schutjes 1870b, 320). Steurs wijst er echter op dat die schenking niet door een Dirk van Herlaar maar Dirk van Altena werd gedaan (Steurs 1993, 307-308).

Hilvarenbeek en de heerlijkheid Herlaar als lenen van Luik.⁸⁹⁶ Waarbij opgemerkt moet worden dat hij de heerlijkheid Herlaar na 1315 aan de bisschop van Luik opdroeg. Waarschijnlijk bezat Horne al vóór de koop van Herlaar de heerlijke rechten van Hilvarenbeek via Luik. De vroegste vermelding van de hertog van Brabant als bezitter van de helft van de heerlijke rechten in Hilvarenbeek dateert uit 1328. Lijten maakt duidelijk dat ook de Brabantse hertog de helft van de heerlijkheid hield als een leen van de bisschop van Luik.⁸⁹⁷ Hilvarenbeek en Diessen vielen toen mogelijk samen. Dat staat bevestigd in een afschrift in *vidimus* door het kapittel van Sint-Servaas gedateerd op 3 november 1328.⁸⁹⁸ Lijten beschrijft gedetailleerd hoe Horne aan Rogier van Leefdael, drost van Brabant, in 1328 de heerlijkheden van Hilvarenbeek en Diessen verkocht.⁸⁹⁹ De verkoop betrof de hoge en lage heerlijkheid, de renten en de mannen welke rechten de heer van Herlaar (Horne!) in 1328 samen met de hertog van Brabant hield.

Samenvattend is de gedachte hier dat er in het tweede kwart van de 13de eeuw door een schenking van Dirk van Herlaar aan de kanunnikenprebende in Hilvarenbeek een band met de heerlijkheid Herlaar ontstond die gestand bleef bij de overdracht van de heerlijkheid. Dirk van Herlaar, die gezien mag worden als een devoot man, bracht daarbij een deel van zijn *eigen* bezit in. Dat beeld sluit aan bij het feit dat het samengaan van de heerlijkheid Herlaar en heerlijke rechten in Hilvarenbeek niet eerder dan in de 14de eeuw aantoonbaar is.

4.2.3 Waren de Herlaars leenmannen van Luik?

Diverse auteurs zijn van mening dat de Herlaars leenmannen van de bisschop van Luik waren. Dat hangt nauw samen met de veronderstelling, *a priori*, dat de heerlijkheid Herlaar al vóór 1315 een Luiks leen zou zijn. Vaak opperen zij ook dat de Herlaars vanuit voogdij of een feodo-vazallitische relatie met de Luikse bisschop zich het bezit van de heerlijkheid Herlaar toe-eigenden. Ook dat beeld verdient bijstelling.

De eerste die de heren van Herlaar als Luikse leenmannen beschreef, is Kokke.⁹⁰⁰ Kokke oppert dat in de in 1949 verschenen inventaris van het archief van Sint-Michielsgestel. Hij meent dat de Herlaars zich pas na 1313 ‘heer van Herlaar’ noemden. Vóór 1313 waren er zover hij toen kon nagaan wel vermeldingen van de naam Van Herlaar maar niet als *heer* van de gelijknamige heerlijkheid. Juist dat doet hem vermoeden dat de bisschoppen van Luik hun bezittingen in het latere Sint-Michielsgestel aanvankelijk door een voogd lieten besturen. De voogd, een Herlaar, zou erin geslaagd zijn het ambt erfelijk te maken. Vervolgens wist die, aldus Kokke, vermoedelijk omstreeks het midden van de 13de eeuw het grondgebied samen met de heerlijke rechten in leen te krijgen en te usurperen. Een wat merkwaardige redenering maar Kokke krijgt bijval waardoor zijn beeld min-of-meer overgenomen is als ‘feit’.⁹⁰¹ Hoewel bepaalde lokale heren een poging deden tot usurpatie en daar mogelijk ook in slaagden, is hiervoor al gesignaleerd dat de kerkelijke instellingen zich die rechten niet zondermeer lieten afnemen.

Er is hier echter meer aan de hand, het begrip van voogd wordt op slordige wijze gebruikt. De (on)mogelijkheden van die functionaris zijn onjuist geïnterpreteerd. Zo klopt de veronderstelling van Kokke dat een voogd op een domein woonde niet met diens functie en mogelijkheden. Een voogd woonde niet op

⁸⁹⁶ Van Asseldonk 2002, 451; Lijten 1988, 119- 121.

⁸⁹⁷ Lijten 1988, 125.

⁸⁹⁸ Lijten 1988, 135-136 (03-11-1328). ‘met andere onser heerlycheit van Herlaar ende welke voernoemde dorpe van Beke ende Dysen voir [...] de van onser heerlicheit van Herlaar.’ De letters tussen ‘voir [...] de’ zijn niet leesbaar. ‘Ende wandt si dese voerseechde doerpe, die si metter heerlicheit van Herlaer van ons houdende waren’. Zie ook, Melssen 1981, 17-18.

⁸⁹⁹ Lijten 1988, 119-126; Melssen 1981, 15. Klaversma beschrijft dat Gerard van Horne op dat moment in geldnood zat (Klaversma 1985, 47).

⁹⁰⁰ Kokke 1949, 9-10.

⁹⁰¹ Bijsterveld 1997; Bijsterveld 2000; Heesters en Rademakers 1994, 49; Smulders 1952; Spierings 1977a, 105.

het domein en het was hem niet toegestaan een (versterkt) huis te bouwen op dat domein. Het maatschappelijk vermogen van een voogd was zeker aanzienlijk, maar de edelman verwierf het (tijdelijke) ambt van voogd op basis van zijn macht, status en vooral de onafhankelijke autonome positie die hij bezat, niet andersom. De voogd was niet, juist niet, een leenman of dienstman (ministeriaal) van de kerkelijke instelling.⁹⁰² Feitelijk bezat de voogd als dienaar van de instelling geen juridische rechten, maar oefende hij die uit, dát was zijn recht. Dat recht, het mogen/kunnen uitoefenen van de rechtspraak, en niet te vergeten het beschermen van het eigendom, was niet verbonden aan een feodale band met de instelling.

Kuys is de enige die het beeld van de Herlaars als leenmannen van Luik bestrijdt. Hij wijst erop dat de eerst bekende notitie van de heerlijkheid Herlaar als een Luiks leen uit 1315 dateert.⁹⁰³ Na de inventarisatie van Kokke in 1949 zijn de archieven beter ontsloten waardoor de toegang tot de bronnen is toegenomen. Nergens is een gering spoortje te vinden wat het beeld van Kokke over voogdij, usurpatie of leen enigszins bevestigt. Er is vóór de 14de eeuw *überhaupt* geen enkele bron die wijst op een persoonlijke leenrechtelijke verhouding tussen de Herlaars en de bisschop van Luik of zijn kanunniken als particuliere bezitters. Bij een goederenoverdracht in 1140 schaat de Luikse bisschop Dirk van Herlaar onder de *liberi homines*, niet onder zijn *ministerialen* of (leen)mannen.⁹⁰⁴ In de dissertatie van Carré *Les Avoueries des églises liègeoises, XIe-XVe siècles* over de voogden van de kerk van Luik komt de naam (Van) Herlaar niet voor.⁹⁰⁵

Het eerst bekende verhef van de heerlijkheid Herlaar aan de bisschop van Luik vond door Gerard van Horne in 1315 plaats. In het eerste kwart van de 14de eeuw droegen vele heren hun heerlijkheden aan een landsheer op. Het afschrift van de akte van verkoop (gedateerd in 1315) vermeldt niets over een leenheer,⁹⁰⁶ terwijl in geval van leenbezit diens toestemming voor verkoop een vereiste was.⁹⁰⁷ Een leen kon niet overgedragen worden zonder dat de leenheer daarvan op de hoogte was. Door tussenkomst van de heer behield die bij een overdracht de controle over de vervreemding van een leen. De vazal betaalde aan de leenheer voor de verkoop ook een taks. In het Luikse leenrecht gold bovendien dat indien een vazal kwam te overlijden zonder nazaten, het leen aan de leenheer de bisschop van Luik verviel. Na het overlijden van Dirk van Herlaar in 1305 kwam het bezit in handen van zijn zuster Aleid. Een dergelijke overdracht was voor een Luiks leen niet mogelijk. Al was het algemeen gebruikelijk dat zusters en hun zonen leengoederen erfden, dat gold niet voor lenen gehouden van een kerk.⁹⁰⁸

De conclusie is dat er in de literatuur op dit essentiële gebied van macht en aanzien onjuistheden voorkomen. De hierboven bijeengebrachte gegevens tonen dat zoals Kuys al opmerkt de heerlijkheid Herlaar vóór 1315 géén Luiks leen was. De Herlaars waren geen leenmannen van Luik, niet voor de heerlijkheid Herlaar noch voor de heerlijkheid Hilvarenbeek, en zij usurpeerden geen rechten of goederen. Zij hielden hun positie op basis van het eigen maatschappelijk vermogen dat vererfde op de nazaten, hetzij een man hetzij een vrouw.

⁹⁰² Huijbers maakt het wat dat betreft wel heel erg bont, zij rekent de Herlaars tot mogelijke 'vazallen' en/of 'ministeriales' en/of 'voogden' van de bisschop van Luik. De Herlaars zouden daarop hun adellijke posities en bezittingen weten te 'claimen' (Huijbers 2010, 211-214).

⁹⁰³ Kuys 1980, 379.

⁹⁰⁴ Bormans & Schoolmeesters (eds.) 1893, nr. xxxix (25-02-1140).

⁹⁰⁵ Carré 2009.

⁹⁰⁶ RHCE, toegang A-2063, inv. nr. 21.

⁹⁰⁷ Heirbaut 1997, 40. Vgl. de verkoop van de rechten op Hilvarenbeek (Lijten 1988, 119 e.v.).

⁹⁰⁸ Baerten 1969, 141. Tijdens de rijksdag van Frankfurt (1246) werd bepaald dat: 'alle lenen gehouden van een kerk naar deze laatste terugkeerden, wanneer de vazal kinderloos overleed.' Een dergelijke situatie deed zich voor bij de kwestie met betrekking tot het graafschap Loon in 1336.

Een onbekend leen in (Sint-Michiels)Gestel?

De (onjuiste) veronderstelling dat de heerlijkheid Herlaar van oorsprong een Luiks leen was, heeft een eigenaardig neveneffect tot gevolg gehad. Bij het naspeuren van het verhef van Herlaar aan de Luikse bisschop stuitte Spierings op een notering van een haar onbekend uitgebreid leen in ‘Gestel’. Zij concludeert in het artikel ‘Oud-Herlaar. Het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid’ dat de Luikse bisschop niet één leen in Sint-Michielsgestel bezat (Herlaar), maar twee.⁹⁰⁹ Dat is echter een misvatting die eenvoudig te weerleggen is. Spierings verwijst naar een notitie uit 1313. In dat jaar verscheen Gielis de Moersamere voor het Luikse hof om een huis en een hof met land, cijnzen, leenmannen en *laten*, in ‘Gestel’ te verheffen. Nog diezelfde dag ontving Gerard van Uden het leen.⁹¹⁰ De tekst van het verhef luidt als volgt:

domum suam et curtem cum mansione sitas apud Ghestele prope Berlaer, et circiter XL bonuaria ad dictam domum pertinentia in terris arabilibus, pratis, nemoribus, aquis, cum censibus, redditibus, homagiis et mansionariis⁹¹¹

Spierings kan met deze gegevens niet goed uit de voeten, zij meent dat het een inconsistentie in het bezit van de Herlaars betreft. Ze maakt echter een fout door *a priori* aan te nemen dat dit verhef verwijst naar goederen gelegen bij Sint-Michielsgestel. De tekst ‘Ghestele prope Berlaer’ vormt de kern van het probleem. Spierings veronderstelt heel gewaagd dat Poncelet, de redacteur, een schrijffout heeft gemaakt. Berlaer moet volgens haar Herlaer zijn. Zij gaat daarbij geheel voorbij aan een veel logischer locatie voor dit verhef namelijk Gestel nabij Herenthout en Berlaar in het huidige België. De notering verwijst naar ‘Berlaar’ omdat de goederen van Gerard van Uden naast die van Berlaar lagen. Het leenverhef betreft goederen in Gestel bij Herenthout. Gerard van Uden bevestigt dat door, zoals Spierings zelf stelt(!), de goederen te ontvangen in ruil voor een goed in Lier.⁹¹²

4.2.4 De verkoop van het kernbezit Herlaar

Begin 14de eeuw behoorde de heerlijkheid Herlaar nog tot het bezit van de Herlaars, dat blijkt uit een vermelding van Dirk van Herlaar (1288?-1305). Hij noemde zich in 1302 heer van Herlaar èn Ameide. In 1306 was Gerard van Loon heer van Herlaar. Die verkocht in 1315 het bezit aan Gerard van Horne, heer van Altena en Perwijs (België). Horne was een bekende in het netwerk van de Herlaars.⁹¹³ Waarom Horne de heerlijkheid kocht staat niet vermeld, maar het verwerven van Herlaar is een wat eigenaardige uitbreiding van diens bezit. Na het overlijden van Gerard van Horne in 1330 gaat al het bezit over op zijn zoon Willem, met uitzondering van Perwijs en Herlaar. Die komen in handen van Gerards tweede echtgenote Irmgard van Kleef, met wie hij omstreeks 1312-1313 trouwde.⁹¹⁴

Spierings, de enige die wat dieper ingaat op de verkoop van de heerlijkheid, beschrijft de overdracht vanuit het standpunt van de verkoper. Er is geen enkele auteur die het vanuit de positie van de koper opneemt. Waarom kocht Horne de heerlijkheid? De situatie doet vermoeden dat Horne het verwierf om daarmee het levensonderhoud van zijn vrouw Irmgard op niveau te borgen. Dat zij Perwijs zou krijgen was

⁹⁰⁹ Spierings 1977a, 111-112.

⁹¹⁰ Gerard van Uden was in 1317 schepen van 's-Hertogenbosch (Jacobs 1986, 252).

⁹¹¹ Poncelet (ed.) 1898, 1; Bormans 1868, 35. ‘Gerart de Uden et Thirike, sa femme, relèvent la maison de Gestele par importation de Gille de Moersamere’. Bormans verwijst in de tekst naar, ‘La maison, court, appendices «t appartenances de Gestele dallez Berlaer, emprès Liées, et 40 bonniers de terre érulle, près, bois, eauwes, avoec cens, renies, hommages et autres redevances’.

⁹¹² Spierings 1977a, 111.

⁹¹³ Zie § 3.2.4.

⁹¹⁴ Klaversma 1985, 36. Klaversma dateert het huwelijk tussen 16-07-1312 en 14-06-1313.

al bij het huwelijk vastgelegd.⁹¹⁵ Ook Herlaar kwam in haar handen. Zij verbleef na het overlijden van haar echtgenoot ook daadwerkelijk in Herlaar en trad als vrouwe van Herlaar op.

Het kernbezit Herlaar was enkele eeuwen onlosmakelijk verbonden met het gelijknamige geslacht. De heer of vrouwe van Herlaar kon vrijelijk beschikken over het familiebezit. Hij of zij kon goederen en rechten schenken aan kerkelijke instellingen of verkopen, mits de erfgenamen dat toestonden. Zelfs het kernbezit kon verkocht worden. Het reconstrueren van de gang van zaken van die verkoop is lastig want er zijn tegenstrijdige vermeldingen. Het is daardoor onduidelijk *wat* de overdracht concreet inhield. Het beschrijven van het proces brengt een complexe situatie van aanspraken op bezit en erfelijke rechten aan het licht. De akte van overdracht passeerde op 30 maart 1315. Noch de oorspronkelijke akte noch een kopie daarvan zijn bewaard gebleven. Er bestaat slechts een notering van het bezit van een kopie van de akte in een inventaris. De tekst daarvan luidt als volgt:

Item in copie in p(er)kemynt van (de) originele l(ette)ren mentie maken(de) van den coope ghedaen by Ghereraert hae(r) van Altena en (de) van Peruweys van tgoedt van Herlaer, hem v(er)cocht by heer Gerart van Loen ridder en(de) in datao M CCC veerthienen opden palme auont. Ouerschreuen ende ond(er)teeckent Johannes Leydecker Notar(is).⁹¹⁶

De verkoop betrof ‘tgoet van Herlaer’. Het begrip ‘tgoet’ verwijst naar een samenhangend substantieel complex als bezit zonder daar invulling aan te geven. Op basis van die vermelding valt niet te achterhalen wàt Gerard van Loon precies verkocht. Het helpt dan niet dat nadien zowel Horne als Dirk van Herlaar (1312-1354) en ook diens tante Marina van Herlaar (1323) nagenoeg dezelfde rechten in Herlaar voor de bisschop van Luik verheffen (respectievelijk in 1315, 1323 en 1324).⁹¹⁷ De complexiteit neemt bovendien toe door een mogelijk extra verhef van Horne in 1325.⁹¹⁸ De omschrijving van dat verhef vertoont een grote gelijkenis met dat van 1315. Het lijkt er op dat Horne zowel in 1315 als in 1325 dezelfde rechten opdraagt, wat ten minste vreemd te noemen is. Poncelet publiceert het verhef in zijn uitgave tussen de noteringen van 1325 (?) en vermeldt geen datum maar alleen een jaartal, 1315.

Nadat hij het ‘goed’ in 1315 had gekocht droeg Gerard van Horne zijn bezit in Herlaar op aan de kerk van Luik.⁹¹⁹ Het verhef vond plaats in Brussel in aanwezigheid van enkele kanunniken van het kapittel van St. Lambert. Het verhef betrof de hoge en lage jurisdictie en de huizen (Nieuw)Herlaar en Oud-Herlaar met toebehoren. Niets van het mogelijke patrimonium lijkt uitgezonderd. De tekst in het leenboek van de genoemde bisschop (met toegevoegde annotatie van Poncelet) luidt als volgt:

Dominus Gerardus dominus de Horne miles relevavit in ecclesia beate Gudlile Brusellensis, dominium, justiciam altam et bassam necnon domus de Herlaer et de Outherlaer cum villis attinentibus et appendiciis suis, ex acquisitione quam fecit erga dominum Gerardum de Loen dominum dictorum bonorum et Aelidem uxorem ejus a qua dicta bona processerunt. Presentibus Conrardo de Marca preposito Tungrensi, Ingelberto Francois canonico Leodiensi, Henrico de Pietersem suo canonico et pluribus, anno M^oCCC^oXV^o

⁹¹⁵ Klaversma 1985, 36.

⁹¹⁶ RHCE, toegang A-2063, inv. nr. 21. (* = palm-avond is de zaterdag voor palmzondag.) Spierings (Spierings 1976a, 88) maakt een schrijffout door het jaartal 1341 te noemen. De datum in de tekst is omgezet naar de Paasstijl. Johannes Leydecker, notaris in Den Bosch, leefde in het midden van de 14de eeuw.

⁹¹⁷ Poncelet (ed.) 1898, 62, 81, 57 (in chronologische volgorde).

⁹¹⁸ Bormans 1868, 136.

⁹¹⁹ Poncelet (ed.) 1898, 62.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

[Poncelet] Une autre main a ajouté: Willelmo de Bassacurte(?) canonico S. Dionisii(?), Waltero le Rode de Musaco et ego Guido presens fui [...] 'En marge de ce relief se trouvent les mots suivants, de la même main que ceux mentionnés à la note qui precede: Dominus Theodericus de Perucis recognovit se istud idem relevasse a domino episcopo Engelberto.⁹²⁰

Bovenstaande tekst geeft naast een beschrijving van wat hij kocht ook weer hoe Horne het bezit verkreeg. Het was gekocht, 'ex acquisitione [...] erga', van Gerard van Loon. In de notitie van het verhef staat ook vermeld dat wat Van Loon had verkocht eens aan diens echtgenote Aleid toebehoorde, 'qua dicta bona processerunt' (van wie gezegde goederen afkomstig zijn).

Het is in dat licht opvallend dat Dirk van Herlaar (heer van Ameide) een achttal jaren na de verkoop van de heerlijkheid aan Horne ook rechten in Herlaar verheft. Hij droeg op 27 februari 1323 het volgende aan de Luikse kerk op

Theodericus de Herlaer filius domini Gerardi quondam de Loen militis relevavit in Noviomago, anno XXII°, dominica Oculi, dominium de Herlaer, ex successione sue matris; item decimam antiquam de Sulichem in Bomelswert cum suis appenditiis ex successione sui patris. Presentibus dominis Johanne de Kuyc preposito Lovaniensi, domino Engelberto, domino Gossuino de Berghe, Arnuldo de Seraing panetario et Gossuino ostiario.⁹²¹

Dirk, hier de zoon van Gerard van Loon genoemd, verheft de heerlijkheid van Herlaar zonder daarbij specifieke rechten of goederen te noemen. Wel staat vermeld dat hij dat bezit had geërfd van zijn moeder (Aleid van Herlaar). Daarnaast verheft hij ook een erfenis van zijn vader, Gerard van Loon. Dat betreft de oude tiende gelegen in Zuilichem. Beide bezittingen zijn afzonderlijk genoteerd, ze waren ook van verschillende herkomst.

Is het al merkwaardig te noemen dat het leenverhef van Dirk kennelijk deels dezelfde rechten betreft als die Horne in 1315 gekocht had, nog moeilijker valt het verhef van Gerard van Vorselaar op 8 september 1324 uit te leggen. Gerard heer van Vorselaar trad daarbij op als voogd voor zijn vrouw Marina Arnoltsdochter van Herlaar.

Gerardus dominus de Vorlaer miles, tanquam mamburnus domine Marine uxoris sue, filie quondam domini Arnuldi domini de Herlaer militis, sibi datus a nobis, relevavit in Villari Templi domos seu mansiones de Herlaer et de Outherlaer cum justicia dictorum locorum alta basa et ducentas libras in redditibus annuatim, prout ad ipsam dominam pervenerunt ex successione domini Theoderici quondam domini de Herlaer militis sui frateris, cum suis appendiciis, etc. Presentibus dominis Gerardo de Marca, Theoderico de Bubais, Johanne de Harduemont, militibus, Johanne de Sanct Trudone scabino parve ville Hoyensis, Gossuino de Rivo camerario, anno XXIII° in die Nativitatis beate Marie.⁹²²

Gerard van Vorselaar verhief in naam van zijn vrouw Marina (van Herlaar) vrijwel letterlijk dezelfde goederen en rechten als Horne. Het betreft de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar en de hoge en lage jurisdictie. Marina hield dat bezit als erfgename van haar broer Dirk. Het enige dat in vergelijking met de vroegere notities afwijkt, is de vermelding van een jaarlijkse som geld, een rente van 200 pond. Waar het verhef van Dirk in 1323 nog erg algemeen beschreven is, toont deze notering dus dezelfde rechten als die van Gerard van Horne. Hieruit volgt wel dat Dirk en Marina na 1315 nog rechten hadden, al is niet duidelijk

⁹²⁰ Poncelet (ed.) 1898, 62. 'Conrado de Marca' is Koenraad van der Mark een broer van de bisschop, Adolf van der Mark.

⁹²¹ Poncelet (ed.) 1898, 81. Sasse van Ysselt dateert dit verhef abusievelijk in 1313 (Sasse van Ysselt 1921, 89).

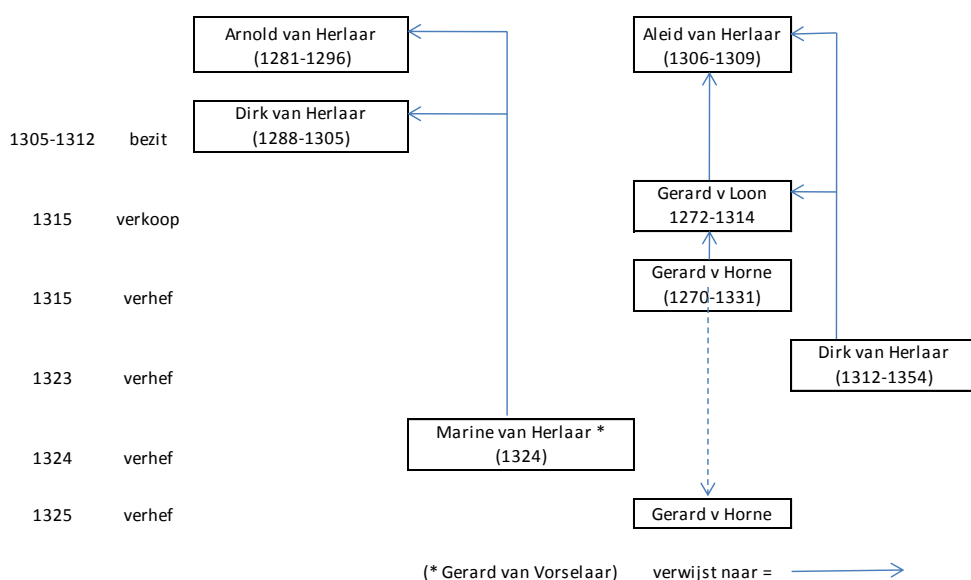
⁹²² Poncelet (ed.) 1898, 57. 'Gerardo de Marca' verwijst naar Gerard van der Mark. 'Villari Templi' is Villers-le-Temple, gelegen in Nandrin (Hoei) in de provincie Luik.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

welke. De verwarring wordt nog groter doordat Bormans weet te melden dat Horne zijn bezit Herlaar en Oud-Herlaar in 1325, dus niet in 1315, aan Luik opdraagt. ‘1325 21 avril Messire Gérard signeur de Hoerne, chevalier, fait relief de Herlaer et Outherlaer par suite de l’acquisition qu’il en fit de Gerard de Loen en d’Alid, sa femme, dont les biens provenaient.’⁹²³

Samenvattend zijn er diverse vermeldingen op verschillende tijdstippen die naar het schijnt hetzelfde goed betreffen. Gerard van Horne laat in 1315 in het verhef opnemen dat Gerard van Loon, van wie hij de heerlijkheid en de huizen in Herlaar had gekocht, dat bezit gekregen had van zijn echtgenote Aleid. Dirk, heer van Ameide, refereert in 1323 aan de rechten van zijn moeder Aleid en zijn vader Gerard van Loon. Gerard van Vorselaar, die in 1324 optreedt als voogd voor zijn echtgenote Marina, verwijst naar Dirk (1288?-1305?) zijnde de broer van Marina (en Aleid) en naar Arnold, haar vader. Tussen 1315 en 1325 ontstaat daardoor een vreemde onoverzichtelijke situatie. Het lijkt echter geen twijfel dat vóór 1315 Gerard van Loon heer van Herlaar was, zoals Gerard van Horne die ná 1323 was.⁹²⁴

Bij de reconstructie komen twee verschillende problemen samen. Ten eerste hoe verhouden de noteringen van 1323 en 1324 zich tot het verhef van 1315? En, ten tweede, wanneer moet het verhef van Gerard van Horne gedateerd worden, in 1315 of in 1325? Om een duidelijk beeld te krijgen zijn de verschillende claims en vermeldingen van herkomst van aanspraken hieronder in een schema geplaatst (afb. 27).

Afb. 27: Schematisch overzicht van aanspraken betreffende Herlaar (1315-1325)

Spierings en Klaversma hebben getracht het probleem van de conflicterende noteringen te ontwarren. Beiden beperken zich daarbij slechts tot een deel van het probleem. Spierings gaat niet in op het verhef van 1325 en komt met een ietwat merkwaardige oplossing voor het eerste probleem. Zij meent dat een leenverhef niet noodzakelijk gevolgd werd door een belening. Dat is volgens haar in 1323 en 1324 het geval geweest.

⁹²³ Bormans 1868, 136; Sasse van Ysselt 1921, 89. Zie ook Poncelet die het stuk van 1315 plaats in 1325. (Poncelet (ed.) 1898, 62).

⁹²⁴ SsH, 01.01.02.02, 6 (23 maart 1323).

Spierings verklaart niet waarom Dirk en Marina na 1315 hun bezit verhieven, evenmin wijst ze op de inconsistentie.⁹²⁵ Al is het wat vreemd, mogelijk heeft ze gelijk. De situatie in het Luikse bisdom was op dat moment wel wat merkwaardig. De bisschop had namelijk een conflict met de inwoners van de stad. Zij werden daarbij gesteund door het kapittel van de Luikse kerk. Dat had zich ook tegen de bisschop gekeerd. De bisschop weigerde in die jaren alle documenten te tekenen die zijn vorstelijke macht enigszins konden beknotten.⁹²⁶ Maar daar kan een verhef toch niet onder gerekend worden.

Klaversma, die zich niet op Herlaar oriënteert maar op de persoon Horne, doet een poging het tweede probleem op te lossen (1315-1325?). Hij vermeldt echter niets over de eerste uitdaging, het na de koop verheffen van goederen en rechten door Dirk (1323) en Marina van Herlaar (1324). Klaversma voert in zijn betoog diplomatische aspecten aan.⁹²⁷ Hij lost het probleem op door te veronderstellen dat het eerste verhef (1315) onrechtmatig was. Als argument noemt Klaversma dat Horne door de bisschop van Luik in 1314 in de kerkelijke ban was gedaan. Horne had op dat moment een conflict met de officiaal van Luik over rechten in Thorn waardoor Horne, aldus Klaversma, zijn bezit formeel niet kon verheffen. Hij meent daarom dat het verheffen van het leen in 1325 door Horne werd overgedaan, maar nu wel binnen het juiste protocol.⁹²⁸

Een reconstructie van de successie van Herlaar

Hoe verliep nu de successie van Herlaar? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het nodig te weten wie op welke erfrechten aanspraak kon maken. Bij het aangaan van een huwelijk kreeg de vrouw een deel van de ouderlijke boedel als bruidsschat mee. Dat was haar erfdeel waardoor zij zolang er nog broers in leven waren geen rechten kon claimen op het voorvaderlijk bezit. Zij kreeg haar erfportie, de ‘uitboedel’, vooruit.⁹²⁹ Dat aandeel nam zij in het huwelijk mee in de gemeenschap van goederen, het werd aangemerkt als haar weduwdeel. Het is aannemelijk dat ook de dochters van Arnold van Herlaar, Aleid en Marina, een dergelijk deel bij hun huwelijk meekregen.

Het bezit Ameide en Herlaar met annexe rechten en goederen vererfde omstreeks 1298 volgens het gewoonterecht aan Arnolds zoon Dirk. Die werd heer van Ameide en Herlaar. Van Dirk zijn geen nazaten bekend, gezien de opvolging was zijn bezit onbeërfd. Er zijn in het erfrecht voor de verdeling van het bezit twee opties mogelijk, het vererfde op de oudst levende erfgenaam of het bezit bleef ongedeeld tussen de verschillende erfgenamen. In dat laatste geval zouden de zusters Aleid en Marina gelijke rechten op de erfenis houden. Dat scenario is hier minder waarschijnlijk want Gerard van Loon kreeg de heerlijkheid van Herlaar uit handen van zijn vrouw Aleid en hun zoon verwierf Ameide zonder verwijzing naar of vermelding van rechten van Marina. Dat doet een ongelijke verdeling van het erfelijk bezit vermoeden. Het is ook mogelijk dat de verdeling bij testament was bepaald, Dirk zag zijn einde immers naderen.⁹³⁰ Maar hoe dan ook, na zijn overlijden kwam het familiebezit vermoedelijk in handen van de oudst levende erfgenaam: Aleid.

Voor beide scenario's van Aleids erfenis geldt dat die niet onder de goederengemeenschap van het huwelijk vielen. Gerard van Loon kon als echtgenoot van Aleid geen enkele aanspraak maken op de

⁹²⁵ Spierings 1977a, 111-112.

⁹²⁶ Baerten 1969, 135.

⁹²⁷ Klaversma 1985, 34 noot 165. Zo ontbreekt in de notering van het verhef van 1315 een datum, wat ongebruikelijk is. Daarnaast behoorde Brussel, waar Horne het leen in 1315 opdroeg, niet tot het bisdom Luik. De kanttekeningen die Klaversma bij het verhef van 1315 plaatst, maken een later verhef aannemelijk.

⁹²⁸ Klaversma 1985, 46. Klaversma verwijst niet naar de bron van het jaartal 1325. Bormans en Sasse van Ysselt dateren het verhef op 21 april 1325. Zij verwijzen niet naar het verhef in 1315 (Bormans 1868, 136; Sasse van Ysselt 1921, 89).

⁹²⁹ Radier 1881, 84.

⁹³⁰ Zie § 3.2.4.

nalatenschap. Er is één uitzondering mogelijk, maar niets wijst daar op. In het geval er een lijftochtregeling voor de langst levende was gemaakt kon Gerard bepaalde rechten claimen. Gerard bezat als langstlevende echtgenoot wel het recht op de helft van het algemeen gemeenschappelijke bezit, de kinderen deelden dan het andere deel. Zijn deel mocht Gerard vervreemden indien het huwelijk beërd was, dat wil zeggen wanneer er kinderen als erfgenamen waren.⁹³¹ Leengoed viel per definitie buiten de goederengemeenschap, dat vererfde volgens het leenrecht.⁹³² Overigens was het ook mogelijk voor leengoed lijftochtregelingen te maken.

Uit het verhef van Horne volgt dat Van Loon de huizen en rechten in Herlaar in 1315 niet verkocht als momboor voor zijn vrouw Aleid of in haar naam, maar als bezitter van ‘het goed’. Horne geeft in het verhef aan dat de goederen oorspronkelijk afkomstig waren van Aleid. Haar echtgenoot Gerard van Loon had het bezit uit handen van zijn vrouw gekregen, dus zij had haar bezit vóór november 1306 aan hem overgedragen. Van Loon staat in verschillende bronnen vermeld als heer van Herlaar. De overdracht in 1315 betrof zoals hiervoor beschreven geen leen maar eigen bezit.

Bij het verhef op 27 februari 1323 verwijst Dirk naar het voormalig bezit van zijn moeder. Dat doet vermoeden dat hij ondanks de verkoop in 1315 als erfgenaam nog bepaalde rechten op dat bezit had. Die droeg hij aan de bisschop van Luik op. Het lijkt erop dat hij door dat verhef afstand deed van zijn erfelijke rechten en claims. Toeval of niet, de eerste vermelding van Gerard van Horne als heer van Herlaar dateert van 23 maart 1323. Tussen 1315 en 1323 zijn er geen vermelding van een heer van Herlaar.

Tot daar toe is er enigszins een logische lijn in de opvolging te zien, maar het verhef van Gerard van Vorselaar in 1324 als momboor van Marina past daar geheel niet in. Vorselaar verwijst naar rechten die zijn vrouw erfde van haar broer Dirk. Het is mogelijk dat Marina als erfgenaam van Arnold een deel van het bezit te Herlaar hield, en Aleid een ander deel, een boedelscheiding bij erfenis *post mortem*. Daar blijkt echter uit de noteringen in het bisschoppelijk leenboek niets van, er is in de tekst nagenoeg geen onderscheid. De opgedragen rechten (hoge- en lage jurisdictie) en huizen (Oud- en Nieuw Herlaar) zijn exact dezelfde. Er is slechts één verschil, Marina had recht op een jaarlijkse vergoeding van 200 pond (*libra*) ‘ducentas libras in redditibus annuatim’.⁹³³ Dat onderscheid is essentieel en doet het volgende vermoeden. Bij de boedeldeling van het bezit van Dirk erfde Aleid bij preferentie van de oudst levende het gehele ouderlijke bezit aan rechten en huizen in Herlaar. Haar zus Marina kreeg of had het recht van 200 pond jaarlijks als apanage te voldoen uit de heerlijkheid. Door het volledige bezit in het verhef op te nemen verwijst Vorselaar naar de herkomst en de borging van haar recht. Met het verhef in 1324 bevestigde Marina de overdracht van het bezit aan de Luikse bisschop waaruit ze jaarlijks een bedrag ontving en deed ze, zoals ook haar neef de heer van Ameide, vermoedelijk afstand van al haar rechten en erfelijke claims.

Bij voorkeur werd getracht het bezit integraal in stand te houden en ondanks erfelijke rechten dat niet uiteen te laten vallen. Het is alleszins denkbaar dat het kapittel van de Luikse kerk poogde alle rechten op de heerlijkheid Herlaar, die van de Herlaars (Dirk, Marina) en die van Gerard van Horne, bijeen te brengen.⁹³⁴ Het bezit werd daardoor een onverdeeld Luiks leen vrij van erfelijke claims. In 1325 deed Horne het heergewaad voor dat onverdeelde bezit, ontdaan van ‘vreemde’ rechten, wellicht om de reden die Klaversma oppert. Hadden de Herlaars na 1315 nog erfelijke rechten en claims op het voorvaderlijk bezit, welke dan

⁹³¹ Roes 2006, 39.

⁹³² Radier 1881, 86.

⁹³³ Poncelet (ed.) 1898, 57.

⁹³⁴ Dat is vergelijkbaar met de wijze waarop de norbertijnen van Postel (12de eeuw) en Berne (13de eeuw) verschillende erfelijke aanspraken naar zich toe haalden om de domeinen van vreemde aanspraken te ontdoen. Zie voor Postel § 3.2.2; voor Berne (Berlicum) § 3.3.2.

niet exact te omschrijven zijn, na 1325 hadden zij daar afstand van gedaan. Er is bij de Herlaars nadien namelijk geen enkele verwijzing naar dat voorvaderlijk bezit.

4.2.5 *Het leenhof van Herlaar*

Er zijn in het (derde)leenboek van Herlaar noteringen die verwijzen naar de vroegste periode 1380-1400.⁹³⁵ Het register bevat echter geen gegevens van lenen die de heren van Herlaar vóór de verkoop in 1315 hadden uitgegeven of die aan hen opgedragen waren. Dat zij voordien bezit in leen hadden uitgegeven blijkt uit de overdracht van goederen in Reusel aan Dirk van Teede in 1282.⁹³⁶ Wat bezaten de heren van Herlaar dan aan in leen uitgegeven bezit? Hieronder is een poging gedaan dat op basis van eenvoudige criteria naar herkomst te inventariseren. Daarbij zijn alle beleningen waarvan duidelijk is dat het verhef na 1315 plaatsvond buiten beschouwing gelaten. Van wat dan aan leennoteringen resteert, geeft de vroegste vermelding van het leen een indicatie over de ouderdom ervan. Zo het aannemelijk is, of kan zijn, dat het ouder is dan 1315 behoorde het wellicht tot het leenhof. Na die selectie kan de verspreiding van de lenen in beeld komen. De in het leenboek opgenomen lenen liggen geografisch gezien verstrooid over een groot gebied, maar was dat bij de Herlaars ook al het geval? Een andere vraag, gekoppeld aan de veel geuite veronderstelling van usurpatie, is of er in het leenboek verwijzingen zijn naar plaatsen waar de heren van Herlaar rechten uitoefenden als voogd of medepatroon. Daarnaast is het leenhof zelf onderwerp van discussie. Was het leenhof een leen van Luik, zoals Spierings veronderstelt, of was het leenhof een verzameling van lenen van de heer van Herlaar?

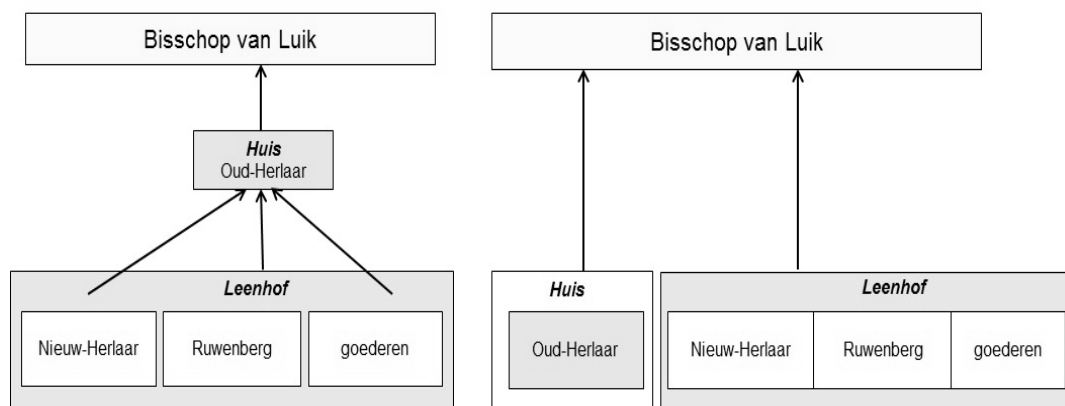
Het leenhof als een Luiks leen?

Spierings stelt dat het leenhof bestond uit een verzameling van lenen van de Luikse bisschop en het kapittel dat als één geheel beleend was aan de heer van Herlaar. Zij formuleert dat als volgt: ‘De goederen waren niet van de Heer. De leenhof vormde één geheel, een verband. De heer verhief de hof, of zo men wil het recht op de hof. Deze hof hing te leen van Luik.’⁹³⁷ De heer van Herlaar beheerde dus dat hof als leenman van de Luikse kerk. Spierings ontkoppelt het leenhof als een entiteit van de heerlijkheid Herlaar. Anders geformuleerd, de heer van Herlaar bezat als leen van de bisschop van Luik de heerlijkheid van Oud-Herlaar met het huis, en ‘toevalligerwijs’ hield hij ook het leenhof als leen (afb. 28).

⁹³⁵ Zie § 4.1.2.

⁹³⁶ OBNB I, nr. 374 (7-07-1281).

⁹³⁷ Spierings 1976b, 140.

Afb. 28: Schematisch overzicht van visies op het leenhof van Herlaar

(Links = achterleen / rechts = Spierings. Tekening: auteur)

Voor de onderbouwing van haar opvatting baseert Spierings zich op de veronderstelling dat het houden van het leenhof verbonden was met het Gestelse (!) bezit van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwe en Sint-Lambertus kerk in Luik. Spierings verwijst daarvoor naar de 16de-eeuwse *costuymen*.⁹³⁸ Zij citeert daaruit het volgende: ‘Een man van leene sijn leen ontfangende sal sweren: dat hij zynen leenheere ende oyck mijn heer den Bisschop ende der kercken van Luydick zal wezen goet ende getrouwe’. In het leenregister staan volgens Spierings dus niet de beleningen van de heer van Herlaar geregistreerd, maar die van het Luiks kapittel. Al het bezit van dat kapittel in Gestel (?) was ondergebracht in een groot fonds, het leenhof. De goederen waren niet opgedragen aan de heer van Herlaar of door hem als leen uitgegeven, maar aan/door het kapittel. De motivering die Spierings voor die gedachte geeft, is curieus. De heer van Herlaar kreeg volgens haar de zeggenschap over het leenhof omdat de kanunniken van het kapittel voor het bewaken van hun bezit in Gestel lekenbijstand nodig hadden (?).⁹³⁹ Door het verwerven van Gestel, aldus Spierings, kwam ook het leenhof in handen van de heer van Herlaar. Zij vermeldt niet in welk tijdvak de door haar beschreven situatie, met de heer van Herlaar als leenman van het leenhof, is ontstaan. Er is echter geen enkele reden om aan te nemen dat die vóór de verkoop in 1315 van toepassing was, toen was de heerlijkheid immers nog geen Luiks leen. Overigens geldt dat ook voor de situatie nadien haar beeld geen veelvuldig gebruikte constructie betreft.

Hoe komt Spierings dan op die gedachte? Haar argumentatie stoelt op een interpretatie van de *costuymen*. Spierings vat in de, hierboven aangehaalde, omschrijving ‘oyck’ op als ‘tevens’, niet als een synoniem voor ‘daarnaast’. Dat verschil is essentieel, in het eerste geval is de bisschop de leenheer, in het tweede de heer van Herlaar. Dat laatste is veel waarschijnlijker en staat ook zo letterlijk genoteerd. Vrijwel elk item beschreven in het register staat als gehouden van Herlaar.⁹⁴⁰ De aanhef van het leenregister is (vrijelijk vertaald) ook erg helder ‘dit zijn de mannen van leen toebehorende aan de heerlijkheid, huis en het land, van Herlaar en ook die gekomen zijn van heer Willem van de Bossche.’⁹⁴¹ In het verhef van Horne in 1315 staan de beide huizen Herlaar en Oud-Herlaar vermeld met alle toebehoren ‘domos de Herlaer et de Outherlaer

⁹³⁸ Spierings 1976b, 140.

⁹³⁹ Spierings 1976b, 140.

⁹⁴⁰ Spierings stelt zelf dat: ‘die belening [van het huis Nieuw Herlaar, AvD] van de vader van Willem van der Aa tevens de oudste belening is door de Heren van Herlaar[sic], en dat die werd gedaan door Gerard van Hoerne.’ (Spierings 1976b, 135).

⁹⁴¹ BHIC, toegang 304, inv. nr. 131.

cum villis attinentibus et appendiciis suis'.⁹⁴² Onder dat 'appendiciis suis' valt (ook) het in leen uitgegeven bezit van de heer van Herlaar te rekenen.

Inventarisatie van het leenhof van vóór 1315

Het register van lenen bestaat uit een drietal te onderscheiden registraties: de lenen van Oud-Herlaar, de lenen behorende bij Nieuw-Herlaar en de lenen van Willem van den Bossche.⁹⁴³ De klerk van de heer van Herlaar noteerde de eerste beleningen aan het einde van de 14de eeuw in het leenboek, dat wil zeggen ruim na de verkoop in 1315 aan Horne. Het leenhof van Oud-Herlaar is niet omvangrijk, het omvat 46 verschillende lenen. Het betreft alleen goederen en cijnzen, er staan in het leenboek geen beleningen van heerlijke rechten zoals jurisdictie, regalia of ambachtsgevolgen genoteerd. Op het eerste gezicht wekt het in leen uitgegeven bezit de indruk verspreid te zijn over een uitgestrekt gebied, de goederen zijn gelegen in een gebied tussen Chaam (Breda)-Bergeyk-Tiel en Woudrichem (afb. 29).

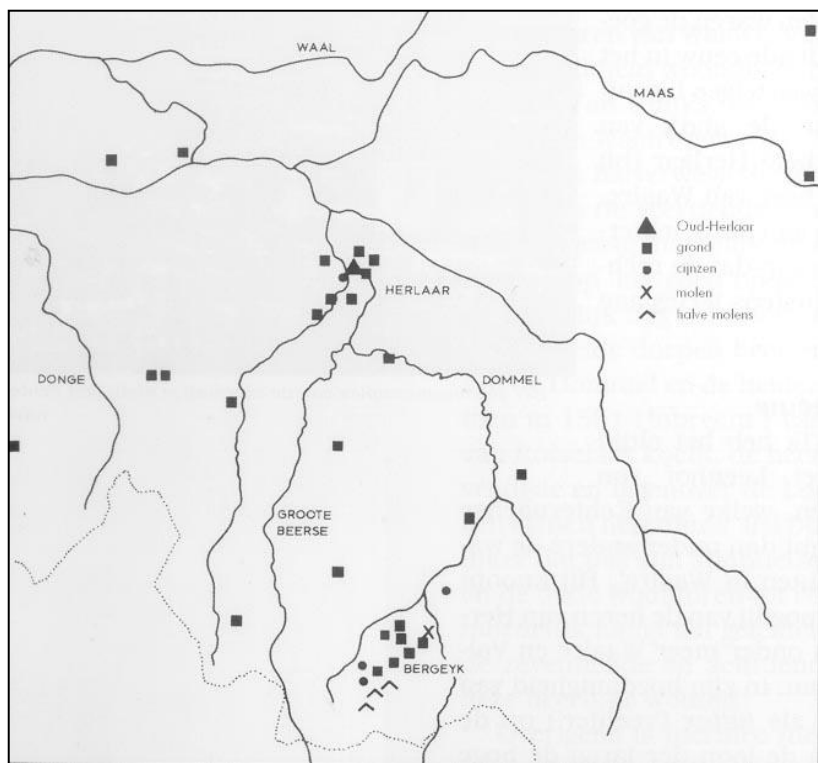
Om tot een beeld te komen van de beleningen vóór de verkoop in 1315 is het nodig de noteringen te ontdoen van al wat nadien verworven is. Wat dan resteert, geeft een idee van de verspreiding of concentratie van het (mogelijke) beleende bezit van de Herlaars. De primaire selectie is als volgt. De goederen van Willem van den Bossche, een verwant van de Hornes, zijn na de overdracht toegevoegd.⁹⁴⁴ Die behoren dus niet tot de oorspronkelijke Herlaarse lenen. De noteringen in het leenboek met vermelding van de Hornes als eerste leenheer zijn evenmin tot het kernbezit van de Herlaars te rekenen. Wat na het wegstrepen daarvan aan in leen uitgegeven bezit overblijft, is misschien door de Herlaars uitgegeven of ontvangen. Van de beleende huizen in die selectie is in de literatuur naar de vroegste gegevens gezocht. Zo die ver na 1315 vallen is het niet aannemelijk dat het 'goed' tot het leenbezit van de Herlaars behoorde. Wellicht zijn door deze grove werkwijze lenen ten onrechte aan het erfbezit onttrokken of toebedeeld, maar voor het grote beeld van het bezit heeft dat nagenoeg geen gevolgen.

⁹⁴² Poncelet (ed.) 1898, 62.

⁹⁴³ Zie voor Willem van den Bossche, Spierings 1977b, 17-22; Spierings 1978, 34-37; Van der Velden 1986, 179-193.

⁹⁴⁴ Willem van den Bossche overleed omstreeks 1344. Hij was getrouwd met Elisabeth van Boxtel. Het huwelijk was kinderloos. Zijn voornaamste erfgenamen waren Dirk van Horne en Willem van Horne, zonen van Gerard van Horne (Spierings 1977b, 17).

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Afb. 29: Topografisch overzicht verspreiding van lenen van het leenhof van Herlaar 15de eeuw

(Bron: Theuws 1989, 139)

De noteringen in het leenboek zijn in tabel 3 samengevat. De items zijn voor het overzicht in vier categorieën ingedeeld, te weten huizen, molens, land en cijzen/tienden. Voor de duidelijkheid zijn de locaties zoals die staan opgenomen in het leenboek getransponeerd naar de huidige gemeenten. Hoewel dat feitelijk onjuist is, geeft het wel een beter zicht op de locatie van de goederen. Het bezit dat met enige zekerheid tot het Herlaarse bezit behoorde is genoteerd in witte kaders. De lenen waarvan niet te herleiden is of dat tot het kernbezit behoorde zijn lichtgrijs gekleurd. Een evident later toegevoegd leen is in de onderstaande tabel in een donkere tint grijs weergegeven.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Tabel 3: Overzicht van lenen van het leenhof van Oud-Herlaar naar categorie en plaats

(Bron: BHIC, toegang 304: inv. nr. 131. Lichtgrijs: vermoedelijk na 1315 toegevoegd. Donkergrijs: zeker na 1315 toegevoegd)

Categorie	Omschrijving	Locatie
Huizen		
1	<i>Het goed 'Nieuw-Herlaar'</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
2	<i>Het goed 'Ten Horinck'</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
3	<i>Het goed 'De Ruwenberg'</i>	<i>Sint-Michielsgestel (Ruimel)</i>
4	<i>Het goed 'Zegenworp'</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
5	<i>Het goed 'Ten Wyell'</i>	<i>Sint-Michielsgestel (Gemonde)</i>
6	<i>Het goed 'Te Colle'</i>	<i>Nuenen</i>
7	<i>Het goed 'Op Ter Kempen'</i>	<i>Hoogeloon/Casteren</i>
8	<i>Het goed tot Vairlair</i>	<i>Nuenen</i>
9	<i>Het goed tot Broekhoven</i>	<i>Bergeyk (Riethoven)</i>
10	<i>Het goed 'Nieuwelein'</i>	<i>Bergeyk (Westerhoven)</i>
11	<i>Het goed van Elias Blocx</i>	<i>Bergeyk</i>
12	<i>Het goed 'Te Polle'</i>	<i>Moergestel</i>
13	<i>Het goed 'De Wedehamer'</i>	<i>Sint-Michielsgestel (Liempde)</i>
14	<i>Het goed 'Wielenstein'</i>	<i>Woudrichem</i>
15	<i>Het goed te Ballegoyen</i>	<i>Balgoij (nabij Oss)</i>
16	<i>Het goed te Keent</i>	<i>Balgoij (nabij Oss)</i>
Molens		
17	<i>De molen te Keersop (met visserij)</i>	<i>Bergeyk (Keersop)</i>
18	<i>Drie halve molens (met visserij)</i>	<i>Bergeyk (Eikelbergen)</i>
land		
19	<i>Drie morgen land tot Meeuwen.</i>	<i>Meeuwen</i>
20	<i>Vier morgen land in Veenre</i>	<i>Veen</i>
21	<i>Helft van een hoeve bij Chaam</i>	<i>Chaat</i>
22	<i>Twintig lopen land *</i>	<i>Bergeyk (Eikelbergen)</i>
23	<i>De grote beempt</i>	<i>Reusel</i>

* Een lopense was een oppervlakte van ongeveer 1600 m². Het is afgeleid van de hoeveelheid grond die een persoon in een onafgebroken wandeling kon bezaaien met één vat. Het Bossche vat was 18,8 liter (Van Asseldonk 2002, 138).

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

24	<i>Vijf lopen land</i>	<i>Esch</i>
25	<i>Heystmansveld</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
26	<i>Zeven lopen land</i>	<i>Tilburg</i>
27	<i>Tien hont en drie morgen land</i>	<i>Aalburg</i>
28	<i>Een erf</i>	<i>Middelaar</i>
29	<i>Tien lopen land</i>	<i>Tilburg</i>
30	<i>Kamp 's-Grootenhoeve'</i>	<i>Berlicum (Den Dungen)</i>
31	<i>Twee morgen land</i>	<i>Gameren</i>
32	<i>? Land</i>	<i>Eindhoven (Strathem)</i>
33	<i>Twee bunder</i>	<i>Bergeyk (Westerhoven)</i>
34	<i>Een heikamp</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
35	<i>De Smisakker</i>	<i>Bergeyk (Riethoven)</i>
36	<i>Deel van de Galberg</i>	<i>Bergeyk (Riethoven)</i>
Cijns		
37	<i>Twintig pond op de heerlijkheid Herlaar van Willem Coptyt</i>	<i>Herlaar</i>
38	<i>De tiende van Wergershuysen</i>	<i>Vught (Bergenshuizen)</i>
39	<i>Drie mud rogge en twee mud gerst*</i>	<i>Waalre</i>
40	<i>Cijns en pacht</i>	<i>Bergeyk (Eikelberg)</i>
41	<i>Twintig lopen rogge</i>	<i>Bergeyk (Eikelberg)</i>
42	<i>Twintig lopen tarwe</i>	<i>Bergeyk (Eikelberg)</i>
43	<i>Rente op het goed Ten Horinck</i>	<i>Sint-Michielsgestel</i>
44	<i>Tien schelling en pond pepers</i>	<i>Oirschot</i>
45	<i>Cijns</i>	<i>Drumpt</i>
46	<i>Cijns</i>	<i>Tiel</i>

* *Mud* is hier niet de inhoudsmaat (100 liter) maar het land ter grootte van een hoeveel grond die met 1 mud zaad ingezaaid kon worden. Vergelijk *lopense* hierboven.

Reconstructie van beleningen vóór 1315

Het is eenvoudig te beginnen met te filteren wat niet tot het kerngoed van de Herlaars behoorde (donkergrijze tint). Het goed ‘Zegenwerp’ of ‘Zegenworp’ (nr. 4) kwam in 1381 in handen van Willem van Horne, heer van Oud-Herlaar. Jan Becker had het goed verkocht aan Willem van Horne of aan hem opgedragen.⁹⁴⁵ Het begrip ‘goed’ is weinigzeggend, het verwijst naar ‘het bezit’ of ‘het eigendom’ in het algemeen, maar dat bezit is dan wel een huis. Camps, die in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* verwijst naar de protocollen van de Bossche schepenbank, meent dat de eerste overdracht van dit huis in het leenregister van Oud-Herlaar uit 1443 dateert.⁹⁴⁶ Het leen omvatte in 1474 een hoeve, landerijen, kampen en heidevelden. Gerard van der Aa van Boxtel (van Randerode), die in het vierde kwart van de 14de eeuw schepen van ‘s-Hertogenbosch was,⁹⁴⁷ staat genoteerd als de eerste leenman van dit goed. Het huis ‘Wielenstein’ (nr. 14), gelegen in de buurt van Woudrichem in het land van Altena, is waarschijnlijk gebouwd in de eerste helft van de 15de eeuw.⁹⁴⁸ De goederen te Ballegoij bij Oss (nr. 15, 16) behoorden tot de bezittingen van Dirk van Horne. Dirk, een zoon van Gerard van Horne, was na 1340 heer van Herlaar.⁹⁴⁹ Stukken land in Veen en Meeuwen (nr. 19, 20) waren onderdeel van de erfenis van Willem van den Bossche. Ook van de cijnzen van Tiel en Drumpt (nr. 45, 46) is bekend dat die behoorden tot de erfenis van Willem van den Bossche.

Na het verwijderen van de beleningen volgens deze primaire selectie (elf noteringen) blijft nog een groot aantal over dat mogelijk tot het Herlaarse bezit van vóór 1315 behoorden. Van slechts één huis is met zekerheid te stellen dat het tot het patrimonium behoorde: Nieuw Herlaar (nr. 1). Het is geen toeval dat de eerste notering in het leenregister dat huis in Halder betreft. De registratie van dit leen vervolgt met 24 beleningen van landerijen en beemden, dat waren dus achterlenen van Oud-Herlaar.⁹⁵⁰ Het huis Nieuw Herlaar behoorde tot het kernbezit van de Herlaars. Bij de notitie van de eerste belening, aan Willem van der Aa, staat vermeld dat hij het leen had ontvangen na de dood van zijn vader.⁹⁵¹ Er zijn meer beleningen met vroege verwijzingen. Het goed ‘Ten Horinck’ (nr. 2), in het leenboek omschreven als een hoeve, is daar een voorbeeld van. ‘Ten Horinck’, waarop tevens een rente rust (nr. 43), lag volgens het register bij Gestel. Het leenboek vermeldt bij dit goed een band met de Bossche schepenfamilie De Rover. Vogels uit het vermoeden dat het goed ‘Ten Horinck’ uit het bezit van die familie komt dat bij een huwelijk is ingebracht of opgedragen aan de heer van Herlaar.⁹⁵² Hij veronderstelt ook dat het goed ‘Te Colle’ (nr. 6) en het goed ‘Vaerlaer’ (nr. 8) in Nuenen oorspronkelijk tot het bezit van De Rover behoorden.⁹⁵³ Ook ‘De Ruwenberg’ en de ‘Grote Wielse Hoeve’ behoorden waarschijnlijk tot het in leen uitgegeven bezit van de Herlaars. De bouw van het huis ‘De Ruwenberg’ (nr. 3) is te dateren omstreeks 1335-1337. Peters meent dat het goed toen al tot het beleende bezit van Herlaar behoorde.⁹⁵⁴ De eerst genoteerde leenman van het leen was Marcel van Oss.⁹⁵⁵ In de ‘Grote Wielse Hoeve’, of het goed ‘Ten Wyell’ (nr. 5) in Gemonde, nabij Zegenworp, vond de

⁹⁴⁵ Sasse van Ysselt 1922, 81.

⁹⁴⁶ OBNB I, 865.

⁹⁴⁷ Jacobs 1986, 259 e.v.

⁹⁴⁸ Donkersloot 1940, 17.

⁹⁴⁹ Renaud 1944, 38. In 1370 verkocht Dirk van Horne de heerlijkheid Balgoij en Keent aan Jutte van Balgoij en haar zoon Claas.

⁹⁵⁰ BHIC, toegang 304, inv. nr. 131.

⁹⁵¹ BHIC, toegang 304, inv. nr. 131. Willem van der Aa was in 1352 en 1362 schepen van Den Bosch (Jacobs 1986, 258-259).

⁹⁵² Vogels 2003, 38.

⁹⁵³ Vogels 2003, 38.

⁹⁵⁴ Peters 1992, 4.

⁹⁵⁵ Marcel van Oss was in het vierde kwart van de 14de eeuw schepen van ‘s-Hertogenbosch (Jacobs 1986, 259 e.v.).

jaarlijkse overdracht van de Sint-Michiels-cijnzen aan de heer van Herlaar plaats.⁹⁵⁶ Daardoor is ook dat te dateren als een belening van vóór 1315.

Van de zestien beleende huizen en hoeven (goed) zijn er zes waarvan redelijkerwijs aan te nemen is dat die mogelijk tot het Herlaarse bezit behoorden. Van vier van de zestien is dat vrijwel zeker niet het geval. Verschillende huizen en hoeven zijn nu nog te lokaliseren op kaarten zoals Kuypers Gemeente-Atlas.⁹⁵⁷ De leenmannen van dergelijke huizen en hoeven waren schepenen van de stad 's-Hertogenbosch. Jansen noemt die 'kleine feodale heren' en leden van het stedelijke patriciaat, de 'local gentry'.⁹⁵⁸ Een kenmerk van het patriciaat is dat zij in die tijd beschikten over grondbezit buiten de stad.⁹⁵⁹

Voor het inventariseren van de molens ontbreken de gegevens. Van de 18 noteringen van beleningen van percelen land zijn er zeker vijf na 1315 toegevoegd, slechts twee lenen kunnen met argumenten toegewezen worden aan het bezit van de Herlaars vóór de verkoop. Dan valt te denken aan de percelen in Reusel (nr. 23) en Berlicum (nr. 30). Het bezit van twee morgen land in Gameren (nr. 31), gelegen in de Bommelerwaard, lijkt een relict uit het bezit van Gerard van Loon die in Gameren gegoed was.⁹⁶⁰ Er zijn geen andere aanwijzingen die doen denken aan toevoegingen van bezit van Gerard van Loon aan het leenhof. De informatie van de tien beleningen van cijnzen is ook te beperkt voor conclusies, twee ervan zijn vrijwel zeker na de verkoop toegevoegd.

Uit bovenstaande inventarisatie volgt dat het leenhof van Herlaar vóór 1315 niet de grootte had die het na de verkoop zou krijgen. Het valt daarbij op dat in het leenboek, op een kleine cijns na (nr. 39), geen noteringen staan van in leen uitgegeven bezit in Waalre, Hilvarenbeek of Diessen, alwaar de Herlaars als voogd of mede-patroon optraden. De lenen waarvan redelijkerwijs aangenomen kan worden dat die tot het beleende bezit van de Herlaars behoorden, betreffen vooral noteringen van huizen en hoeven in de directe omgeving van Oud-Herlaar. De 'exotische' plaatsen betreffen voornamelijk 14de-eeuwse of nog latere toevoegingen.⁹⁶¹

Als de lenen die later zijn toegevoegd buiten beschouwing worden laten, blijven er twee concentraties van in leen uitgegeven bezit over, in Sint-Michielsgestel en in Luyksgestel (Bergeyk). De herkomst van het beleende bezit in (Sint-Michiels)Gestel lijkt wel duidelijk. Er is echter geen enkele bron of verwantschapsband dat de beleningen in Luyksgestel verklaart. Theuws merkt in 'Het Kempenproject 3' de concentratie van de lenen van Oud-Herlaar in Bergeyk ook op. Hij meent dat het oud bezit van de Luikse bisschop betreft dat met de lenen in Herlaar, ook bezit van de Luikse bisschop, is samengevoegd tot één geheel, het leenhof van Herlaar.⁹⁶² Theuws verwijst daarbij naar de door Spierings voorgestelde constructie van het leenhof dat als één complex werd beleend. Mogelijk heeft Theuws wat de herkomst van de beleningen betreft het bij het juiste eind, maar dat verklaart niet de concentratie noch de relatie met Oud-Herlaar. Indien de bisschop van Luik zijn bezit inderdaad tot een geheel samenvoegde is dat te dateren na 1315, voordien was Herlaar immers geen leen van Luik. De gedachtegang van Theuws wijst er wel op dat de lenen in Bergeyk niet behoorden tot het beleende bezit van de Herlaars. Dat was dus beperkt tot een vijftien-

⁹⁵⁶ Smulders 1952, 29-31.

⁹⁵⁷ Kuiper 1865-1870, gemeente St. Michiels Gestel. Sommige van die goederen hebben de tand des tijds weten te doorstaan. Zo is de hoeve de 'Wedehamer' (nr. 13) te Liempde aan vernietiging en verval ontkomen. Hoe indrukwekkend dergelijke grote hoeven gebouwd zijn toont de studie van Strijbos aan (Strijbos 1998, 150-157).

⁹⁵⁸ Jansen 1955, 66-67. Jansen noemt als exponenten van die groep Willem van der Aa en Gerard van der Aa.

⁹⁵⁹ Van Kan 1988, 61-69.

⁹⁶⁰ Zie § 3.5.2. Een beschrijving van dat bezit volgt in § 4.5.3.

⁹⁶¹ De verspreiding van het bezit zoals Theuws 1989; Bijsterveld 1997 en Bijsterveld 2000 dat tonen, moet daarom geïnterpreteerd worden als 15de-eeuws, niet als 13de-eeuws.

⁹⁶² Theuws 1989, 139 e.v.

/zestiental lenen. Vóór 1315 was het aantal leenmannen van de heer van Herlaar vermoedelijk beperkt, maar dat aantal zegt niets over de maatschappelijke positie van de leenmannen. Dat een deel van hen tot het Bossche patriciaat behoorde, de stedelijke elite, was gunstig voor het aanzien van de leenheer.

4.3 *Heren van Ameide, het bezit in Ameide*

4.3.1 *Het land van Ameide*

In de 13de eeuw verwierf Dirk van Herlaar een gebied dat in de bronnen als ‘het land van Ameide’ vermeld staat.⁹⁶³ Een goede beschrijving van dat bezit ontbreekt. Dat ligt in de bronnen en literatuur ook niet direct klaar, het is op basis van verschillende gegevens wel bijeen te sprokkelen. Aan de hand van enkele essentiële vragen kan een poging gedaan worden een zo goed mogelijk beeld daarvan te schetsen. Waaruit bestond ‘het land van Ameide’? Wat was de positie van de landsheer van Holland en die van de bisschop van Utrecht in dit gebied? De mogelijke invloed van de Kuycs op het verwerven van dat bezit is hiervoor al beschreven, maar hoe moet dat geplaats worden? Op het moment dat Herlaar Ameide verwierf was het gebied nog in de laatste ontginningsfase, hadden de Herlaars daar wat mee van doen? Tegelijk vond in Ameide een stadsontwikkeling plaats, hadden de Herlaars invloed op die ontwikkeling?

Een eerste concrete aanwijzing waaruit valt op te maken dat Dirk van Herlaar (1235-1282) in het gebied tussen de Lek en Merwede rechten bezat, dateert uit 1266.⁹⁶⁴ In dat jaar of kort daarvoor had hij onenigheid met het kapittel van Sint-Marie te Utrecht over het gebied Twaalfhoeven. Dat grenst aan Ameide en Meerkerk. Het geschil betrof het gerecht van Twaalfhoeven, de tienden en al wat daar verder aan toebehoorde. Dirk trok in de kwestie aan het kortste eind. Het kapittel kreeg bij uitspraak in 1267 zijn gelijk.⁹⁶⁵ Herlaar verloor zijn gezag in Twaalfhoeven echter niet helemaal. De uitspraak luidde namelijk dat alle rechten en inkomsten van Twaalfhoeven, zelfs die in de toekomst, in gelijke porties tussen Dirks nazaten en het kapittel werden verdeeld.⁹⁶⁶ Veel haast met het accepteren van die uitspraak had Herlaar niet. Pas twee jaar later onderwierp hij zich daadwerkelijk aan het vonnis door te oorkonden dat hij de schade en onkosten zou vergoeden.⁹⁶⁷ Dat wil zeggen dat hij zijn inkomsten die hij voordien uit Twaalfhoeven verkregen had voor de helft moest overdragen aan het kapittel. Het kapittel bleef in het bezit van de helft van het gerecht en de tienden van Twaalfhoeven. Dat het kapittel het bezit behield, blijkt uit het feit dat het die rechten in 1292 voor een periode van tien jaren in pacht gaf aan Arnold van Arkel.⁹⁶⁸ De Herlaars wisten de rechten voor langere tijd te behouden, in 1331 bevestigde Dirk van Herlaar (1312-1354) heer van Ameide dat hij de helft van het gerecht en tienden van Twaalfhoeven bezat, zoals zijn ouders dat hielden.⁹⁶⁹

De kwestie met het kapittel verwijst niet naar het bezit van heerlijke rechten in Ameide. Dat de Herlaars die vóór 1277 wel bezaten, blijkt bij het oprichten van een college van dijkgraaf en dertien heemraden voor het gebied tussen Lek en Merwede.⁹⁷⁰ Dat gebied vormde door de aanleg van een nieuwe zijwende als

⁹⁶³ Zie § 3.2.2.

⁹⁶⁴ HUA, toegang 221, inv. nr. 936 (06-08-1266); OBSU III, nr. 1691.

⁹⁶⁵ HUA, toegang 221, inv. nr. 936 (11-06-1267); OBSU IV, nr. 1720.

⁹⁶⁶ HUA, toegang 221, inv. nr. 936 (11-06-1267); OBSU IV, nr. 1720.

⁹⁶⁷ HUA, toegang 221, inv. nr. 936 (15-06-1269); OBSU IV, nr. 1758.

⁹⁶⁸ OBSU V, nr. 2539 (23-07-1292). ‘medietatem iurisdictionis, census, decime maioris et minoris duodecim mansorum terre sitorum inter Ameyde et Merke’.

⁹⁶⁹ HUA, toegang 221, inv. nr. 937-2 (17-08-1331). Muller 1881, 238 verwijst naar het jaartal 1336 i.p.v. 1331.

⁹⁷⁰ OBHZ III, nr. 1778 (31-03-1277). Gemakshalve wordt dat college een hoogheemraadschap genoemd, maar die term dateert uit de 15de eeuw.

sluitstuk van een ringdijk, de zogenaamde Zouwedijk tussen Ameide en Meerkerk, één gesloten geheel. De zijwende, een kade die het water stroomopwaarts buiten het ontgonnen gebied moest weren, werd van interlokale betekenis. Hierdoor ging het belang ervan de lokale dijkschauw te boven. De vorming van een overkoepelend orgaan op instigatie van de graaf van Holland was het gevolg.

Floris V, graaf van Holland (1256-1296), gaf op 31 maart 1277 de oprichtingsacte van het college uit. In die oorkonde staat het ressort van het waterschapsbestuur beschreven. Het gezagsgebied binnen de ringdijk bestond uit bezit van de graaf van Holland en het gebied dat vier heren ten oosten daarvan hielden, te weten de heer van Herlaar, heer Gijsbert van Langerak, heer Hugo Botter (Noordeloos) en heer Jan van Arkel. Het bestuur bestond uit dertien personen: acht afgevaardigden uit Zuid-Holland, het gebied van de graaf, twee uit het gebied van de heer van Herlaar en één persoon uit de gebieden van de andere heren. Dat alle betrokken heren verklaarden op te treden tegen vriend en vijand, zelfs verwanten, indien die de dijk zouden doorsteken toont het besef van het gezamenlijke belang.⁹⁷¹ Het binnendijkse gezagsgebied van Van Herlaar was groter dan dat van de andere genoemde heren, daarom mocht hij twee mannen voor het bestuur aanstellen. Dat gezagsgebied staat letterlijk omschreven als ‘de terra domini de Herlere’.⁹⁷² Schubert definieert het begrip *terra* als ‘Gebiet im Sinne von Gebotsbereich’.⁹⁷³ Dat ‘Gebot’ verwijst naar het gerechtswoord, de rechtsheerlijkheid. Dat wil zeggen dat het begrip niet verwijst naar een ruimtelijk vastomlijnd afgebakend territorium maar naar het gebied van gezag van één heer.⁹⁷⁴ De namen van de gerechten binnen het gezagsgebied van Herlaar staan in de oprichtingsoorkonde niet genoemd. Daardoor is het gemakkelijk aan te nemen dat het land van Van Herlaar bestond uit de gerechten van Ameide, Tienhoven en Meerkerk, maar toch is dat allerm minst zeker. De situatie is wat Meerkerk betreft niet duidelijk, want in 1311 was Hubrecht van Vianen heer van deze heerlijkheid, en niet Herlaar.⁹⁷⁵ Hubrecht was in 1277 niet betrokken bij de oprichting van het hoogheemraadschap, zijn (voor)ouders evenmin.

Ramaer stelt dat de Hollandse macht in het gebied tussen de Lek en de Merwede vanaf het westen tot aan de heerlijkheden Langerak, Noordeloos, en het Land van Arkel reikte. Het gebied ten oosten daarvan behoorde aan de Utrechtse bisschop toe.⁹⁷⁶ Henderikx concludeert dat door de opzet van het college, waarvan het aandeel berustte op de ingebrachte oppervlakte, de vier heren van de hoge heerlijkheden hun soevereine gezag over de dijk volledig overdroegen aan de graaf van Holland. Die kreeg namelijk het recht om de heemraden en de voorzitter, de latere dijkgraaf, te benoemen. Ook de boeten kwamen aan hem. Daardoor wist de Hollandse graaf zijn gezag in de waard en daarmee het territorium van het graafschap Holland ten koste van dat van de Utrechtse bisschop uit te breiden.⁹⁷⁷ Hier moet bij opgemerkt worden dat de lokale heren in het machtsvacuüm tussen de landsheerlijke gebieden mogelijk zelf voor de Hollandse graaf kozen.⁹⁷⁸ Dat geldt in elk geval voor de Herlaars, zij hadden meer met de graven van Holland dan met de bisschop van Utrecht van doen. Gezien het optreden van de Herlaars, met name eind 13de- begin 14de eeuw, is de vraag hoe het wat Ameide betreft met het gezag van de Utrechtse leenheer gesteld was. Het antwoord is minder eenvoudig dan het lijkt.

⁹⁷¹ Henderikx 1977, 217.

⁹⁷² OBHZ III, nr. 1778 (1-04-1277).

⁹⁷³ Schubert 1998, 19.

⁹⁷⁴ Groten 2014, 203, 209.

⁹⁷⁵ Schakel 1955, 27.

⁹⁷⁶ Ramaer 1899, 252. De grenslijn van die macht was, aldus Ramaer, oorspronkelijk de westelijke grens van Teisterbant. Blok meent dat de grens van Teisterbant, hoewel niet te definiëren, niet tot de Lek reikte. De reden daarvoor is eenvoudigweg dat daar, aldus Blok, aanvankelijk geen bewoning mogelijk was (Blok 1963, 466).

⁹⁷⁷ Henderikx 1977, 220.

⁹⁷⁸ Henderikx 1977, 221; Henderikx 1988, 555.

Welk gezag had de Utrechtse bisschop in 'het land van Ameide' in de 13de eeuw?

Op het moment dat Dirk van Herlaar (1235-1282) 'het land van Ameide' verwierf, kreeg hij heerschappij (de hoge en lage heerlijkheid) over twee nederzettingen waarvan het achterliggende gebied nog in ontginning was: Tienhoven en Ameide. Tienhoven en Ameide zijn nauw met elkaar verweven. In het handvest van Ameide, dat dateert uit 1443, staat geschreven dat de *kerspelen* (parochies) Ameide en Tienhoven tot het land van Ameide behoren.⁹⁷⁹ Ook in de repertoria op de leenregisters van het leenhof van Vianen is steeds sprake van Ameide met Tienhoven. Bovendien vormde Ameide met Tienhoven één drostambt. In de bronnen vóór 1398 staat Tienhoven nergens als een afzonderlijke eenheid vermeld, maar in dat jaar staat het als een separate heerlijkheid genoemd. Hertog Albrecht van Beieren, tevens graaf van Holland, nam in 1398 zijn leenman Hendrik van Vianen de heerlijkheden Meerkerk en Tienhoven af.⁹⁸⁰ Later (1417) kreeg Hendrik van Vianen vanwege bewezen diensten de rechten op die twee heerlijkheden weer terug. Al die tijd behield hij wel het bezit van Ameide.

De bisschop van Utrecht kreeg op enig moment de leenhoogheid van 'het land van Ameide'. Dat blijkt niet alleen uit het 'Memoriale Adelboldi',⁹⁸¹ maar volgt ook uit leenregisters en de belening van Ameide in 1312. Dirk van Herlaar (1312-1354) verscheen in 1312 voor de Utrechtse bisschop en diens hof om de leenhulde te brengen en zijn leentrouw te bevestigen. De bisschop bezat echter niet de leenhoogheid van de aangrenzende gerechtsheerlijkheden ten westen van Ameide. De scheidslijn tussen Holland en Utrecht is tamelijk nauwkeurig te trekken.

De mogelijkheden van handelen voor de landsheren in het landsheerlijk grensgebied tussen de Merwede en de Lek vloeiden niet alleen voort uit een verondersteld machtsvacuüm, ook de Kuycs hebben in dit gebied een belangrijke rol in de bezitsgeschiedenis gespeeld. Zij oefenden in de 12de eeuw als erfelijke bisschopsgraven en *advocati* namens de bisschop gezag uit en bezaten vrije goederen die later tot de Utrechtse of Hollandse lenen behoorden.⁹⁸² In 1220 verkocht Albert van Kuyc (1204-1233) het stadsgraafschap van Utrecht aan de bisschop. Hij wist daarbij de mannen die aan de functie van voogd en graaf van Utrecht verbonden waren te behouden.⁹⁸³ Door die verkoop kwam de leenhoogheid van een aantal Kuycse goederen, waaronder Ameide, aan de Utrechtse bisschop.⁹⁸⁴ Het beeld dat Ameide pas na 1220 in handen kwam van de Utrechtse bisschop strookt met de gecorrigeerde datering van het 'Memoriale Adelboldi' (1235-1256).⁹⁸⁵ Na 1220 werd de heer van Goor leenman van de Utrechtse bisschop voor het bezit van Ameide zoals beschreven in het 'Memoriale Adelboldi'. De heer van Goor verloor zijn rechten op het leen Ameide omstreeks 1255, waarna Dirk van Herlaar dat verwierf. Van wederdienst van de vazal, met raad en daad, voor de bisschoppelijke leenheer is wat de Herlaars betreft nimmer sprake geweest. Zeker, Dirk Arnoldszoon bracht de leenhulde en Dirk zoon van Aleid van Herlaar en Gerard ging door het stof om het leen te behouden, maar daar bleef het bij.⁹⁸⁶ De bisschop van Utrecht had de leenhoogheid maar in de praktijk deed de leenband er niet toe. Er was in die zin geen sprake van een persoonlijke leenband.

Dat diffuse beeld - hoe ver reikte de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschop? - wijzigt in de 14de eeuw, de bisschop verloor de leenhoogheid van Ameide. Opnieuw speelden de belangen van Van Kuyc

⁹⁷⁹ De Geer 1886, 15.

⁹⁸⁰ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 667.

⁹⁸¹ Zie § 3.2.2.

⁹⁸² Coldewey 1981, 4.

⁹⁸³ Coldewey 1981, 52; Maris 1954, 57-58.

⁹⁸⁴ Zie voor het omvangrijke bezit van Van Kuyc in die contreien, Kort 1989.

⁹⁸⁵ Zie voor een datering in de periode 1235-1256, OBSU I, nr. 174. Muller & Bouman volgen hierin Tenhaeff 1913, 130. Zie ook, Maris 1954, 9.

⁹⁸⁶ Zie § 3.6.1.

daarbij een rol. Nadat Albert van Kuyc in 1220 het stadsgraafschap had verkocht en de bisschop de leenhoogheid over Ameide kreeg, droeg Otto van Kuyc (1319-1350) meer dan een eeuw later zijn leenmannen in het Sticht Utrecht over aan Willem III, graaf van Holland. De overdracht vond plaats in januari 1327.⁹⁸⁷ Vanaf dat moment voerde de Leen- en Registerkamer van de Hollandse graaf de registratie van de Kuycse lenen, waaronder ook Ameide.⁹⁸⁸ Het leen betrof het huis en het land van Ameide met gerecht en heerlijkheid hoog en laag met toebehoren. De Kuycse verkoop aan de Hollandse graaf was een tegenvaller voor de bisschop van Utrecht, Jan van Diest (1322-1340). In tegenstelling tot Willem III ontbrak het hem aan kapitaal om de lenen over te nemen. Na de overdracht in 1327 benaderde de Hollandse kanselarij de Kuycse leenmannen en schreef de beleningen over. Dat kon alleen nadat de leenman zijn leenakte(n) op naam van de heren van Kuyc getoond had. Echter niet alleen Ameide ook het dagelijks gerecht van Tienhoven en dat van Meerkerk behoorde oorspronkelijk aan Van Kuyc toe.⁹⁸⁹ Dat blijkt uit een laat 14de-eeuwse oorkonde (1397) waarin de rechten van Jan van Arkel over Meerkerk en Tienhoven bevestigd worden. In die oorkonde staan die rechten genoemd als Kuycse lenen in Holland en Utrecht.⁹⁹⁰ Kortom het bezit van de heer Van Herlaar in het land tussen Lek en Merwede, later de Alblasserwaard genaamd, bestond hoogst waarschijnlijk uit oorspronkelijk in leen uitgegeven bezit van Van Kuyc.

Hollandse lenen

Na 1220 kwam de leenhoogheid van Ameide de bisschop van Utrecht toe, maar die verloor dat bezit in 1327 aan de graaf van Holland. Voordien bezaten de Herlaars al enkele Hollandse lenen. Dirk Arnoldszoon had die ontvangen van Jan II (1299-1304).⁹⁹¹ Hij hield als leenman een tiende, genaamd 'de tiende van Herlaar', in Oud-Giessen en (een deel van) de tol van Dordrecht. Dat bezit kwam in zijn nalatenschap.⁹⁹² Zo ontving Dirk van Herlaar in 1327 tien pond op de tol van Niemandsvriend, bij Sliedrecht, in ruil voor achttien pond op Dordrecht.⁹⁹³ Een latere verwijzing naar een Hollands leen waarvan verder details echter ontbreken, dateert uit 1347. Toen had Dirk een geschil met Jan die Moilnaar, lid van de grafelijke raad van Holland, over een niet nader genoemde tiende.⁹⁹⁴ De Herlaars van Ameide bezaten weliswaar Hollandse lenen maar de omvang daarvan was beperkt. Over de bijdrage van die lenen op het sociaal-economisch vermogen van de heer van Ameide valt niets te zeggen.

Gezag in een ontginningsgebied, Herlaar als locator?

Het 'Land van Ameide' ligt in het (veen)gebied van 'De Grote Ontginning'. Dat grensde in het noorden aan het IJ, in het westen aan de duinen, in het zuiden aan de rivieren de Lek en de Waal en in het oosten aan de rivier de Oude Rijn.⁹⁹⁵ 'De Grote Ontginning' als een proces, een ontwikkeling in tijd, omvat een periode van ruim drie eeuwen. Van de Linden beschouwt dat toch als één beweging.⁹⁹⁶ In de 11de eeuw vingen de ontginningen in het gebied op omvangrijke schaal aan. De grote stormvloed van 1163, 1170 en 1196

⁹⁸⁷ Coldewey 1981, 160.

⁹⁸⁸ Coldewey 1981, 52, 146; Kort 1989, 252, 254. De eerste notering van het leen Ameide dateert van 17 mei 1391.

⁹⁸⁹ Kort 1990, 65 (Meerkerk, 21 november 1397), 66 (Tienhoven, 9 maart 1398).

⁹⁹⁰ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 667.

⁹⁹¹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 45 (03-01-1305).

⁹⁹² Kort 1997a, 25; Kort 1996, 217; Kort 1997a, 52; RHG 1299-1345. Zie ook § 3.2.4.

⁹⁹³ ZH 276 (12-07-1327).

⁹⁹⁴ Brokken 1982, 49; Prevenier & Smit (eds.) 1991, 63. Vermoedelijk betreft het een tiende te Giessen. Jan die Moilnaar bezat in de Alblasserwaard Molenaarsgraaf en had bezit aan de Giesse.

⁹⁹⁵ Van der Linden 1982, 65; Van der Linden 1988, 534-553.

⁹⁹⁶ Van der Linden 1982, 65.

vormden een scheiding tussen wat gezien kan worden als een eerste periode van ontginning en een tweede periode daarna. De impact van deze vernietigende natuurkrachten was echter niet louter destructief, het werd daarna namelijk mogelijk plaatsen te ontginnen die voordien geen afwateringsmogelijkheden hadden. Aanvankelijk was het doel van het ontginnen land te winnen voor akkerbouw, maar door het inklinken van de bodem was het nieuw gewonnen gebied binnen korte tijd uitsluitend bruikbaar voor grasland en beweiding.⁹⁹⁷

In de 10de eeuw ontvingen de bisschop van Utrecht en de landsheer van Holland van de koning het regaal over de wildernis. Zij kregen daardoor ook het recht om wildernis te ontginnen. Het was dat gezag waardoor de landsheren met de uitgifte van land in geclausuleerde concessies of *cope* in staat waren de ontginning te regelen. Het ontginnen van een (veen)gebied bestaat uit het systematisch ontwateren en het blijvend beheersbaar maken van de waterstand.⁹⁹⁸ Leenmannen en kapitaalkrachtige lieden van elders fungeerden voor de landsheren als zaakwaarnemers, *locatores*. Zij sloten contracten af met de personen die de gronden daadwerkelijk ontgonnen: de kolonisten. De ontginners hadden voordeel bij het zware werk, zij werden lager aangeslagen voor de jaarlijkse cijns en kregen het recht hun land vrij te verkopen. De *locator* hield het erfelijke recht op de rechtspraak en inkomsten, zoals tienden, van het gebied dat hij liet ontginnen. Met het ontginnen namen diens inkomsten dus toe. Wat was de rol van de Herlaars in dit proces in het 'Land van Ameide'?

Op het moment dat Dirk van Herlaar (1235-1282) de heerlijkheden van Ameide en Tienhoven in bezit kreeg, waren de ontginningen al in een gevorderd stadium. Dat volgt uit de naamgeving van de heerlijkheden Tienhoven en Twaalfhoeven. In de Vijfheerenlanden, het gebied ten oosten van Ameide en de Zouwedijk, zijn de *cope* gronden nog terug te vinden in plaatsnamen zoals Hei- en Boeicop gelegen in het Land van Arkel.⁹⁹⁹ In de directe omgeving van Ameide zijn daar geen restanten van. Daar vallen de nederzettingen met de naam 'ho(e)ven' wel op: Tienhoven, Twaalfhoeven en Zevenhoven. Dat verwijst naar relatief jongere ontginningen. De invloed van het kapittel van Sint-Marie en de wijze van percelering met vaste achtergrens duidt op een laat 11de-eeuwse ontginning van het gebied.

Dekker toont aan dat er een causaal verband bestaat tussen de ontginningschronologie van een gebied en het bezit van de Utrechtse kapittels.¹⁰⁰⁰ Het gebied van de Herlaars behoorde toe aan de jongste van de Utrechtse kapittels, het kapittel van Sint-Marie. De Mariakerk was pas eind 11de eeuw gereed. De overige kerken in Utrecht (met kapittels), de Dom, de Sint-Salvator, de Sint-Jan en de Sint-Pieter, dateren uit het begin van de 11de eeuw en vroeger. Hoewel de bisschop voor het beheer van het kerkelijke vermogen verantwoordelijk was, beschikte elk kapittel over eigen middelen voor zijn onderhoud.¹⁰⁰¹ De bisschop wees delen van zijn bisdomgoederen als tafelgoederen aan de kapittels toe. Dat wil zeggen dat het vroege bezit was vergeven aan de oudere kapittels. Het jonge kapittel van de Mariakerk kreeg daardoor goederen, rechten of parochies, maar geen domeinen, die de bisschop eind 11de / begin 12de eeuw verwierf. De gebieden die tot dat kapittel behoorden, waaronder het achterland van Ameide, betroffen dus de jongere ontginningen.¹⁰⁰²

Wat eveneens wijst op een relatief jonge ontginning van het gebied, is dat het veen werd ontgonnen op basis van een vooraf bepaalde diepte. In tegenstelling tot de vroege ontginning met recht van onbeperkte

⁹⁹⁷ Edelman 1974, 43 e.v.

⁹⁹⁸ Henderikx 2001, 24.

⁹⁹⁹ De naam Vijfheerenlanden dateert uit 1425. De vijf heren waren die van Vianen, Hagestein, Everdingen, Leerdam en Arkel. Zie De Boer & Pons 1960, 9-29; Ramaer 1899, 249. Het begrip *cope* roept sinds de studie van Van der Linden direct associatie op met ontginningen (Van der Linden, 1955).

¹⁰⁰⁰ Dekker 1977, 347-351.

¹⁰⁰¹ Broer 2000, 225-226.

¹⁰⁰² Dekker 1977, 348-349; Henderikx 2001, 30.

opstrek was hier de achtergrens vooraf bepaald en vastgesteld. Bij onbeperkte opstrek mocht de landeigenaar het verlengde van het perceel eveneens ontginnen. De verklaring voor het (latere) gebruik van een vaste achtergrens is dat het gewoonterecht van opstrek in botsing kwam met de belangen van de landsheren. De ontginning van het land achter Ameide hield zich volgens de ‘zesvoorling-ontginning’ aan een vaste perceelsdiepte van ongeveer 1250 - 1300 meter. Daarbij was de hoevebreedte van het perceel ongeveer 30 roeden (1 roede is ongeveer 3,75 m). Hierdoor ontstond een (standaard) hoeve ter grootte van 16 morgen, grofweg 14,5 ha.¹⁰⁰³

Buitelaar concludeert dat er per type ontginning een samenhang is tussen de geografische vorm en de institutionele verhouding. Zo duidt de percelering van opstrek in alle blokken op een grootschalige en planmatige aanpak en daarmee op besturing van bovenaf.¹⁰⁰⁴ Die bemoeienis, ontginning met een vaste achtergrens, vond vooral plaats in de gebieden van het Nedersticht, in Holland werd dat principe veel minder gehanteerd.¹⁰⁰⁵ De Utrechtse bisschoppen voerden volgens Buitelaar een intensievere ontginningspolitiek dan de graven van Holland. Het centrale gezag was echter niet vermogend genoeg of ook maar enigszins bij machte om de snelheid en de planmatige aanpak van de ontginningen te kunnen bepalen. Daarin was de rol van de lokale heer, de *locator*, dan ook essentieel. Helaas wordt uit de bronnen niet duidelijk in hoeverre Herlaar als heer van Ameide bij dat proces betrokken was. Zijn mogelijke rol en welke rechten hij er nu precies ging uitoefenen zijn niet te achterhalen.

Midden 13de eeuw, toen Herlaar in het gebied aan de Lek zijn intrede deed, vond de laatste fase van ontginningen in de Alblasserwaard plaats.¹⁰⁰⁶ De aanleg van de Zouwedijk van Ameide naar Meerkerk, waardoor tussen de Lek en de Merwede een geheel door dijken omsloten gebied ontstond was de bekroning van de ontginning. Die ontwikkeling in samenhang met de oprichting van het hoogheemraadsbestuur in 1277 kan gelden als een voorbeeld van door *locatores* gestuurde ‘ruimtelijke ordening’. De rol van de lokale heren op de ontwikkeling van het gebied bleef ook na 1277 van belang. De goedkeuring die Arnold van Herlaar in 1286 aan de geërfden van de Lek voor het graven van een watergang door zijn heerlijkheid gaf, toont dat aan. Dat de gevolgen van de ontginningen in de regio waterstaatkundige uitdagingen opleverden, blijkt onder andere uit een oorkonde (1366) waarin Dirk van Brederode aan de landen van Otto van Arkel, Jan van Herlaar (1354-1377) en Willem van Slingerland een vrije watergang beloofde.¹⁰⁰⁷

De ontginning van Ameide

Ontginningen zijn door de typerende strakke percelering met vaste afmeting en de markerende watergangen in het landschap nog steeds duidelijk herkenbaar. Het prototype van een ontginning bestond uit een voorkade of weg langs een rivier en een veenwater of gegraven watergang. De ontginning begon vanaf een ontginningsbasis, een gegraven sloot of veenstroompje waarvan de breedte groter was dan die voor het afwateren van de percelen. Via een strak stelsel van sloten, weteringen en sluizen was het gebied te ontwateren. De haaks op de voorkade gegraven sloten fungeerden niet alleen voor afwatering, maar vormden tevens de perceelsgrenzen. (De term voor een dergelijk perceel is een *weer*). De boerderijen van de ontginners lagen op de koppen van het land aan de ontginningsbasis. Het ontginnen geschiedde per blok. Een ontginningsblok is een gebied waarbinnen de strokenverkaveling van lange en smalle kavels gelijk gedeeld

¹⁰⁰³ Buitelaar 1993, 153; Van der Linden 1982, 59; Verhoeff 1983, 106. Het Aaksterveld is als *acht*-voorling ontgonnen (Pons 2006, 19).

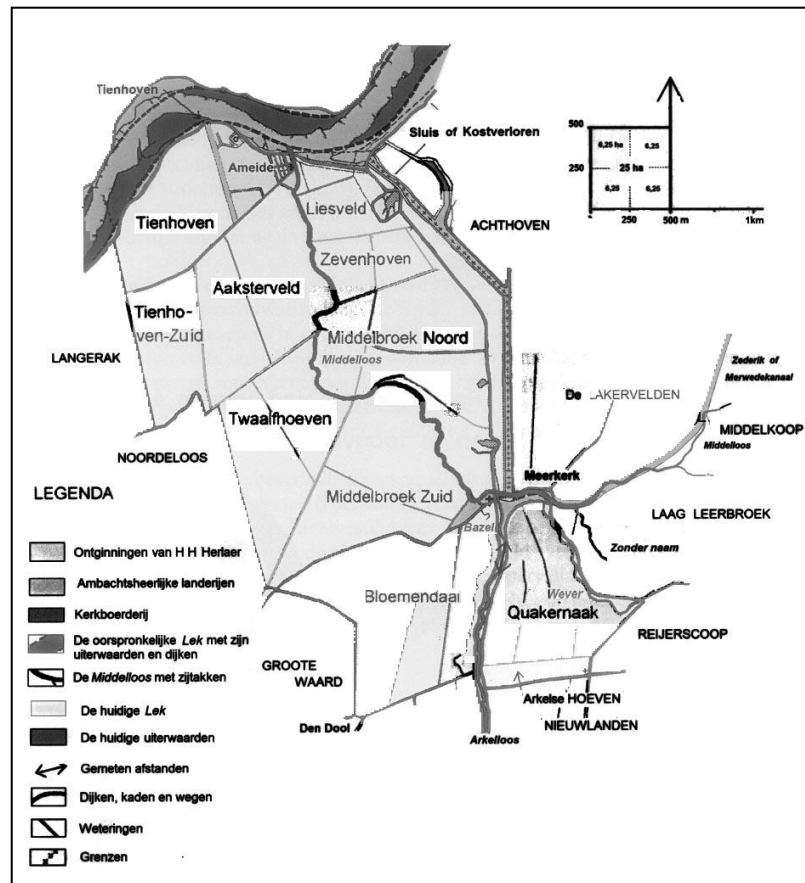
¹⁰⁰⁴ Buitelaar 1993, 206.

¹⁰⁰⁵ Henderikx 2001, 36.

¹⁰⁰⁶ Henderikx 1988, 555.

¹⁰⁰⁷ Kemp 1656, 99, 100; Voet 1556, 29 (02-08-1366).

en in dezelfde richting heeft plaats gevonden. Elk ontginningsblok kreeg een eigen naam ter aanduiding van het gebied.

Afb. 30: Ontginningsgebieden Tienhoven, Ameide en Meerkerk

(Bron: Pons 2006, 7)

Pons heeft de ontginning van Ameide per ontginningsblok nauwkeurig in kaart gebracht (afb. 30).¹⁰⁰⁸ Hij meent dat Ameide zich ontwikkelde op een deel van het ontginningsblok van Tienhoven.¹⁰⁰⁹ De naam Tienhoven geeft aan dat de nederzetting oorspronkelijk een ontginning was op een blok ter grootte van tien hoeven. Een (standaard) hoeve was ongeveer 16 morgen (ongeveer 14 ha) groot.¹⁰¹⁰ Pons dateert die ontginning op basis van de veronderstelde ouderdom van het kerkje van Tienhoven als vroeg 11de-eeuws.¹⁰¹¹ Dat verdient bijstelling. Recenter onderzoek dateert het eenbeukige kerkje gewijd aan Sint-Nicolaas als 12de-eeuws.¹⁰¹² Dat is meer in lijn met de verkaveling en de invloed van het kapittel van Sint-Marie in het

¹⁰⁰⁸ Pons 2006.

¹⁰⁰⁹ Pons 2006, 6. Pons spreekt dan ook van Tienhoven-Ameide

¹⁰¹⁰ Verhoeff 1983, 106. De oppervlakte-eenheden verhouden zich in het algemeen als volgt, 1 morgen = 6 hont; 1 hont = 100 roeden. Omgezet naar het metrieke stelsel is dat, 1 morgen = 8700 m², 1 hont = 1400 m², 1 roede = 14 m². (1 morgen land is grofweg de oppervlakte land dat in een ochtend (morgen) met een span ossen geploegd kan worden (Verhoeff 1983, 115).

¹⁰¹¹ Pons 2006, 10.

¹⁰¹² Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, monumentenregister, nr. 35631, website: <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>.

gebied, die ook op een latere datering duiden. Voordien zal bewoning er vrijwel onmogelijk zijn geweest.¹⁰¹³ De oorspronkelijke dijk waarlangs de ontginning begon, lag waarschijnlijk wat noordelijker dan de huidige Lekdijk. Door rivier-erosie is die verdwenen. De ontginning vond plaats vanuit het riviertje de Middelloos. De Middelloos mondde bij Ameide in de Lek uit. De Middelloos vormde de afvoerweg voor het (overtollige) water uit het noordelijk deel van de Vijfheerenlanden en het kwelwater. Het riviertje stond aanvankelijk onder invloed van eb en vloed, maar vanaf de ontginning reguleerde een sluis de waterafvoer. De Middelloos was tot in de 15de eeuw vanaf Ameide tot aan Meerkerk bevaarbaar.¹⁰¹⁴

Het oorspronkelijke ontginningsblok van Tienhoven, met strokenverkaveling, lag tussen de rivier de Lek en de Tiendweg (Noord-Zuid) en het ontginningsblok Langerak en Ameide (West-Oost). Het deel waar het kerkje en het huis Herlaar op werden gebouwd viel buiten het ontginningsblok.¹⁰¹⁵ De Geer meent dat Ameide bij het huis 'Herlaar' hoorde, wat Pons bevestigt.¹⁰¹⁶ Volgens Pons hield de heer/*locator* bij de strokenverkaveling van Tienhoven-Ameide het gehele oostelijke deel voor zichzelf, dat wil zeggen het gebied van Ameide tot aan de Middelloos toe. De oppervlakte van het gebied, met het huis, kerk en de ambachtsheerlijke landerijen (inclusief Ameide), was grofweg 76 ha groot (ruim 4,5 hoeven). Behoudens Tienhoven waren er nog acht grote ontginningsblokken: het Aaksterveld, het Liesveld en Zevenhoven bij Ameide. Twaalfhoeven was een blok dat grensde aan Tienhoven en Middelbroek-Noord. Bij Meerkerk lagen de blokken: Middelbroek-Zuid, Bloemendaal en Kwakernaak (afb. 30). Die blokken komen hierna bij de bespreking van de beleningen nog aan bod.

4.3.2 De stad Ameide

Middeleeuwse stadsontwikkeling

In de laatste decennia van de 13de eeuw en de eerste helft van de 14de eeuw ontstonden in de Nederlanden diverse kleine steden, waarvan Ameide er één is. Het is algemeen aanvaard dat in Holland het initiatief tot verlening van een stadsrecht oorkonde vooral van 'onderop' kwam en niet vanuit de wensen van een (lands)heer.¹⁰¹⁷ Vermoedelijk lag voor Ameide het initiatief wel bij de lokale heer, dat wil zeggen Herlaar. Rutte classificeert op basis van een aantal kenmerken steden tot een typerende groep. Ameide behoort tot wat hij noemt de 'laatmiddeleeuwse nieuwe steden'.¹⁰¹⁸ De 'laatmiddeleeuwse nieuwe steden' zijn door zowel lokale heren als landsheren gesticht tussen grofweg 1270 en 1400. Opvallend is dat zoals Ameide veel van die steden bij een kasteel zijn ontstaan. De plattegrond van een 'laatmiddeleeuwse nieuwe stad' oogt als in één keer geconcipeerd, de opbouw van de stad is regelmatig waarbij het stratenplan vrij rechtlijnig is.¹⁰¹⁹ Daarnaast is ook de locatie van die steden kenmerkend, namelijk daar waar een grotere en kleinere waterweg samenkomen. Op dergelijke plaatsen bouwde men om waterstaatkundige redenen dammen of sluizen die, mits er een afzetmarkt was in het achterland, als vanzelf handelsinkomsten genereerden door de stapelfunctie die daardoor ontstond. De 'damsteden', Amsterdam, Rotterdam, Schiedam, Leerdam, enzovoorts, ontleen hun naam aan die ontwikkeling. In Ameide waterde de Middelloos af op de Lek; het achterland, Meerkerk en

¹⁰¹³ In de omgeving van Alblasterdam zijn bewoningssporen uit de Romeinse tijd gevonden, de rest van de Alblasterwaard was waarschijnlijk onbewoond. De oudste sporen in het gebied zijn echter te vinden op donken die zo'n 7500 jaar geleden werden bewoond (Borger e.a. 2003, 88, 106).

¹⁰¹⁴ Pons 2006, 9.

¹⁰¹⁵ Pons 2006, 14-15.

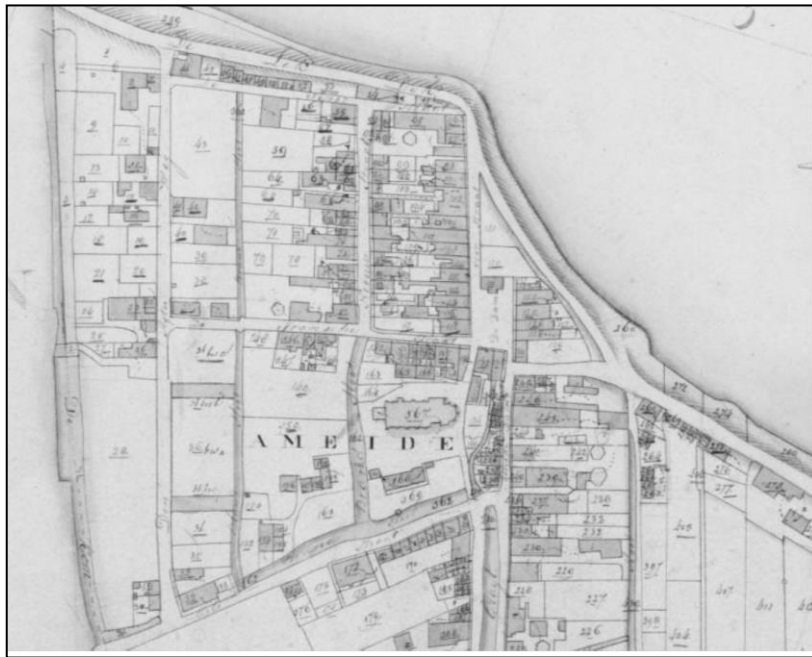
¹⁰¹⁶ De Geer 1886, 9.

¹⁰¹⁷ Cox 2011, 36.

¹⁰¹⁸ Rutte 2005, 145 e.v.

¹⁰¹⁹ Boerefijn 2005, 134; Renes 2005, 35.

Arkel, was te bereiken via dat riviertje. Bij de ontwikkeling van Ameide valt de invloed van de ontginningen niet te onderschatten,¹⁰²⁰ maar de handelsfunctie van de stad laat zich moeilijk bepalen. Hoewel nu een marktplein als centrum ontbreekt, kan niet gezegd worden dat in de middeleeuwen achter de dam geen ruimte was voor een markt en/of een stapelfunctie. Het (later) heffen van een zogenaamde ‘vliegende tol’ of ‘brandtol’ doen dat namelijk wel vermoeden.¹⁰²¹ Wat onverlet laat dat Ameide niet uitgroeide tot een groot handelscentrum.

Afb. 31: Kadastrale minuut Ameide 1811-1832

(Bron: kadastraal minuutplan 1811-1832, Ameide, sectie B, blad 1)

De ruimtelijke vorm van de ‘laatmiddeleeuwse nieuwe steden’ is herkenbaar tot in onze dagen, de continuïteit op dat niveau is opvallend.¹⁰²² De logische verklaring daarvoor is dat een grootschalige structuur als een stratenplan eenvoudigweg slechts zelden wijzigt. Ook op het niveau van de kavels zijn de structurele wijzigingen vaak beperkt, zelfs een ramp zoals een stadsbrand brengt relatief weinig verandering in die structuur. Daardoor is het aannemelijk dat een oorlog zoals die in 1388 tussen Hendrik van Vianen en Otto van Arkel waarbij Ameide ‘tot pulver’ verbrandde,¹⁰²³ vrijwel geen gevolgen had voor het stratenplan en de indeling van de percelen. Een overzicht van de structuur van de stad Ameide, dat na de middeleeuwen geen grote uitbreidingen of aanpassingen kende, is te vinden op het kadastrale minuutplan van 1832 (afb. 31). Dat geeft om genoemde reden ook een beeld van de vroege stad Ameide.

¹⁰²⁰ Cornelisse 2010, 251-261.

¹⁰²¹ Volgens Van Hall behoorden de ‘vliegende tol’ of ‘brandtol’ in Ameide tot de inkomsten van Hendrik van Brederode, heer van Brederode, Ameide, Vianen en burggraaf van Utrecht (1531-1568). De vliegende-tol of brandtol betreft een tol die aan elk schip dat voor het eerst de tol passeerde werd opgelegd. (Van Hall 1844, 105). Hendrik erfde dat bezit, maar of ook de Herlaars die tol bezaten is niet te zeggen.

¹⁰²² Boerefijn 2005, 128.

¹⁰²³ Aurelius 1517, 230v; Schelling 1759 [Hs], blad. 135; Kemp 1665, 126; Van Lennep 1854a, 124.

Ameide was, voor zover bekend, niet omringd door een stenen muur. Volgens Diebels zijn er omstreeks 1300 in Ameide wel verdedigingswerken aangelegd. Die zijn in 1672 afgebroken en daarna niet meer herbouwd.¹⁰²⁴ Hij maakt dat echter niet concreet en verwijst niet naar een bron of herkenbare locatie. De Lekdijk was een evidente grens. Een gegraven afwatering met de (latere?) toepasselijke naam ‘scheid(ings) sloot’ markeerde de grens met Tienhoven. De grachten en de scheidingssloot vormden met de dijk langs de Lek de grens van de stad. Het water van de sloten en de grachten in de stad gaven vorm aan de kaders van de bebouwde blokken. De sloten waren echter meer dan scheidslijnen, ze waren noodzakelijk voor de afwatering van het achterliggende land. Het stadje vormde met een oppervlakte van grofweg 7 morgen nog niet één procent van de totale omvang van ‘het land van Ameide’ (inclusief Tienhoven) dat ongeveer 920 morgen groot was.¹⁰²⁵ Het beeld van de stadsontwikkeling komt overeen met wat op basis van de ontginningsblokken al door Pons gereconstrueerd was, namelijk dat Ameide volgde uit de ontginningen van Tienhoven. De beschrijvingen van Schelling dat Ameide onder Waldger graaf van Teisterbant (achtste eeuw) al een stad zou zijn met een tol is dan ook nonsens.¹⁰²⁶

De rol van de Herlaars in de ontwikkeling van de stad Ameide

De ‘laatmiddeleeuwse nieuwe steden’ tonen een aantal gemeenschappelijke kenmerken waardoor die als groep te onderscheiden zijn van andere steden. Het feit dat deze steden, waaronder Ameide, IJsselstein, Vianen, Culemborg, Buren, Leerdam, klein bleven en niet evolueerden naar een regionale stadsfunctie wijst volgens Rutte op de enigszins geforceerde wijze waarop de stad tot stand kwam. Hij meent dat de macht van de landsheren in de grensgebieden tanende was. Daardoor zagen de kleinere lokale heren in de 14de eeuw hun kans schoon en schonken ter versterking van hun positie in hun territorium een gemeenschap stadrechten. Maar dat de stichters zoals Rutte stelt door een teruglopende invloed van de landsheren vooral gericht waren op eigenbelang en weinig oog hadden voor de mogelijkheden van economische bloei en het aantrekken van voldoende burgers, valt te betwijfelen.¹⁰²⁷ Mogelijk geldt het beeld dat Rutte schetst voor verschillende andere steden, maar wat Ameide betreft kan die opvatting aangevochten worden. Zo kan de macht van de landsheer van Holland in dit gebied toch moeilijk als tanend beschreven worden, feitelijk verwierf hij er juist meer macht. Het oprichten van het hoogheemraadschap, de ontginningen en zijn strijd tegen de bisschop in dit gebied wijzen op een sterke greep van de landsheerlijke macht of ten minste op de wens die te versterken. De algemene ontwikkeling was er vooral een van toename van de landsheerlijke macht ten koste van de kleinere heren. Dat de stedelijke geo-politiek van lokale heren kon stranden is evident, niet alle nederzettingen met stadsrechten zouden (kunnen) uitgroeien tot een plaats met een stedelijk karakter. Wat droegen de Herlaars dan bij aan het ontwikkelen van de stad Ameide?

Als uiting van dank voor de steun van Dirk van Herlaar en zijn zoon Gerard schonk Willem V in 1351 tolvrijheid voor de Hollandse tolleren aan de burgers van de *stad* Ameide.¹⁰²⁸ In het (15de-eeuwse) handvest van Ameide staat, zonder het noemen van een jaartal, het volgende, ‘Om behoudenis onsser stede van der Ameyden ende verbeteringhe, die onse voervaders die heere van Heerlaer voertyts ghesticht ende mit vryhede van rechten begaeft hebben ghehad’.¹⁰²⁹ Wanneer de burgers van Ameide van de heer van Herlaar stadsrecht kregen is echter niet duidelijk. In de literatuur worden verschillende jaartallen genoemd maar

¹⁰²⁴ Diebels 1993, I.

¹⁰²⁵ Grove benadering op basis van de gegevens van Pons 2006.

¹⁰²⁶ Schelling 1759 [Hs], blad 25 e.v., 224. Schelling verwijst hiervoor naar ‘jaarboeken’ en ‘oude brieven’.

¹⁰²⁷ Rutte 2005, 151-152.

¹⁰²⁸ Niermeyer (ed.) 1968, nr. 388 (27-06-1351).

¹⁰²⁹ De Geer 1886, 15.

daarin ontbreken concrete bronverwijzingen.¹⁰³⁰ Het schenken van privileges aan de burgers van Ameide is echter wel te herleiden. In de oorkonde van 1312, toen Dirk van Herlaar de heerlijkheid Ameide in leen kreeg, staat niets over Ameide als ‘stad’. De vroegste vermelding van Ameide als stad is in de akte van 1351 waarin Willem V de inwoners van Ameide tolvrijheid verleend. Daaruit volgt dat de burgers van Ameide in het tijdvak 1312-1351 van de heer van Ameide, Dirk van Herlaar, stadsrechten kregen. Op initiatief van de lokale heer, maar met steun van de graaf van Holland, Willem III, ontvingen ook de burgers van Vianen, Hagestein en IJsselstein in die periode stadsrechten. Zodoende wist de Hollandse landsheer steunpunten tegen het Sticht te creëren.¹⁰³¹

Het verlenen van niet-grafelijke stadsrechtprivileges kwam niet alleen voort uit militair-strategische motieven van de lokale heer, maar kan ook gezien worden als een vorm van stimulering van het economisch proces in de nederzetting. Het was, afhankelijk van de economische ontwikkeling van een gebied, vaak een bekrachtiging van een al bestaande situatie.¹⁰³² De Herlaars hebben als heren van Ameide op verschillende wijzen geprobeerd de economische mogelijkheden van de nederzetting verder uit te bouwen of hebben de roep vanuit de gemeenschap om handelsblokkades te slechten gesteund. Dat blijkt uit diverse bestuurlijke acties. Arnold (1281-1298) en zijn zoon Dirk (1298-1305) lieten in 1296 Lombarden toe een wisseltafel in Ameide te plaatsen. De Lombarden waren daar in 1363 nog actief.¹⁰³³ Later schonk Dirk (1312-1354) stadsprivileges aan Ameide. In 1351 kregen de inwoners van Ameide als dank voor de inzet van Dirk en zijn zoon Gerard, tolvrijheid voor de Hollandse tolleren van de Hollandse graaf. Dat zijn drie economische stimuleringen die wijzen op actieve steun voor de ontwikkeling en groei van Ameide. De Herlaars kregen van de Hollandse graaf daartoe alle ruimte, niet doordat diens gezag tanende was maar omdat hij de activiteiten voor eigen belang steunde.

De stichter van de stad kon weliswaar voorwaarden voor groei creëren maar was niet in staat de ontwikkeling zelf actief aan te sturen. De praktijk was dat de ontplooiing moest voortkomen uit de gemeenschap.¹⁰³⁴ Dat het schenken van stadsprivileges voor Ameide uiteindelijk niet resulteerde in een grote stad, is vooral veroorzaakt door factoren waar de lokale heer geen invloed op had. Dan moet gedacht worden aan het verlies van de havenfunctie en de groeiende problemen met de afwatering van het achterland. Dat sneed de nederzetting economisch gezien van het achterland af. Een aspect waar de heer wel enige invloed op had, is de concurrentiepositie tussen de steden Ameide en Vianen. In de periode dat Ameide stadsrechten kreeg, schonk de heer van Vianen aan de inwoners van het naburige Vianen ook stadsrechten (1335).¹⁰³⁵ Vianen kreeg in 1336 tolvrijheid in Holland en Zeeland, Ameide in 1351. Enkele decennia later kwamen beide nederzettingen in één hand, die van de heer van Vianen. Ameide, via een huwelijk verworven, was ondergeschikt aan Vianen. Dat blijkt uit het feit dat Ameide hoofdvaart kreeg op de heer van Vianen en zijn raadslieden.¹⁰³⁶ Dat wil zeggen dat indien de schepenen van Ameide niet in staat waren zelf een vonnis te vellen zij naar Vianen togen. Ameide was een ‘filiatie’ van Vianen. Die positie was voor de economische ontwikkeling vermoedelijk niet anders dan voor de juridische.

¹⁰³⁰ Verhoog meent dat Floris V in 1277 stadsrechten aan Ameide schonk. Volgens Verhoog bevestigde Dirk van Herlaar die rechten in 1300 (Verhoog 1997, 361). Diebels (Diebels 1993, I) noemt ook het jaartal 1300. Ramaer meent dat een Dirk van Herlaar, heer van Ameide, tussen 1298-1335 (?), Ameide stadsrechten schonk (Ramaer 1899, 292). Cox verwijst voor de stadsstichting naar de periode 1312-1400 (Cox 2005, 47).

¹⁰³¹ Cox 2011, 127.

¹⁰³² Bos 1996, 86-87.

¹⁰³³ BLO, nr. 92, 1362-1363, f.11v.

¹⁰³⁴ Slon 2005, 129.

¹⁰³⁵ Boerefijn 2005, 135; Cox 2011, 131-133.

¹⁰³⁶ Cox 2011, 184.

4.4 Heren van Ameide, in leen uitgegeven bezit in Ameide

Inleiding

Het door Kort gereconstrueerde leenhof van Ameide toont dat de heer van Ameide een complex aan in leen uitgegeven rechten en goederen had. In tegenstelling tot vele kleine lokale leenkamers omvatte het leenhof van Ameide niet alleen lenen in de eigen regio maar ook een groot aantal in het gebied tussen Maas en Waal. Was er meer dan enkel een geografisch onderscheid? De hierna volgende uitvoerige beschrijving van de lenen heeft niet alleen ten doel die vraag te beantwoorden. De opzet is door het nauwgezet in beeld brengen van de beleningen ook aanknopingspunten te vinden voor het dateren van de verwerving van het bezit. Want van wie was dat bezit buiten Ameide afkomstig? Mochten de Herlaars dat tot hun erfbezit rekenen? Bracht Van Loon het in om het sociaal verschil tussen hem en zijn vrouw te compenseren? Of kwam het op andere wijze in handen van de Herlaars?

Het in leen uitgegeven bezit in Ameide

Het aantal noteringen van beleningen in het land van Ameide komt uit op een dertigtal, met nagenoeg evenzovele leenmannen. De aard van de wederdiensten van die leenmannen staan in het leenboek niet genoteerd. Het is bekend dat de heer van Ameide in de 14de eeuw regelmatig met een aantal ‘paarden’ ten dienste van zijn heer de graaf van Holland of Jan van Blois verschijnt. Het mag dus aangenomen worden dat de leenverplichting voor een deel van de leenmannen ook uit militaire dienst bestond, zoals deelname aan een veldtocht.¹⁰³⁷ Het is echter niet waarschijnlijk dat die leenplicht voor alle leenmannen gold. Personen met minder aanzienlijke leengoederen hadden niet dezelfde verplichtingen als de leenmannen van een huis, hofstede of gerecht. Te denken valt dan aan lokale boeren die beleend waren met een akker of perceel land, van wie de sociale positie vergelijkbaar is met die van kolonisten. Het gemiddelde grondbezit van een leenman van Ameide was drie a vier morgen, dat is veel minder dan een standaard hoeve (zestien morgen). Die leenmannen namen geen deel aan de ‘reizen’ buiten de heerlijkheid. Dergelijke kleine beleningen waren ook van minder belang voor de inkomsten. Alleen bij het verwerven van leengoed betaalde de leenman het heergewaad. Het was voor de leenheer de enige vergoeding. In tegenstelling tot de huurder of de pachter was het voor de leenman niet nodig regelmatig een bepaald bedrag te betalen.¹⁰³⁸

Het in leen uitgegeven bezit in het land van Ameide bestond uit enkele huizen, een aantal percelen land en enkele tienden. In het leenregister staan drie noteringen van goederen in Ameide, te weten twee huizen (waarvan één met een hofstat) en een hofstat. Het grootste aantal noteringen in het Land van Ameide betreft percelen land. Volgens de reconstructie van Kort bestond de totale oppervlakte uit om en nabij 110 morgen land (94 hectare), waarvan 84 morgen land in het gerecht van Ameide en 26 morgen land in Tienhoven lag. Echter het totaal beleende grondbezit was zowel in het aantal lenen als de oppervlakte groter want de beleningen in Meerkerk zijn hier niet in meegenomen.¹⁰³⁹ Om een indruk te geven van de oppervlakte van de beleningen zijn de gegevens in een tabel geplaatst (tab. 4).

¹⁰³⁷ Croenen 2003, 206-210.

¹⁰³⁸ Kort 2001, 11.

¹⁰³⁹ In zijn reconstructie voegt Kort ook de beleningen in de ontginningsblokken onder Meerkerk aan het leenbezit van Ameide toe (Kort 1985b; Kort 1985c). Waarschijnlijk berust dat op de veronderstelling dat Meerkerk tot ‘het land van Herlaar’ behoorde, zoals Henderikx dat onder andere formuleerde. Die gedachte is wat de heerlijke rechten betreft niet juist. In de 14de eeuw bezat niet de heer van Ameide maar de heer van Vianen de jurisdictie. Dat neemt niet weg dat Herlaar in Meerkerk wel percelen land

Tabel 4: Overzicht van aantal morgen in leen uitgegeven bezit in Ameide per ontginningsblok

(Bron: Kort 1985c)

Ontginningsblok	A: totaal leenhof*	B: totaal ontginningsblok*
Ameide – Liesveld	10	130
Ameide – Aaksterveld	56	297
Ameide -		
Zevenhoven/Ossekamp	18	98
Tienhoven	26	250

*A: Totale oppervlakte uitgedrukt in morgen in leen uitgegeven volgens het leenboek. (bij benadering)

*B: Totale oppervlakte uitgedrukt in morgen van het ontginningsblok.(bij benadering)

Procentueel vormde het in leen uitgegeven bezit van de heer van Ameide respectievelijk 16 en 10 procent van het totaal aantal morgen land in Ameide en Tienhoven. Dat is gezien de grootte van het gezagsgebied van de heer van Ameide slechts een fractie. Voor dat geringe percentage zijn een drietal verklaringen te noemen. Ten eerste was een deel van het gebied in handen van de heer van Ameide, waarvan een part vermoedelijk werd verpacht. Ten tweede bezaten ook naburige heren, kerkelijke instellingen en particulieren een deel van de ontgonnen percelen in de ontginningsblokken. Zo had de heer Van Arkel in de 14de eeuw, dus nog vóór de grote Arkelse oorlog, eveneens land in Ameide en Meerkerk in leen uitgegeven.¹⁰⁴⁰ Dat geldt ook voor de heer van Noordeloos en de heer van Langerak. Een derde factor is het feit dat de kolonisten door het ontginnen het land in eigendom kregen. Helaas ontbreken de bronnen om de verhoudingen van het grondbezit inzichtelijk te maken. Vermoedelijk is het beeld niet uitzonderlijk, Van Bavel komt voor het Gelderse rivierengebied op vergelijkbare waarden uit.¹⁰⁴¹

Behalve de in leen uitgegeven huizen in Ameide en percelen land in Ameide en Tienhoven staan in het leenboek ook noteringen van het hoog en laag gerecht van Zevenhoven, enkele tienden en één cijns. De nederzetting Zevenhoven, met een huis, vormde eind 14de eeuw een eigen gerecht. Het viel onder het land van Ameide en behoorde daardoor waarschijnlijk tot het beleende bezit van de heer van Ameide.

Er was een klein aantal tienden door de heer van Ameide in leen uitgegeven (tab. 5). Dat aantal zegt niets over de mogelijke tienden waarvan de heer zelf de inkomsten genoot. Een tiend had voor de rechthebbende meer waarde dan één tiende deel van het land, de tiend was namelijk een *netto* opbrengst.¹⁰⁴² Opmerkelijk is de notering van de tiende van het Aaksterveld, dat werd gedeeld met de heer van Vorselaar. Gerard van Vorselaar was getrouwd met Marina van Herlaar, een zuster van Aleid van Herlaar.¹⁰⁴³ Haar recht op een tiende van het Aaksterveld, dat mogelijk tot haar erfdeel behoorde, is een overtuigend bewijs van verwantschap en bezit in de 13de eeuw. De andere helft was in 1413 voor Janna van Herlaar vrouwe van

of tienden in leen had uitgegeven. Dat is door de vervlechting van het bezit echter niet meer te achterhalen. Daardoor zijn de noteringen onder Meerkerk hier niet opgenomen tenzij 'als gehouden van Ameide' staat vermeld.

¹⁰⁴⁰ Kort 1984c, 601-605.

¹⁰⁴¹ Van Bavel komt voor de omvang van het beleende bezit in de Tielerwaard in de 14de -16de eeuw uit op 13 procent, in het ambt van Beesd en Rhenoy was die 25, in, het Land van Culemborg 20 en in het Land van Buren 12 procent. (Van Bavel 1999, 217).

¹⁰⁴² Van Bavel 1993, 204.

¹⁰⁴³ Zie § 4.2.4.

Noordeloos. De grove tiende (een tiende op het veldgewas en daardoor vaak ook korentiende genoemd) en de smalle tiende (jongvee/kleinvee/vrucht of groenten) in Meerkerk op de blokken Oosternesse behoorden zonder twijfel aan Ameide toe. Bij de eerste belening in 1421 staat namelijk genoteerd dat het gehouden werd van Ameide.

Tabel 5: Overzicht van in leen uitgegeven tienden per ontginningslocatie in het gebied van Ameide

(Bron: Kort 1985c)

<i>Uitgegeven lenen van Ameide</i>	<i>ontginningslocatie</i>	<i>jaar van de eerste vermelding</i>
Het goed met hoog en laag gerecht, tijns en tiende en toebehoren van Zevenhoven	Zevenhoven	1392
helft van een tiende (andere helft van heer van Vorselaar)	Ameide op Aaksterveld	1413
Grove en smalle tiende	Over-Oosternesse en Neder-oosternesse in Meerkerk	1420
Tiende	In het land van Ameide Tienhoven, bestaande uit 19 morgen	1421
Halve tiende	2 blokken in Aaksterveld	1501

4.5 Heren van Ameide, in leen uitgegeven bezit buiten Ameide

4.5.1 Inleiding

Het Ameidense complex van beleningen buiten Ameide bestond met name uit een conglomeraat van rechten binnen de regio van de Bommelerwaard, in Gelre.¹⁰⁴⁴ Over mogelijk eigen bezit in die regio dat niet in leen was uitgegeven, ontbreken gegevens. Om een idee te geven van de omvang van het leenhof buiten Ameide zijn hieronder alle leennoteringen uitgewerkt, eerst die voor de Bommelerwaard, daarna de overige buiten Ameide gelegen beleningen. Per gerecht zijn de lenen in een tabel opgenomen. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen de heerlijke rechten, de annexe rechten of ambachtsgevolgen, huis of huizen, grondbezit en tienden. Om het Ameidense beleende bezit in perspectief te plaatsen zijn per gerecht ook de beleningen van de landsheer, de graaf van Gelre, in de tabellen opgenomen. De eerste kolom van de tabellen vermeldt de naam van de (ambachts)heerlijkheid en het type bezit, de tweede kolom geeft het bezit van de heer van Ameide als leenheer weer, de derde kolom de naam van de leenman, de vierde kolom betreft het in leen uitgegeven bezit van de landsheer van Gelre in de heerlijkheid. De vakken zijn leeg daar waar noteringen ontbreken, dat wil overigens niet zeggen dat de heer van Ameide er in die categorie geen bezit had.

¹⁰⁴⁴ Kort 1985b; Kort 1985c.

4.5.2 Reconstructie van in leen uitgegeven bezit in de Bommelerwaard

Brakel

Tabel 6: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Brakel

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

Brakel	Lenen van Ameide	Eerste leenman van Ameide	Lenen van Gelre
Heerlijke rechten	* Het dagelijks gerecht inclusief het gerecht te 'Rodengoye' (Munnikenland) bij Brakel	1382 Staas van Brakel	
Annexe rechten			* De visserij; en de schouw * Visserij tot Brakel zoals onder Asperen toebehoort
Huis /Huizen			* Het huis te Brakel met voorburcht binnen de voorste gracht, en toebehoren * 4 hofsteden
Grondbezit	* Een 'stuk land'	1433 Gozewijn van Brakel	* Waard tussen Zuilichem en de Papentiende * Waard tussen de sluis en Munnikenland * Het Munnikenland * 35 morgen land plus 10,5 hont * 2 hoeven (32 morgen)
Tijns/ Tiende			* De halve grote tiende van Brakel, met toebehoren, jaarlijks gedeeld met de heerlijkheid Poederoyen * Een tiende te Gameren

De Ameidense lenen in Brakel betroffen het dagelijkse gerecht en een perceel land. Staas van Brakel, een verwant van Van Altena, hield het gerecht van Brakel aanvang 14de eeuw als leenman van Gerard van Loon.¹⁰⁴⁵ In het leenboek staat geschreven dat de erven van Staas het gerecht van Gerard van Loon en diens nazaten Van Herlaar, heren van Ameide, hielden.¹⁰⁴⁶ Gerard van Loon was weliswaar leenheer, maar het dagelijks gerecht kan niet tot zijn patrimonium gerekend worden. Vóór Gerard van Loon het beleende was het gerecht een Gelders leen in handen van een telg van Van Altena. Otto II graaf van Gelre (1229-1271) had in 1263 het dagelijks gerecht aan Willem van Horne, heer van Altena geschonken.¹⁰⁴⁷

Willem van Horne kreeg van de Gelderse landsheer ook de tiende van het aangrenzende 'Rodengoye' of 'Rodichem' (het latere Munnikenland) en de dijschouw. Bij de overdracht werd bepaald dat de Gelderse graaf zelf de hoge jurisdictie hield. Gerard van Loon verwierf het bezit dus ná 1263 (Altena), maar vóór februari 1323 († Gerard van Loon). Dat wil niet zeggen dat de heerlijkheid tot het bezit behoorde van Gerard van Loon ten tijde van zijn huwelijk. Waarschijnlijk was dat niet het geval, maar het valt niet uit te sluiten.

¹⁰⁴⁵ Kort 1995, 73-75; Van Alphen 1974, 7.

¹⁰⁴⁶ Kort 1985b, 423.

¹⁰⁴⁷ OBGZ, nr. 859.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Ook al bezat Gerard in de 13de eeuw mogelijk nog niet de dagelijkse heerlijkheid, hij had al wel bezit in Brakel. Hij schonk in 1272 namelijk een tiende in Rodengoye aan de abdij van Villers.¹⁰⁴⁸ Ook hierin ging Willem van Horne hem voor, die stond in 1264 een tiende aan de abdij af.¹⁰⁴⁹

Zuilichem

Tabel 7: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Zuilichem

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Zuilichem</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Het gerecht van Zuilichem	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf)	
Annexe rechten	* De gift van de kerk en altaren * De tol * De wind * 6/10 van het gemaal * De visserij	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf)	* De waard bij Zuilichem met recht van aanwas en visserij * Een derde deel van het veer
Huis /Huizen	* Huis van Zuilichem * 3 Hofsteden met huizing	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf) 1433 Arnout van Herlaar (burggraaf) 1435 Jan de Groot	
Grondbezit	* 4 morgen en 4 hont land	(div.)	
Tijns/ Tiende	* De smaltiende * De hoftiende * De Bontertse tiende * De tiende buiten de Meidijk tussen Poederoyen en Brakel	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf)	* Een bloktiende

De leennoteringen in het leenboek van Vianen tonen een complex aan rechten in Zuilichem. Het aantal door de landsheer van Gelre uitgegeven lenen is daarentegen heel beperkt. Naast de ambachtsheerlijkheid staan in het leenboek van Vianen diverse annexe rechten of ambachtsgevolgen separaat vermeld: het recht van tol, de wind (het alleenrecht op het malen van de oogst), zes-tiende deel van het gemaal en de visserij in de wielen. Maar ook het huis te Zuilichem, een drietal hofsteden, enkele percelen land, de gift van de kerk en de altaren, een smaltiende, de ‘Bonterse’ tiende en een tiende buiten de Meidijk tussen Poederoyen en Brakel waren lenen van Ameide.¹⁰⁵⁰ Vergelijkbaar met de beleningen in Brakel was ook in Zuilichem de oppervlakte van het beleende land beperkt, slechts 4 morgen en 4 hont. Opmerkelijk is wel dat vrijwel alle lenen in handen waren van slechts één leenman, de burggraaf van Zuilichem. Het particulier bezit van de riviertol en het feit dat de leenman de titel van burggraaf voerde verdient enige uitleg. Dat kan wellicht helpen de herkomst van het bezit van Ameide te dateren.

¹⁰⁴⁸ ALLN, inv. nr.295 (1272).

¹⁰⁴⁹ GAA, toegang 0243, inv. nr. 56 (1-10-1264).

¹⁰⁵⁰ Kort 1985b, 434-435.

De tol te Zuilichem

Het tolrecht was een bijzonder en exclusief landsheerlijk recht, het behelsde het recht een heffing op te leggen voor het gebruik van een land- of waterweg. Het was gebruikelijk dat de landsheer dat recht verpachtte of beleende en daarmee de exploitatie in handen van een pachter of leenman gaf. Het tolrecht van Zuilichem behoorde aanvankelijk de landsheer van Gelre toe. Waarschijnlijk verwierf graaf Hendrik van Gelre (1141-1182) vóór 1182 het recht van de tol.¹⁰⁵¹ De Brabants-Gelderse conflicten eind 12de eeuw tussen Otto I van Gelre (1184-1207) en hertog Hendrik I van Brabant (1183-1235) bevestigden dat. Hoewel de strijd tussen de landsheren met name het bezit en de leenhoogheid van de Veluwe betrof, lag de oorzaak van het conflict óók bij de geschillen over de Gelderse riviertollen.¹⁰⁵² Dat blijkt uit het feit dat de tollendeel waren van de overeenkomsten tussen de graaf van Gelre en de hertog van Brabant in 1196 en 1203.¹⁰⁵³ De Gelderse riviertollen, die van Zuilichem aan de Waal en (Kerk)Driel aan de Maas, vormden voor de Brabantse steden Tiel en 's-Hertogenbosch handelsbarrières.

De Gelderse riviertollen vormden gezamenlijk geen landsheerlijk tolsysteem, een entiteit. Het heffen van tol vond lokaal onafhankelijk van de andere Gelderse tollendeel plaats. De Gelderse rekeningen van 1294-1295 geven daar een goed beeld van. De tol te Zuilichem vormde een belangrijk deel van het grafelijk inkomen. Meihuizen, die de Gelderse rekeningen van 1294-1295 als bronnenuitgave redigeerde, noemt Zuilichem een grenshaven van Gelre voor het transport naar het westen via de Waal.¹⁰⁵⁴ Het handelsverkeer verliep via Zuilichem naar Dordrecht en Middelburg. De tol van Zuilichem fungeerde niet alleen als tol maar ook als wisselbank. De rekeningen van de *officiatus* in 1294-1295 tonen dat de tollenaar naast geldschieteer ook leverancier van zout en wijn was. De specifieke bepaling dat de aanwas van de rivier de Waal bij Brakel de zoutschepen niet mocht hinderen, en de naam *Saltbommel*, onderstreept het belang van zout.

De verpachting of belening van de landsheerlijke tol van Zuilichem na 1295 is onduidelijk. In de Gelderse rekeningen van 1294-1295 staat Johan van Herwijnen vermeld als tollenaar voor de tollendeel van Zuilichem, (Kerk)Driel en Malsen. Gerard van Loon staat in die rekeningen genoteerd voor ontvangst van 5 pond en 10 schellingen jaarlijks uit die tollendeel.¹⁰⁵⁵ Hij heeft de Gelderse tollendeel van Zuilichem en (Kerk)Driel samen met bepaalde rechten in Mook na 1295 in zijn bezit gekregen. Door zijn nederlaag in Woeringen was de graaf van Gelre financieel afhankelijk geworden van ridders en steden. In 1309 verkocht Van Loon dat bezit aan de graaf van Gelre,¹⁰⁵⁶ met voorbehoud van het in 1295 al genoteerde jaarlijkse leen van 5 pond en 10 schelling.¹⁰⁵⁷ Gerard kreeg voor de overdracht aan de graaf de goedkeuring van zijn vrouw Aleid en hun oudste zoon Gerard. Daardoor lijkt het alsof die afstand deden van mogelijk erfelijke aanspraken, maar de tollendeel waren geen familiebezit.

Na 1309 dateert de eerstvolgende notering van de tol van Zuilichem uit 1317. Toen verpachtte graaf Reinald I van Gelre (1271-1326) de tol voor 300 tournoisen jaarlijks aan Gerard van Voorne, heer van Voorne.¹⁰⁵⁸ Echter op 4 maart 1325 verpandde Reinald II zijn inkomsten uit de tol van Zuilichem en Driel, naast andere niet met naam genoemde inkomsten uit de Bommelerwaard.¹⁰⁵⁹ Vanaf dan zijn de tollendeel niet

¹⁰⁵¹ Van Spaen 1801-1805, III, 252. Volgens Van Spaen werd graaf Hendrik van Gelre bij zijn overlijden in 1182 als bezitter van de tollendeel van Driel en Zuilichem genoemd (Van Spaen 1801-1805, 357).

¹⁰⁵² Jansen 2001, 14-15; Schiffer 1988, 241.

¹⁰⁵³ OBGZ, nr. 387 (na 6 mrt 1196), OBNB I, nr. 99 (na 1 okt 1203).

¹⁰⁵⁴ Meihuizen 1953, 114.

¹⁰⁵⁵ Meihuizen 1953, 92-93.

¹⁰⁵⁶ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 105 (30-08-1309); nr. 106 (01-09-1309).

¹⁰⁵⁷ Van Spaen 1801-1805, III, 252-253.

¹⁰⁵⁸ Niermeyer (ed.) 1968, nr. 205 (13-03-1317); Van Spaen 1814, 366.

¹⁰⁵⁹ OBGZ-VIII, nr.1325.03.04C., (04-03-1325).

meer te beschouwen als een onderdeel van het landsheerlijk vermogen.¹⁰⁶⁰ Hoe nu de verschillende inkomsten en rechten verdeeld waren is niet te achterhalen, maar merkwaardig genoeg staat de tol wel in het oudste leenactenboek van Gelre (1326). Dan houden enkele heren inkomsten uit de tol als manleen.¹⁰⁶¹ Vanaf 1435 staat de tol genoteerd in het leenboek van Vianen, waarbij niets verwijst naar Gelre.¹⁰⁶² De erfopvolging van het leen is tot 1630 geregistreerd.

De eerste notering van de tol in Zuilichem in het leenregister dateert van 1 november 1435.¹⁰⁶³ Op die dag kreeg Arnoud van Herlaar, een nazaat van de Herlaars van Poederoyen, het recht van tol in Zuilichem in leen. De toltarieven waren als volgt: 1 Dordtse plak voor een ‘cruysbant’ op de hals gedragen, 1 Vlaams groot voor een marktpaard, 1 Dordtse plak voor 6 schapen of varkens, en 1 Dordtse plak als tol voor elke schaar.¹⁰⁶⁴ Uit de tarieven blijkt dat de tol van Zuilichem het vee betrof, expliciet niet de goederen waarop in Zaltbommel, Heerewaarden en Tiel de Gelderse landsheerlijke tol geheven werd. Die tollenen hadden betrekking op wijn, hout, steen, kalk, ijzer, staal, kolen, zout, boter, kaas en vis.¹⁰⁶⁵ Kuys veronderstelt dat de tol van Zuilichem in de 14de eeuw een residu was, een schamel overblijfsel,¹⁰⁶⁶ maar dat verdient nuance. Tot aan het einde van de 14de eeuw vormden de tollenen volgens Weststrate een belangrijke bron van inkomsten voor de Gelderse landsheer.¹⁰⁶⁷ Het is aannemelijk dat de tol van Zuilichem dat aanvankelijk voor de heer van Zuilichem ook was. Dat het relatieve aandeel van de tol in het sociaal-economisch vermogen van de burggraaf van Zuilichem verminderde kan waar zijn, maar dat laat zich moeilijk berekenen.

De burggraaf van Zuilichem

De eerst bekende leenman van de ambachtsheerlijkheid en de tol van Zuilichem, Arnout van Herlaar, was woonachtig op het huis te Zuilichem. Dat was eveneens een leen van Ameide. Arnout was *Burggraaf* van Zuilichem.¹⁰⁶⁸ In de 15de eeuw verwees de titel van burggraaf niet meer naar de functie, het was een eretitel, een ‘*titulaire digniteit*’.¹⁰⁶⁹ In het leenboek staat de titel van burggraaf bij de filiatie van de rechten van Zuilichem telkens vermeld. Zo was in 1594 Dirk Pieck burggraaf van Zuilichem, later opgevolgd door zijn zoon Joost die in 1628 ‘erfburchgraeff ende heer to Zulinchem’ was.¹⁰⁷⁰ De meest bekende burggraaf was Constantijn Huygens, hij had de rechten van de heerlijkheid in 1630 gekocht. In de 16de en 17de eeuw verwierven diverse vermogende burgers kastelen en heerlijkheden. Zij tooiden zich maar wat graag met de titel ‘heer van...’.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁰ Westerman (Westerman 1939) en Weststrate (Weststrate 2008) verwijzen dan ook niet naar de tollenen van Driel en Zuilichem.

¹⁰⁶¹ Doorninck 1898, 11, 12, 17. Die heren waren: Johan van Heukekom, Nicolaas van Malsen, Dirk van Werthusen en de heer van Hoeps. Vreemd genoeg maken Sloet & Martens van Sevenhoven in het register op de leenactenboeken een merkwaardige fout door onder het leen van Zuilichem ook dat van het huis te Zoelen te noteren. (Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 286).

¹⁰⁶² Van Winter meent dat de tol vóór 1348 naar Zaltbommel verplaatst was (Van Winter 1962, 146). Zij verwijst hiervoor naar Nijhoff (Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 35 (23-10-1348)). De akte waarin Gijsbert van Tuil het huis Lievenstein aan de hertog van Gelre opdraagt, werd getekend ‘opten tolhuys tot Zaltbommell’. In die akte is geen enkel rechtstreeks verband met de tol van Zuilichem te ontdekken. Dat de gedachte van het verplaatsen waarschijnlijk onjuist is, volgt ook uit het gegeven dat de goederen waarop de tol in Zuilichem en Zaltbommel geheven werd verschillend waren.

¹⁰⁶³ Kort 1985b, 433.

¹⁰⁶⁴ Kort 1985b, 433; Kuys 1979, 27. Het begrip *schaar* verwijst naar een hoeveelheid voedsel nodig voor een grazend dier (Verdam & Ebbinge Wubben 1932, 517).

¹⁰⁶⁵ Weststrate 2008, 69 e.v.

¹⁰⁶⁶ Kuys 1979, 13.

¹⁰⁶⁷ Weststrate 2008, 57.

¹⁰⁶⁸ Kort 1985b, 433. Zie voor de akte van belening, GAA, toegang 0448, inv. nr. 1. (1435).

¹⁰⁶⁹ De Bruijn & Van der Eerden-Vonk 1987, 55.

¹⁰⁷⁰ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 284 genoemd in noot 4; nr. 334.

¹⁰⁷¹ Olde Meierink 1996, 162.

Al was de titel van burggraaf een ‘dode letter’, het gaf blijkbaar wel aanzien. De burggraaf was ambachtsheer van Zuilichem en vermoedelijk bewoonde hij het huis. De noteringen van beide beleningen lopen namelijk synchroon. Het huis, de gerechtsheerlijkheid met ambachtsgevolgen en de functietitel waren op enige wijze aan elkaar gekoppeld. Of de burggraaf ook de tollenaar van Zuilichem was, valt uit de bronnen niet op te maken. In de 15de eeuw hield die wel dat recht, maar in 1294-1295 wordt de tollenaar als *officiatus*, ambtman, betiteld.

Het oorspronkelijke ambt van burggraaf, *castellanus*, laat zich het best omschrijven als dat van een hoge militaire functionaris. Als commandant zetelde een burggraaf op een burcht of vesting namens een (lands)heer voor de duur van een bepaalde ambtstermijn. De burcht was gedurende de ambtsperiode de woning van de burggraaf. Het ambt van burggraaf in Zuilichem gaat ten minste terug tot 1196. Bij het vastleggen van de afspraken tussen Otto I van Gelre (1184-1207) en de Brabantse hertog Hendrik I (1190-1235) was ‘*Tidero Bastart, castellanus de Sulichem*’ een van de getuigen voor de landsheer van Gelre.¹⁰⁷² Een volgende vermelding van de burggraaf van Zuilichem, als een ministeriaal van de graaf van Gelre, dateert uit 1203. Dan blijkt een Reinerus de ‘*castellanus*’ van Zuilichem te zijn.¹⁰⁷³ Na 1203 verdwijnt de titel van burggraaf van Zuilichem uit de landsheerlijke bronnen, maar duikt die in de 15de eeuw in de lokale administratie op. In dat opzicht is het opmerkelijk dat de burggraaf van Zuilichem niet vermeld staat als een van de Gelderse kasteleins die door de Vlamingen in 1296 van hun burchten verwijderd werden.¹⁰⁷⁴

Hoewel de burggraaf van Zuilichem in de Gelderse bronnen van 1196 en 1203 verschijnt, is de functie van burggraaf in de Gelderse landsheerlijke organisatie als een vreemde eend in de bijt. Het ambt van burggraaf was in de Gelderse grafelijke organisatie niet eigen. De landsheer van Gelre beschikte niet over eigen burchten welke dienden als ‘kiemcellen’ van een Gelderse ambtsindeling. Wel is het zo dat indien de Gelderse graaf een burcht overnam de functieaanduiding behouden bleef.¹⁰⁷⁵ Een bekend voorbeeld daarvan is de burggraaf van Nijmegen. Die behield zijn oorspronkelijke functieaanduiding, van vóór 1247, toen de graaf van Gelre het Land van Nijmegen verwierf.¹⁰⁷⁶ Zo dus de functie niet gekoppeld was aan de organisatie van de landsheer van Gelre, rijst de vraag waar de functie in Zuilichem oorspronkelijk vandaan kwam?

In tegenstelling tot de landsheer van Gelre hadden de bisschoppen van Utrecht en Luik wel burggraven in dienst. Het ambt van burggraaf verscheen in de 11de en 12de eeuw in tal van bisschopssteden, waaronder Utrecht.¹⁰⁷⁷ Het ambt werd erfelijk, wat de macht van de bisschoppen over de burggraaf aantastte. Dat verlies werd voor de landsheer echter gecompenseerd omdat het gezag en de bevoegdheden van de burggraaf slonken.

Er zijn geen concrete gegevens die aantonen dat de Utrechtse bisschop vóór 1196 enig bezit had in Zuilichem, maar voor de bisschop van Luik zijn die er wel. De positie van de Luikse kerk in Zuilichem dateert zeker al uit de 12de eeuw. Paus Innocentius II (1130-1143) bevestigde in 1143 de kapittelkerk van Sint-Lambertus te Luik in haar bezittingen waaronder de kerk van Zuilichem. Het bezit van de kerk betrof: ‘*Solekem cum appendiciis*’, Zuilichem met al wat daar toebehoort.¹⁰⁷⁸ In 1202 was de pastoor van de Sint

¹⁰⁷² Bondam 1783-1809, nr. 77 (1196 / 1197). Sloet vermeldt ‘Thideric Bastart’ in 1191 (OBGZ, I, nr. 378 (1191)), en in 1203 een ‘Theodericus Bastart’ (OBGZ, I, nr. 401 (1203), nr. 404 (1203) als ministerialen van Gelre, maar zonder functietitel. Zie ook, Van Winter (Van Winter 1962, 124, noot 71).

¹⁰⁷³ OBNB I, nr. 99 (ca. 01-10-1203).

¹⁰⁷⁴ Noordzij 2009, 170 e.v.

¹⁰⁷⁵ Kuys 2001, 151; Janssen 1976, 319-321.

¹⁰⁷⁶ Meihuizen 1953, 118 e.v.

¹⁰⁷⁷ De Bruijn & Van der Eerden-Vonk 1987, 55; De Bruijn 1994, 372; Buitelaar 1993, 38.

¹⁰⁷⁸ OBGZ nr. 279 (16-05-1143).

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Lambertuskerk van Zuilichem bevrager van de kerken van Maren, Kessel en Lith.¹⁰⁷⁹ Dat recht gaat terug op oude aanspraken. De bisschop van Luik verwierf al in 997 rechten in Heerewaarden waartoe ook rechten in Maren, Kessel, Lith en Hedikhuizen behoorden.¹⁰⁸⁰ Het collatierecht van Zuilichem, het recht van voordracht, betrof ook dat van de kerken van Herwijnen en Vuren aan de overzijde van Waal.¹⁰⁸¹ Zuilichem was dus vermoedelijk een soort van verafgelegen machtscentrum voor de bisschop van Luik aan de noordelijke grens van diens gezagsgebied. In die constructie past de functie van burggraaf prima. Dit doet vermoeden dat de burggraaf van Zuilichem oorspronkelijk de bisschop van Luik ten dienste stond. Dat geeft ook een verklaring voor het feit dat de Gelderse landsheer in Zuilichem weinig beleend bezit had. Op welk moment Zuilichem dan Gelders werd is niet duidelijk. Naast Zuilichem behoorde ook het Luikse cluster rond Hedikhuizen, de zogenaamde Bovendorpen, op enig moment tot het gezagsgebied van de Gelderse graaf. Mogelijk verwierf hij dat tegelijkertijd met Zuilichem.

Gameren

Tabel 8: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Gameren

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

Gameren	Lenen van Ameide	Eerste leenman van Ameide	Lenen van Gelre
Heerlijke rechten	* Het dagelijks gerecht met toebehoren	1428 Frank Pieck	
Annexe rechten			* De windmolen en de wind * Het gemaal van Nieuwaal en Gameren
Huis /Huizen			* Een huis en een hof
Grondbezit			
Tijns/ Tiende	* De helft van een tiende	1428 Frank Pieck	* De tiende met 25 pond jaarlijks uit de tol van Driel * De tiende tot Nieuwaal

Het in leen uitgegeven bezit van Ameide in Gameren (met Nieuwaal) was beperkt tot het dagelijks gerecht en de helft van een tiende. De andere helft van de tiende kwam toe aan de abdis van Elten.¹⁰⁸² De eerste notering van het ‘gerecht van Gameren met toebehoren’ dateert uit 1428. Frank Pieck was toen de leenman.¹⁰⁸³ Van Winter rekent hem tot de vrije ridderschap.¹⁰⁸⁴ De annexe juridische rechten van Gameren, de windmolen, de wind en het gemaal, waren Gelderse lenen. Zoals Brakel kan ook Gameren in verband gebracht worden met Gerard van Loon, zij het indirect. Zijn broer Gijsbrecht van Loon had er land in bezit, dat verkocht hij in 1306 aan het Sint-Janskapittel.¹⁰⁸⁵ Door de koop verwierf het kapittel 64 morgen land in Gameren en Zaltbommel.

¹⁰⁷⁹ OBNB I, nr. 96 (08-09-1202).

¹⁰⁸⁰ OBNB I, nr. 26 (09-04-997). Zie ook, Bijsterveld 2002b, 70,74.

¹⁰⁸¹ Bijl 1992, 27.

¹⁰⁸² Kort 1985b, 425. Die verdeling berust op schenkingen uit de 10de eeuw (Tersteeg 1973, 2-3).

¹⁰⁸³ Kort 1985b, 425. Berends & Hulst vermelden zonder bronopgave dat de heer van *Vianen* in 1363 Willem van Heukelom met de heerlijkheid van Gameren beleende (Berends & Hulst 1971, 2). Ik heb daar geen aanwijzing voor gevonden. Er is op dat moment geen enkele relatie te leggen tussen de heren van Vianen en de Bommelerwaard.

¹⁰⁸⁴ Van Winter 1962, 327-328.

¹⁰⁸⁵ HUA, toegang 222, inv. nr. 814-1 (07-11-1306).

Hurwenen

Tabel 9: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Hurwenen

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

Hurwenen	Lenen van Ameide	Eerste leenman van Ameide	Lenen van Gelre
Heerlijke rechten			
Annexe rechten			
Huis /Huizen			
Grondbezit	* Een waard strekkende tot de kerk	1435 Arnout van Herlaar (burggraaf)	* 31,5 morgen, 29 hont en 83,5 roeden
Tijns/ Tiende	* Een tiende	1436 Jan van Brakel	

In Hurwenen was het in leen uitgegeven bezit van zowel de heer van Ameide als de landsheer van Gelre gering. De heer van Ameide had in dit gerecht alleen een tiende en een waard beleend.¹⁰⁸⁶ Van die tiende wordt in het leenboek vermeld dat het afkomstig was van de heren van Ameide. De waard werd in 1435 gehouden door leenman Arnoud van Herlaar burggraaf van Zuilichem. De tiende was een lijftocht van de vrouw van Jan van Brakel Staaskensz., een telg van Van Brakel. In het register van Gelre staat in totaal 31,5 morgen land genoteerd, wat in diverse lenen was uitgegeven.¹⁰⁸⁷

Rossum

Ook de noteringen van de beleningen in Rossum, gelegen op het oostelijke puntje van de Bommelerwaard waar Maas en Waal elkaar stroomopwaarts raken, weerspiegelen vooral rechten. Het betreft het dagelijks gerecht van Rossum en dat van Heesselt met ambachtsgevolgen zoals visserij, vogelarij, vond en de wind.¹⁰⁸⁸ Er staan in de noteringen geen (in)directe verwijzingen naar Gerard van Loon of zijn nazaten. De eerst genoteerde leenman (1430), Jan van Rossum, was een neef van de toenmalige leenheer Van Brederode.

De rechten op de visserij in de Maas en de Waal geven een goed beeld van die nijverheid. Het betrof de visserij met zegen, vluwen, korven en touwen.¹⁰⁸⁹ Het uitgebreid opsommen van de verschillende vormen van visserij in het leenregister heeft alleen zin indien de visserij een wezenlijk onderdeel uitmaakte van het economische leven in Rossum. Het gebruik van specifieke netten wijst op de graad van professionalisering van de riviervisserij.¹⁰⁹⁰ In hoeverre de visserij een hoofdbron van bestaan was, met vismarkten in Zaltbommel en Heusden in de nabijheid, is niet te zeggen.¹⁰⁹¹ Zoals het recht op de visserij behoorde ook het recht op de vogelarij tot de regalia, de vorstelijke zeggenschap over water, wind en wildernis. Het wildregaal was het monopolie op de vangst van vissen, vogels en lopend wild.¹⁰⁹² Zowel het vangen van weide- en watervogels door afgerichte roofvogels als ook de exploitatie van eendenkooien was onderworpen aan een

¹⁰⁸⁶ Kort 1985b, 428.

¹⁰⁸⁷ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 295-297.

¹⁰⁸⁸ Kort 1985b, 430.

¹⁰⁸⁹ Voor het vissen met een *zegen* werd een rechthoekig net gebruikt, waarvan het middendeel vaak gevormd was als een zak. De zegenvisserij is een zeer oude techniek. De vissers gooiden het net vanaf een strand of zandplaat in de rivier en trokken het, na het net eerst in een cirkel rond te trekken, dan naar binnen. Ook het begrip *vluwen* verwijst naar een type van net. De vissers gebruikten de *korven* vooral voor de vangst van paling. Van wilgentenen vlochten zij langwerpige fuiken (Martens 1992, 128).

¹⁰⁹⁰ Hoppenbrouwers 1992, 269-272.

¹⁰⁹¹ Volgens Bijl bracht de pacht van het viswater in Zaltbommel en Zuilichem in de 15de en 16de eeuw niets op (Bijl 2011, 17).

¹⁰⁹² Janse 2001, 148.

landsheerlijk alleenrecht. Of het vogelarij-recht veel opleverde in ‘harde munt’ is twijfelachtig.¹⁰⁹³ Het recht bevestigde wel het aanzien van de bezitter. In Holland vormde dit recht bijvoorbeeld een essentieel onderdeel van heerlijk gezag.¹⁰⁹⁴

Tabel 10: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Rossum

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

Rossum	Lenen van Ameide	Eerste leenman van Ameide	Lenen van Gelre
Heerlijke rechten	Het gerecht met toebehoren	1430 Jan van Rossum (neef van de leenheer)	
Annexe rechten	* Voorrang in de kerk met alle geestelijke goederen * De veerstad * De visserij * De vogelarij in de Maas en in de Waal * Dagelijkse heerlijkheid van Heesselt * De wind en de molen * De gift van kerk van Hurwenen * Het recht van <i>vond</i>	1430 Jan van Rossum (neef van de leenheer)	
Huis /Huizen			* Een hofstad met huis en bergen * Een huis en hofstad
Grondbezit	* Twee hoeven (32 morgen) * De waarden en 5 morgen land	(div)	* 3 morgen land
Tijns/ Tiende			

De Waal droeg ook op andere wijzen bij aan de lokale economie en het vermogen van de heer van Rossum. Zo bezat de heer ook het recht van *vond*. Hij kon alle gevonden goederen binnen de heerlijkheid verbeuren. Dat had vooral betrekking op wat de rivier aanbracht, zelfs in het geval dat de goederen verloren raakten bij een schipbreuk.¹⁰⁹⁵ De rechten op het veer tussen Rossum en het tegenovergelegen Heesselt waren eveneens onderdeel van de Ameidense lenen. De heer van Rossum bezat aan de overzijde van de Waal, in Heesselt, ook rechten waaronder het dagelijks gerecht inclusief de molen en een waard. Het door de Gelderse landsheer in leen uitgegeven bezit in Rossum was in vergelijking met dat van Ameide beperkt. Het bestond slechts uit een ‘huis’ (‘Hèt huis?’) met enkele hofsteden en enkele morgen land.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ Janse 2001, 150.

¹⁰⁹⁴ Janse 2001, 149.

¹⁰⁹⁵ Kuys 1979, 14.

¹⁰⁹⁶ Sloet e.a. 1924, nr. 298-300.

Driel

Tabel 11: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in (Kerk)Driel

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Driel</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten			
<i>Annexe rechten</i>			* Windmolen * Molen
Huis /Huizen			* Huis te Driel (<i>Teysterbant</i>) * Huis en hof (3x)
Grondbezit			* De Rijswaard en 55 morgen land
Tijns/ Tiende			*2 tienden * de Karentiende * de Smalle tiende * de Tiende tot Driel

In het leenregister staan geen noteringen van beleningen in Driel. Dat is niet opmerkelijk want Driel behoorde aan de Sint-Paulusabdij te Utrecht toe. Het betreft oorspronkelijk een van bisschop Ansfried afkomstig bezitscomplex van de abdij op de Hohorst.¹⁰⁹⁷ De Gelderse landsheer hield van de genoemde abdij het hoge en lage gerecht van Driel in pacht. De pachtsom voor de juridische macht bedroeg drie vette varkens jaarlijks.¹⁰⁹⁸ De landsheer van Gelre had in Driel wel vele percelen land in leen uitgegeven. Het betrof echter percelen met een kleine oppervlakte. Een totaal van 23 beleningen omvat slechts een totale oppervlakte van 55 morgen land. De tol van Driel, eens bezit van Gerard van Loon, was door Gelre verpand.¹⁰⁹⁹

Dat Driel hier aan bod komt is vooral gelegen in het feit dat uit enkele leennoteringen een band met de heerlijkheid Ammersoyen blijkt. Een stuk land, ter grootte van 13 hont en 25 roeden, gelegen in ‘de Bolken’ in Driel behoorde aan Ammersoyen toe. Het leen was inclusief de ‘timmeringen, patingen en toebehoren’.¹¹⁰⁰ Daarnaast behoorde 2 morgen land in de Kievitsham¹¹⁰¹ en de smalle tiende onder Driel aan beide zijden van de Maas, tot de lenen van de heer van Ammersoyen.¹¹⁰² De band met Ammersoyen is te herleiden tot Dirk van Herlaar (1312-1354). Zijn schoonmoeder Liesbeth bezat het huis, met hof, boomgaard, en 13 morgen land. Dat huis was gelegen in het veld ‘de Bolken’.¹¹⁰³ Zij bezat in Driel ook een windmolen. Aan het huis waren twee in Ammerzoden en Hedel gelegen tienden gekoppeld.¹¹⁰⁴ Herbaren van Arkel en Liesbeth droegen die bezittingen in 1317 als *fief de reprise* aan de graaf van Gelre op,¹¹⁰⁵ en kregen het als leen weer

¹⁰⁹⁷ Broer 2000, 160.

¹⁰⁹⁸ Nijhoff (ed.) I. 1833, nr. 153. (24-04-1367).

¹⁰⁹⁹ In 1443 deed Johan de Jooode, de tollenaar van Zaltbommel afstand van het pandbezit ten gunste van Franck Pieck (de burggraaf van Zuilichem). (Nijhoff (ed.) IV. 1847, nr. 209. (12 sept 1443). In Driel stond ook eens een tolhuis. In een leennotering gedateerd in 1468 wordt de locatie van een perceel land vermeld als ‘to ende baven an der stede, daer dat Tolhuys te staen plagen’ (Sloet e.a. 1924, nr. 307). Daaruit volgt dat vóór die tijd het tolhuis in Driel was afgebroken of vervallen.

¹¹⁰⁰ LAGZ I, 40; Van LAGZ II, 3. Waarschijnlijk verwijst het begrip ‘patingen’ naar ‘potingen’, dat wil zeggen jonge aanplant.

¹¹⁰¹ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 304c. Bij de belening staat in de marge van het leenregister ‘Ammersoyen’ genoteerd.

¹¹⁰² Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 306a. De tekst ‘beide zijden aan de Maas’ is letterlijk te nemen. De korenwaard van Driel lag aan de buitendijkse zijde van Empel, dat wil zeggen vanuit Driel gezien aan de overzijde van de Maas.

¹¹⁰³ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 171 (7-12-1317).

¹¹⁰⁴ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 305 b.

¹¹⁰⁵ Zie § 3.6.1.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

terug. Het bezit, als Gelders leen, ging in 1326 over op hun dochter Heilwich, de echtgenote van Dirk van Herlaar (1312-1354).

Kerkwijk

In Kerkwijk had de heer van Ameide naast de helft van het gerecht, het andere deel behoorde toe aan de landsheer van Gelre, de visserij in het binnenwater de Eende in leen uitgegeven.¹¹⁰⁶ De eerst vermelde leenman van het gerecht en de visserij was een verwant van de Herlaars uit Ameide. In 1403 was Jan van Herlaar (van der Heul?) beleend met het dagelijks gerecht. Hij hield het andere deel 'zoals van Gelre' al sinds 1394.¹¹⁰⁷ De heer van Altena bezat in de 14de eeuw de tiende van Kerkwijk.¹¹⁰⁸

Tabel 12: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Kerkwijk

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Kerkwijk</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Helft van het dagelijks gerecht	1403 Johan van Herlaar	* De helft van het dagelijks gerecht
Annexe rechten	* De visserij in de 'Eende'		* De wind en de windmolen met maalrecht van Kerkwijk * De visserij in de 'Eende'
Huis /Huizen			
Grondbezit	* 10 hont land in Kerkwijk	1419 Jan van Malsen	* 4 morgen land en een kamp in Kerkwijk
Tijns/ Tiende			

Delwijnen

Tabel 13: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Delwijnen

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Delwijnen</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Het dagelijks gerecht	1403 Johan van Herlaar	* Het dagelijks gerecht
Annexe rechten			
Huis /Huizen			* Een hofstat met 3,5 morgen land * Een hofstat
Grondbezit			* 23 morgen land, 57 hont en 88,5 roeden in Delwijnen
Tijns/ Tiende	* Een tiende in Delwijnen	1442 Dirk van Waardenburg	

¹¹⁰⁶ Kort 1985b, 429.

¹¹⁰⁷ Codex 1855, 360; Doorninck 1902, 3

¹¹⁰⁸ Kort 1985a, 194.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

Ook het gerecht van Delwijnen was in 1403 in leen uitgegeven ‘zoals van Gelre’ aan de hierboven genoemde Jan van Herlaar. Hoewel gehouden als van Gelre, staat ook vermeld dat Gerard van Herlaar van Meerwijk en zijn broer Jan het gerecht hielden van Ameide.¹¹⁰⁹ Tot de lenen van Ameide behoorde ook een tiende, waarvan Jan van Herlaar in 1403 eveneens de leenman was. In het register van Gelre staan diverse lenen land genoteerd, met een totale oppervlakte van ongeveer dertig morgen.¹¹¹⁰ De hofstad met 3,5 morgen land, een leen van Gelre, betreft het ‘Hoge huis’ met singel en grachten. Dat leen was niet in handen van de heer van het gerecht.¹¹¹¹

Bruchem

Tabel 14: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Bruchem

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Kerkwijk</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten			* Het dagelijks gerecht
Annexe rechten			* Recht van gemaal en de wind voor Bruchem en Kerkwijk
Huis /Huizen			* Een huis en hofstat * Een molen
Grondbezit	Een deel van een morgen land	1419 Jan van Malsen	
Tijns/ Tiende			

In het gerecht van Bruchem was het in leen uitgegeven bezit van de heer van Ameide beperkt tot slechts een deel van een morgen land. De landsheer van Gelre bezat het gerecht en de annexe rechten.

Nederhemert

Tabel 15: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Nederhemert

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Nederhemert</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten			
Annexe rechten			
Huis /Huizen			* Het huis tot Hemert met voorburcht en toebehoren
Grondbezit	* De helft van 8 morgen en 2 hont land	1391 Otto Schade	
Tijns/ Tiende			

Het beleende bezit van de heer van Ameide was in Nederhemert vergelijkbaar met dat in Bruchem, het betrof slechts de helft van een perceel land ter grootte van 8 morgen en 2 hont. De eerste notering dateert van 6

¹¹⁰⁹ Kort 1985b, 424.

¹¹¹⁰ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 301; nr. 301a.

¹¹¹¹ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 302a.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

december 1391.¹¹¹² De heer van Nederhemert hield de hoge en lage jurisdictie, met de schouw van de dijk, van de heren van Altena. Dit beeld van bezit komt overeen met de situatie in Hedel, ook in dat gerecht, waar de heer van Altena eveneens de leenhoogheid bezat, zijn geen vermeldingen van in leen uitgegeven bezit van Ameide.

Aalst

Tabel 16: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Aalst

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Aalst</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Het dagelijks gerecht	1429 Jan van Aalst	
Annexe rechten	* De buitendijkse visserij * Aanwas en slinking van de waard	1429 Jan van Aalst	* De halve Nes en de Meer met de visserij
Huis/Huizen			* Een huis met hofstad en toebehoren
Grondbezit			* 6 morgen * Het goed 'De Nesse en de Meer'
Tijns/Tiende			

De dagelijkse heerlijkheid en de annexe rechten van de buitendijkse visserij met de aanwas van de waard van Aalst waren lenen van Ameide. Later werd dat uitgebreid met de gift van een vicarie en kosterij en de annexe rechten van het veer, veerweg, gemaal en molen. De landsheer van Gelre had er 6 morgen land en een huis met hofstad, naast een goed genaamd 'De Nesse en de Meer' in leen uitgegeven.¹¹¹³ Van Winter rekent de eerst bekende leenman, Van Aalst, tot de vrije ridderschap.¹¹¹⁴

4.5.3 Reconstructie van in leen uitgegeven bezit buiten de Bommelerwaard

Tot het in leen uitgegeven bezit van de heer van Ameide behoorde ook verschillende buiten de Bommelerwaard gesitueerde goederen en rechten. Enkele daarvan, gelegen aan de Waal, hebben een aantoonbare band met een heerlijkheid in de Bommelerwaard, het betreft Herwijnen, Heesselt en Varik. Het weerspiegelt de grote regionale omvang van de Ameidense lenen in het rivierengebied met de Bommelerwaard als kern. Opmerkelijk is het leen van het huis en het gerecht in Herenthout dat in de 13de eeuw in handen was van Godfried van Herlaar, de (jongere) broer van Dirk van Herlaar. Daarnaast zijn er nog enkele kleinere beleningen buiten de Bommelerwaard.

Herwijnen

Herwijnen ligt ten noorden van de Waal, tegenover Zuilichem. In Herwijnen had de heer van Ameide het dagelijks gerecht in leen uitgegeven. Aan het leen werden later de annexe rechten van de gift van de kerk, de vicarie, de kosterij, de Heilige-Geestmeester¹¹¹⁵, de staalvisserij en de vogelarij toegevoegd. Van Winter

¹¹¹² Kort 1985b, 426.

¹¹¹³ Kort 1985b, 420; Sloet 1924, nr. 322; nr. 323; nr. 324.

¹¹¹⁴ Van Winter 1962, 322.

¹¹¹⁵ De Heilige Geestmeester beheerde de kas van de Tafel van de Heilige Geest, de kerkelijke parochiële instelling die zorg droeg voor de armenzorg.

Hoofdstuk 4. De Herlaars, opbouw en omvang van het sociaal-economisch vermogen

rekent de eerst genoteerde leenman, Gijsbert van Giessen, tot de vrije ridderschap.¹¹¹⁶ Er is een vroege vermelding van de leenheer van Ameide gekoppeld aan dit leen. Volgens een notering in het leenboek beleende Jan van Herlaar, heer van Ameide, in 1360 dit bezit.¹¹¹⁷ De huizen in Herwijnen, waaronder dat van Bruisten van Herwijnen, de schoonvader van Jan van Herlaar heer van Poederoyen (1395-1447), waren lenen van de landsheer van Gelre.¹¹¹⁸

Tabel 17: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Herwijnen

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Herwijnen</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	* Het gerecht van Herwijnen	1428 Gijsbert van Giessen	
Annexe rechten	* De gift van de kerk * De vicarie * De kosterij * De staalvisserij * De vogelarij	1428 Gijsbert van Giessen	* De wind (molenrecht) * De molen
Huis /Huizen			* Een hofstad * De helft van Engelenburg * Het huis/toren Drakenburg * Een huis, hof en boomgaard * Het huis te Herwijnen * Een huis met hofstad
Grondbezit			* 44 morgen land * Een tiende * Een halve tiende (3x)
Tijns /Tiende			

Heesselt en Varik

Heesselt ligt ten noorden van de Waal, tussen Opijnen en Varik, tegenover Rossum. Het gerecht van Heesselt, met voorrang in de kerk en enkele waarden was vanaf 1451 verbonden met Rossum. In het leenboek van Vianen staat een beperkt en niet nader te bepalen bezit in Varik, nabij Heesselt, genoteerd. Het betreft een deel van een perceel land.¹¹¹⁹ Het gerecht en het huis van Varik (Weyenrade) waren lenen van de hertog van Gelre.

¹¹¹⁶ Van Winter 1962, 324.

¹¹¹⁷ Kort 1985b, 427.

¹¹¹⁸ Sloet e.a. (eds.) 1924, 474.

¹¹¹⁹ Kort 1985b, 432.

Tabel 18: Lenen van Ameide en lenen van Gelre in Heesselt en Varik

(Bron: Kort 1985c; Doorninck 1901a/b, 1902)

<i>Varik/Heesselt</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>	<i>Lenen van Gelre</i>
Heerlijke rechten	*Het gerecht van Heesselt	1407 N.N.	
Annexe rechten	* Voorrang in de kerk	1407 N.N.	* De windmolen * Het veer
Huis /Huizen			
Grondbezit	* De waarden * Deel van een perceel land in Varik	1392 Iwijn Schade	* 13 morgen
Tijns/Tiende			

Herenthout (België)

De meest opvallende leennotering buiten Ameide is het dagelijks gerecht in Herenthout, nabij Antwerpen.¹¹²⁰ Het leen omvatte behoudens het gerecht tevens de helft van alle tienden, manschappen en goederen en een molen. De eerste notering van het leen dateert uit 1433. Wouter Vriesele Janszoon, heer van Poederlee, was leenman ‘zoals zijn voorouders’. Behalve het dagelijks gerecht in Herenthout bevatte het leen ook het goed ‘Ten Hove’ in Herlaar, bij Gestel, met manschappen en toebehoren.¹¹²¹

Tabel 19: Lenen van Ameide in Herenthout en Herlaar

(Bron: Kort 1985c)

<i>Herenthout</i>	<i>Lenen van Ameide</i>	<i>Eerste leenman van Ameide</i>
Heerlijke rechten	* Het dagelijkse gerecht	1433 Wouter van Vriesele heer van Poederlee
Annexe rechten	* De helft van alle tienden * De molen van Herenthout	1433 Wouter van Vriesele heer van Poederlee
Huis /Huizen	* Het goed te Herlaar, genaamd Ten Hove, met manschappen en toebehoren	1437 Wouter van Vriesele heer van Poederlee
Grondbezit		
Tijns /Tiende		

De herkomst van dit leenbezit is evident, het behoorde in 1250 toe aan Godfried van Herlaar, de jongere broer van Dirk van Herlaar (1235-1282). Die heeft het op enig moment aan zijn broer als *fief de reprise* opgedragen. Het bezit was, gegeven het feit dat de leenmannen in de 13de eeuw verwanten waren van de Herlaars in Ameide, intern gefeodaliseerd. Daardoor bleef het bezit binnen de nalatenschap van de familie. Dat geeft ook aan dat het bezit van Godfried tot het allodiale bezit van de Herlaars behoorde en niet op enige

¹¹²⁰ Kort 1985b, 426.

¹¹²¹ Aangezien de bezitsontwikkeling van de Herlaars in het huidige België buiten het gezichtsveld van dit onderzoek valt wordt daar verder niet op ingegaan (zie §1.1). Dat geldt ook voor de bouwgeschiedenis van het huis Herlaar of Ten Hove, dat komt dus niet aan bod in het volgende hoofdstuk.

wijze gekoppeld was aan de heerlijkheid van Oud-Herlaar. Gezien het feit dat de jongere broer het bezit in handen kreeg en het (later) een onderdeel vormde van de beleningen van Ameide mag geconcludeerd worden dat Herlaar nabij Herenthout niet het stamslot van de Herlaars betreft.

Niet te duiden lenen

In het leenboek staan ook enkele noteringen waarvan de herkomst niet te bepalen is maar die door Kort wel tot de Ameidense lenen gerekend worden. Enkele daarvan zijn eenmalige 15de-eeuwse noteringen zonder (erf)opvolging, zoals 12 morgen land in Bommel,¹¹²² 19 morgen land in Engelen,¹¹²³ een deel land in Rijswijk,¹¹²⁴ en een waard in Wijk.¹¹²⁵ Maar al betreft het wel beleningen met (erf)opvolging, zoals het huis Appelenburg in Ochten¹¹²⁶ en een goed in Hönnepel, in Noord-Rijnland-Westfalen nabij Kalkar in het land van Kleef, dan zegt dat nog niets over de herkomst ervan. Bij de belening van het goed te Hönnepel staat wel vermeld dat het gehouden werd van Ameide. Vermoedelijk behoorde het tot een niet nader aan te duiden nalatenschap.

Beschouwing

Wat kan uit de hierboven gedetailleerde beschrijving van de beleningen opgemaakt worden? Was het patrimoniaal bezit, behoorden alle lenen tot Ameide toen dat verworven werd, of kwam het later in handen? En wie verwierf het dan? In elk geval is er tussen de twee ‘kamers’, de lenen in Ameide en die daarbuiten, een opvallend en veelzeggend verschil. Het in leen uitgegeven bezit in en nabij Ameide toont het algemene beeld van een leenkamer van een heerlijkheid, het betreft vooral percelen land. Dat is vergelijkbaar met de beleningen van (bijvoorbeeld) de heerlijkheid Herlaar. De leennoteringen van bezit buiten Ameide laten een geheel ander beeld zien, het zijn registraties van gerechtsheerlijkheden (9), ambachtsgevolgen (23), enkele huizen (5) en enkele tienden (8). Het beperkt aantal noteringen van kleine percelen land (10) stelt daarbij nagenoeg niets voor (tab.20).

Tabel 20: Overzicht van leennoteringen in Ameide en buiten Ameide)

<i>In leen uitgegeven bezit</i>	<i>Aantal leennoteringen in Ameide</i>	<i>Aantal leennoteringen buiten Ameide</i>
<i>Heerlijke rechten</i>	1	9
<i>Annexe rechten</i>	2	23
<i>Huis /Huizen/hofstat</i>	3	5
<i>Grondbezit</i>	27	10
<i>Tijns /Tiende</i>	6	8
<i>Totaal aantal noteringen Inc./excl. land</i>	39/12	55/45

¹¹²² Kort 1985b, 423.

¹¹²³ Kort 1985b, 425.

¹¹²⁴ Kort 1985b, 432.

¹¹²⁵ Kort 1985b, 433.

¹¹²⁶ Kort 1985b, 429. De heerlijkheid Ochten was bezit van Van Rheden, heren van Ochten en Baar, met wie de Herlaars in de 14de eeuw op enige wijze vermoedelijk verwant waren (zie § 3.6.4).

Dat geconstateerde onderscheid weerspiegelt zich ook in de status van de leenmannen. In tegenstelling tot de niet aristocratische leenmannen van de lenen rondom Ameide behoorden de leenmannen van de ambachtsheerlijkheden buiten Ameide wel tot de regionale aristocratie. De heren van de gerechten Aalst (Van Aalst), Gameren (Pieck) en Herwijnen (Van Giessen) zijn te rekenen tot de vrije ridderschap. De heer van Rossum (Van Rossem) was een Gelders ministeriaal. Zij allen behoorden tot de nieuwe adel. De heer van Brakel was een verwant van Van Altena. De ambachtsheren van Delwijnen, Herenthout, Kerkwijk en Zuilichem, alwaar naast de heerlijke rechten ook het huis een leen van Ameide was, waren bloedverwanten van de heren van Ameide. Het betreft telgen van de tak van Poederoyen of Empel-Meerwijk. Deze groep van leenmannen bezat ook de annexe rechten en de tienden als leen buiten Ameide.

Het verschil in status roept de vraag op naar de herkomst van het leenbezit. Dat de heer van Ameide als grootgrondbezitter een deel van zijn eigen bezit in Ameide uitgaf aan lokale leenmannen, die dan voor hem diensten leverden, is niet opmerkelijk. Het is gezien de status van die leenmannen niet vreemd hen niet aan te treffen in oorkonden. Dat ligt voor de leenmannen van de in leen uitgegeven heerlijkheidsrechten, de lokale aristocraten, wel anders. Van deze leenmannen mag steun in de vorm van raad en daad verwacht worden, maar daar is niets van bekend. Er zijn geen bronnen waar uit blijkt dat zij diensten leverden als getuige bij een belangrijke handeling, in het gevolg verkeerden tijdens de reizen van de leenheer of optraden in het leenhof: dat geeft te denken. Indien er geen bronnen zijn van persoonlijke feodaliteit dan volgt de vraag waar de leenband uit bestond? Hadden die heren hun bezit aan de heer van Ameide opgedragen of had de heer van Ameide zijn bezit aan hen uitgegeven? Was het beleende bezit van de heer van Ameide dan eigen bezit, uit het patrimonium van zijn familie, of was het als achterleen beleend? Het antwoord op die vragen kan alleen volgen door eerst te onderzoeken hoe en wanneer de Herlaars dat aanzienlijke bezitscomplex in het Gelderse territorium verwierven.

De in leen uitgegeven ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard, al dan niet met latere toevoegingen van annexe rechten of ambachtsgevolgen, wijzen naar een conglomeraat van Herlaarse dominantie in een geografisch goed af te bakenen gebied. De heer van Ameide bezat in de regio meer beleende ambachtsheerlijkheden dan de landsheer van Gelre. Die had zijn gezag echter geborgd in de huizen, de steunpunten van zijn macht, die in de eerste helft van de 14de eeuw vrijwel allemaal aan hem waren opgedragen. De Bommeler- en Tielerwaard behoorden tot de oudste delen van de landsheerlijkheid van Gelre. Volgens Schiffer bevestigde koning Hendrik IV (1056-1106) al de rechten van de graaf van Gelre in een (groot) deel van de gouw Teisterbant waaronder de Bommeler- en Tielerwaard.¹¹²⁷ Het is met andere woorden uitgesloten dat het voor de landsheren van Gelre nodig was de lokale heren te verjagen of met dwang in een feodale positie te drukken om zodoende gezag in dit gebied te verwerven. De juridische rechten lagen al van oudsher bij de landsheer van Gelre, maar de Herlaars waren als heren van Ameide vanaf de 14de eeuw wel leenheren van de ambachtsheerlijke rechten in dit gebied. Hoe valt dat te verklaren?

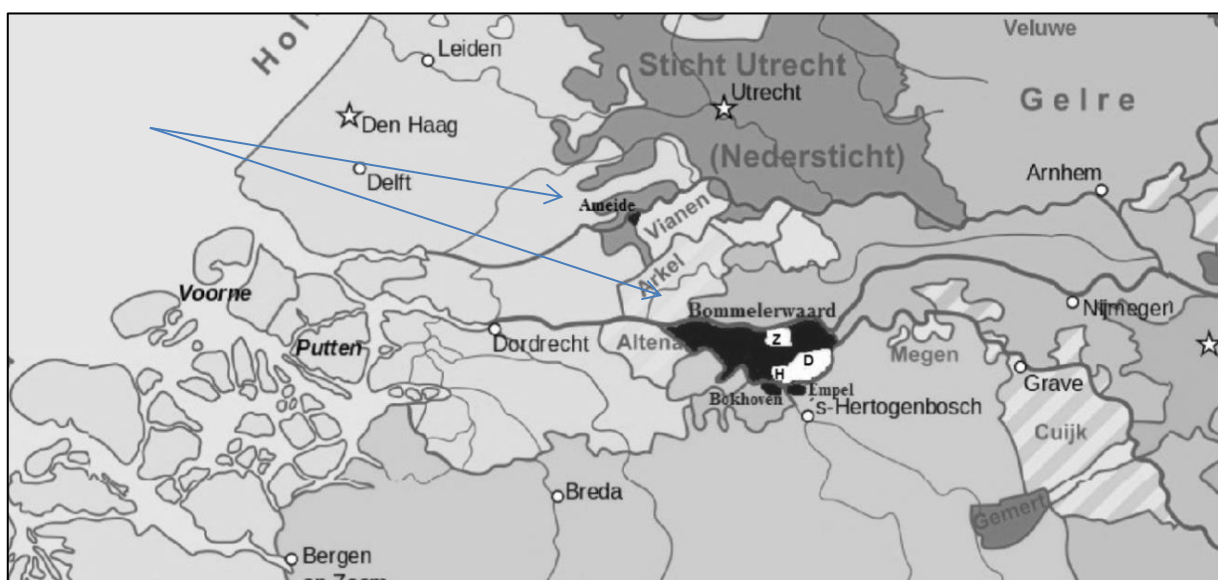
4.6 *Heren van Ameide, het verwerven van het bezitscomplex in het rivierengebied*

Bij de uitgebreide beschrijving van de leennoteringen hierboven is niet gewezen op de typische geografische ligging van de ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard. Het valt namelijk op dat alle ambachtsheerlijkheden ten noorden liggen van de Bruchemse stroomrug, de latere wetering, en alle hoge heerlijkheden, dat wil zeggen Poederoyen, Nederhemert, Ammersoyen en Hedel, ten zuiden daarvan. De hoge heerlijkheden Hedel, Nederhemert en Poederoyen, behoorden in de 14de eeuw tot het allodiale bezit

¹¹²⁷ Blok 1963, 455-479, 476-477; Schiffer 1988, 51-53; Van Winter 1991, 11-16.

van de heren van Altena,¹¹²⁸ maar de huizen in die heerlijkheden waren aan Gelre opgedragen. De uitzondering was Ammersoyen, het huis en de hoge heerlijkheid was in het midden van de 14de eeuw eigen bezit van de heer van Ameide. Die had, zie hierboven, in de andere hoge heerlijkheden geen of een te verwaarlozen bezit.

De net buiten de Bommelerwaard gelegen hoge heerlijkheden Bokhoven en Empel-Meerwijk waren eveneens in handen van de Herlaars. Alle genoemde hoge heerlijkheden liggen aan de Maas en wel op zeer geringe afstand van elkaar (afb. 32). In Poederoyen, Empel-Meerwijk en Ammersoyen hielden de Herlaars in de 14de eeuw hun domicilie. Die geografische nabijheid doet snel vermoeden dat er sprake was van een oorspronkelijk goederencomplex, maar er is niets dat daar op wijst. Dat is gezien het opvallend gelijktijdig optreden van de verschillende familietakken in dit gebied, zo rond het midden van de 14de eeuw, meer dan bijzonder. Tenslotte waren de eerst bekende heren van die hoge heerlijkheden zonen van één ouderpaar, Aleid van Herlaar en Gerard van Loon.

Afb. 32: Topografisch overzicht van bezit van de Herlaars ca. 1350

(Tek. auteur. Bezit van de Herlaars is zwart, aangegeven met pijl. D = Driel; H = Hedel; Z = Zaltbommel behoorden niet tot het beleende bezit van de Herlaars)

De positie van Van Loon?

Uit het feit dat de kinderen van het echtpaar Aleid van Herlaar en Gerard van Loon de toenaam Herlaar hanteerden volgt dat Gerards sociale status, al was hij ridder, vermoedelijk de mindere was. Voorwaarde voor een dergelijk huwelijk was dat de man over voldoende vermogen beschikte om het verschil in status te compenseren. Het is vreemd dat van de sociaal-economische en sociaal-maatschappelijke positie van Gerard van Loon vrijwel niets bekend is. Op enige wijze moet dat toch voldoende zijn geweest om te kunnen trouwen met Aleid van Herlaar. Wat had Gerard bij zijn huwelijk ingebracht? Waren dat inderdaad de

¹¹²⁸ Zie voor een geografisch overzicht van het bezit van Van Altena, Bosatlas 2011, 145.

dagelijkse heerlijkheden in het rivierengebied die later tot het leenhof van Ameide behoorden zoals Kuys voorzichtig oppert?¹¹²⁹

Er zijn vóór 1306 van Gerard van Loon geen vermeldingen als ‘heer van...’ (*dominus*), terwijl het zeker is dat bezit van een heerlijkheid in de titulatuur altijd staat aangegeven. Er zijn sowieso heel weinig gegevens over hem. Zo die er wel zijn blijken die zich te concentreren in Zuilichem en het naburige Brakel. In 1272 schonk Gerard de tiende van Rodengoye, bij Brakel, aan de monniken van Villers.¹¹³⁰ De tiende betrof het gebied van Rodengoye, het huidige Munnikenland bij Loevestein in de Bommelerwaard. Na 1264 maar vóór 1323 werd Gerard leenheer van Brakel. Uit de rekeningen van Gelre (1294) blijkt dat hij inkomsten genoot uit de tol in (Kerk)Driel.¹¹³¹ In 1309 verkocht hij zijn rechten op de tolleren van Zuilichem, Driel en bepaalde rechten in Mook.¹¹³² Het is niet duidelijk wanneer hij die rechten verwierf. In beide bronnen ontbreken verwijzingen naar ander bezit in het rivierengebied. Zijn zoon Dirk droeg in 1323 de oude tiende van Zuilichem als een erfenis van zijn vader Gerard van Loon aan de Luikse bisschop op.¹¹³³ En in 1337 beleende Dirk de dochter van Johan van Hellouw op haar verzoek met de tienden grof en smal, en het *ius patronatus* van de kerk in Hellouw.¹¹³⁴ Dat kerkelijk recht was gekoppeld aan de Luikse Sint Lambertuskerk van Zuilichem (Hellouw ligt naast Herwijnen aan de Waal tegenover Zuilichem). Die belening staat niet in de leenregisters van Vianen, vermoedelijk is dat als bezit verloren gegaan vóór dat de lenen van Ameide genoteerd werden.

In vergelijking met de andere ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard is het bijzondere van Zuilichem dat ook het huis een leen van Ameide was, niet van Gelre. Was Zuilichem wel Gelders? De titel burggraaf past niet in het landsheerlijke bestuursapparaat van Gelre, wel in dat van Luik. Volgens Van Winter vermelden de 14de-eeuwse bronnen van het prinsbisdom Luik geen *ministeriales*, wel *nobiles* en *milites*. Beide groepen bezaten volgens haar nagenoeg dezelfde rechten, maar waren niet versmolten tot één aristocratische groep.¹¹³⁵ In 1435 is een nazaat van Gerard van Loon, *miles*, *erfburggraaf* van Zuilichem. Dat roept de vraag op of Gerard van Loon of diens (voor)vader ook eens burggraaf van Zuilichem was? Wellicht voordat Zuilichem Gelders werd in dienst voor de Luikse bisschop. Daar zijn geen berichten van, maar het zou heel wat verklaren. Hoe dan ook, het is eigenaardig dat zo Gerard van Loon inderdaad vóór zijn huwelijk het omvangrijke complex in het rivierengebied bezat hij in de (Gelderse) bronnen nergens op enige wijze genoemd staat in relatie tot dat bezit. Aanwijzingen om het 14de-eeuwse Ameidense goederencomplex als diens voorvaderlijk bezit te kunnen beschouwen ontbreken.

Er zijn tot aan de tweede helft van de 14de eeuw geen bronnen die duiden op enig bezit, hetzij eigen hetzij als leen, van de Herlaars in Gelre. Uit de hierboven beschreven reconstructie van het laat 14de-eeuws leenbezit van Ameide blijkt wel dat bepaalde rechten, zoals het dagelijkse gerecht van Brakel, afkomstig waren van Gerard van Loon. Daaruit valt te concluderen dat Gerard die had ingebracht bij zijn huwelijk, maar het ontbreken van verwijzingen en titulatuur in bronnen vóór het tweede kwart van de 14de eeuw ondergraaft die gevolgtrekking. Het is juist zo opmerkelijk dat in geen enkele bron een heerlijkheid of huis met Gerard van Loon verbonden is en dat er van hem geen erfenis bekend is anders de tiende van Zuilichem.

¹¹²⁹ Kuys 1980, 389.

¹¹³⁰ ALLN, inv. nr. 295 (03-04-1272); Kuys 1980, 387.

¹¹³¹ Meihuizen 1953, 93.

¹¹³² Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 106 (01-09-1309).

¹¹³³ Poncelet (ed.) 1898, V, 81 (10-03-1323).

¹¹³⁴ GAA, toegang 0243, inv. nr. 2000 (3-12-1337).

¹¹³⁵ Van Winter 1982, 129 e.v. Zie ook § 2.1.1.

Is het dan gewaagd te veronderstellen dat hij (een groot deel van) het bezit in het rivierengebied later, dat wil zeggen na zijn huwelijk, in het eerste kwart van de 14de eeuw verwierf?

Er zijn op basis van de hierboven beschreven bezitsreconstructie twee belangrijke aanknopingspunten te traceren voor het dateren van het bezit. Ten eerste is er de in de bronnen genoteerde relatie tussen Gerard van Loon en de ambachtsheerlijkheid Brakel. Zonder vermelding van een jaartal staat Gerard van Loon in het leenboek van Vianen genoteerd als leenheer van het dagelijks gerecht van Brakel, hij hield dat van Gelre.¹¹³⁶ Uit de bronnen volgt ook dat de Gelderse graaf de lage gerechtsheerlijkheid van Brakel in 1263 aan de heer van Altena geschonken had.¹¹³⁷ Van Loon heeft de rechten dus nadien in bezit gekregen. Er is geen enkele aanwijzing die doet vermoeden dat hij dat bezit erfde. Aangezien Van Loon vóór februari 1323 kwam te overlijden, is de uiterste periode voor het verwerven van dit bezit te stellen tussen de jaren 1263-1323. Er zijn in die periode slechts twee Gelderse bronnen waarin Gerard genoemd staat: 1294 en 1309.¹¹³⁸ Omdat in geen enkele bron vóór 1309 bezittingen van Gerard genoemd staan, ontstaat de indruk dat hij de rechten van Brakel ná 1309 in bezit kreeg, toen was hij heer van Herlaar. Dat maakt de periode voor het verwerven van dat bezit aanmerkelijk kleiner, namelijk 1309-1323.

Een tweede belangrijke aanwijzing voor de datering van de bezitsgeschiedenis is het private bezit van de tol van Zuilichem. In 1317 verpachtte Reinald van Gelre de landsheerlijke tol van Zuilichem aan Gerard van Voorne. Dat geeft aan dat de tol dus na 1317 in handen van de Herlaars kwam, vermoedelijk in 1325. In dat jaar verpandde Reinald II zijn inkomsten uit de tol van Zuilichem, samen met andere inkomsten uit de Bommelerwaard.¹¹³⁹ De vaste grafelijke inkomsten bestonden uit renten van persoonlijk grondeigendom (verpachtingen en tienden), regalia en boeten.¹¹⁴⁰ Dat doet vermoeden dat het Ameidense complex aan rechten en goederen in de Bommelerwaard niet is ontstaan uit één enkele overdracht, maar dat het een conglomeraat betreft dat op verschillende tijdstippen werd vergaard.

Samengevat is de veronderstelling dat de Herlaars het bezit in het rivierengebied in het eerste kwart van de 14de eeuw verwierven, meer precies tussen 1309 en 1325. In de geschiedenis van Gelre is de gestelde periode geen willekeurig tijdvak want uitgerekend in die periode vond een conflict plaats tussen de Gelderse graaf Reinald I (1271-1326) en zijn zoon Reinald II (1326-1342). Een interne twist die in 1318 voornamelijk in het rivierengebied met wapengeweld uitgevochten werd. Voor de heren die daarbij het onderspit delfden, dat wil zeggen de aanhangers van de gravenzoon, resulteerde de strijd in vrijwel niet op te brengen kosten aan (hoge) financiële vergoedingen en herstelbetalingen. Maar ook de gravenzoon kwam er niet zonder kleerscheuren vanaf. Kortom het betreft een periode en een conflict in het gebied van dit onderzoek waarin een grote verschuiving aan rechten en goederen door verkoop of verpanding heel aannemelijk is.

De Gelderse twist in 1318

In 1316 meende de gravenzoon Reinald van Gelre dat zijn vader niet langer bekwaam was voor het bestuur van de landsheerlijkheid van Gelre. Gesteund door een aantal edelen en stedelijke besturen waaronder dat van Zutphen stond hij tegen zijn vader op.¹¹⁴¹ Noordzij ziet dat als een van de eerste aanzetten tot de vorming

¹¹³⁶ Kort 1985b, 423 (9-5-1382). De notitie luidt als volgt: 'Hendrik van Vianen, heer van Ameide, bevond volgens zijn manboek, dat heer Staas van Brakel hield [het dagelijks gerecht van Brakel, AvD] van heer Gerard van Loon, diens erven van die van Herlaar, heren van Ameide, en heer Staas van Brakel, neef van de leenheer thans van hem.'

¹¹³⁷ OBGZ, nr. 859 (13-10-1263).

¹¹³⁸ Zie tabel 2.

¹¹³⁹ OBGZ-VIII, nr. 1325.03.04C (04-03-1325).

¹¹⁴⁰ Slingerland 1986, 61.

¹¹⁴¹ Noordzij verwijst naar het ongenoegen van de steden Nijmegen, Zutphen, Doesburg en Emmerik vanwege de verpanding van het zuiden van het territorium aan Gulik (Noordzij 2009, 189). Zie ook, Jappe Alberts 1966, 64-65; Böck 2013, 77-87. Janssen merkt

van een territoriaal netwerk.¹¹⁴² Door het ingrijpen van de graaf van Holland om het grafelijk Gelderse gezag te herstellen groeide het conflict tussen de graaf en zijn zoon c.s. uit tot een gewapende opstand.¹¹⁴³ Dat die gewapende strijd vooral in het rivierengebied plaats vond, is een aspect dat in de literatuur over Gelre vrijwel ontbreekt. Zo die toch beschreven is zien de auteurs de strijd vooral als een grensconflict tussen Gelre en Holland.¹¹⁴⁴ De kwestie betrof echter geen grensgeschil, al waren de omringende landsheren erop gebrand om met de twist hun voordeel te doen.

Saillant is dat de gravenzoon voor zijn strijd tegen de Gelderse landsheer vooral steun kreeg van edelen uit het rivierengebied. Het bondgenootschap dat zich aan het gezag van de Gelderse graaf onttrok en zich aan de zijde van diens zoon Reinald II schaarde, bestond onder andere uit de edelen Gerard (de Coc) van Waardenburg, Johan Coc zoon van Gerard van Waardenburg en Staasken van Brakel. Reinald II noemt hen expliciet als hij op 15 juli 1318 laat oorkonden geen verzoening met zijn vijanden aan te gaan zonder zijn strijdmakkers en 'eorum complices' daarin te kennen.¹¹⁴⁵ Er moet een bindend element voor de groepsvorming en saamhorigheid zijn geweest waarop die adelscoalitie stoelde. Het is echter met alle onderlinge verschillende belangen niet duidelijk welk concentratiepunt dat was. Noordzij noemt een aantal redenen waarom de edelen de strijd aanbonden. Zij streefden volgens hem naar behoud van de integriteit van het territorium, het behouden van de afkomst van de vorstelijke functionarissen, invloed van steden en edelen op het landsbestuur, controle van steden en edelen op de territoriale financiën, handhaving van orde en rust in het territorium, en bescherming van individuele rechten en privileges. Het zijn terugkerende thema's in het 14de-eeuwse ongenoegen.¹¹⁴⁶ Wat van die genoemde punten doorslaggevend is geweest voor de edelen uit de Bommelerwaard, waarop hun ongenoegen dan gebaseerd was, is echter niet te zeggen. Wel moet gezegd worden dat de heren van de hoge heerlijkheden in de Bommelerwaard gehouden van Altena (Hedel, Nederhemert, Poederoyen) niet deelnamen aan het strijdtoneel.

Reinalds 'vijanden', zoals hij hen letterlijk noemt, zijn bekend met naam en toenaam. Het betreft Gerard heer van Voorne, Jan heer van Arkel en Otto van Heukelom heer van Asperen. De Hollandse graaf, Willem III, had hen met hun manschappen ter heervaart gezonden om het gezag van de Gelderse graaf Reinald in het opstandige rivierengebied zo nodig met geweld te herstellen. De gedetailleerde verslaglegging van het vonnis in 1320 toont dat de bondgenoten van Reinald II zich niet zonder slag of stoot overgaven, maar wel de strijd verloren.¹¹⁴⁷ Staasken van Brakel voerde het gevecht in Ammersoyen aan, waarvoor hij mannen uit Brakel en Bruchem had opgetrommeld. Bij de gevechten in Ammersoyen kregen zij steun van Brabantse lieden, ook de hertog van Brabant liet zich in met de strijd.¹¹⁴⁸

Er vonden in het rivierengebied in een korte tijd op diverse locaties stevige gevechten plaats waarbij de opstandige heren de strijd vooral voerden op eigen terrein. Het valt daarom op dat in de uitgebreide verslaglegging van die strijd de heer van Ammersoyen als zodanig niet genoemd staat. Omdat de Brabantse ridder Van Achel in het gevecht in Ammersoyen om het leven kwam, is die strijd in het vonnis uitvoerig beschreven. De dood van een ridder ging niet ongemerkt voorbij. De nasleep van het conflict duurde voort

op dat in 1316 de eerste van een serie conflicten ontstond die de Gelderse geschiedenis zo kenmerkt. Er vormden zich, aldus Janssen, gedragspatronen en partijstructuren die later steeds weer zouden opduiken. Hij geeft aan dat de strijd in 1318 voor het eerst het streven van de latere standen naar medezeggenschap in de regering aan het licht bracht. (Janssen 2001a, 18) Het is mij niet duidelijk of dat streven inderdaad de grondslag was voor deze strijd.

¹¹⁴² Noordzij 2009, 189.

¹¹⁴³ Van Doormalen 2001b, 1-12.

¹¹⁴⁴ Zie Van Amstel 1999, 91; Avonds & Brokken 1975, 49-50.

¹¹⁴⁵ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 177 (15-06-1318).

¹¹⁴⁶ Noordzij 2009, 189-190.

¹¹⁴⁷ RHG 1299-1345, GE2, 22-01-1320; Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 206-209 (23-01-1319).

¹¹⁴⁸ Avonds & Brokken 1975, 49.

tot in 1321 maar desondanks ontbreekt enige vermelding of verwijzing naar een heer of huis Ammersoyen.¹¹⁴⁹

Na de strijd volgden verschillende uitspraken, te verdelen in die over het geschil tussen de Gelderse graaf en zijn zoon en die over de strijd in het rivierengebied. Op 3 september 1318 deed Willem III, graaf van Holland, een bindende uitspraak in het geschil tussen Reinald I en Reinald II.¹¹⁵⁰ Het oordeel vond plaats ten overstaan van *alle* mannen en dienstmannen van Gelre. In die lange lijst van namen komen die van Gerard van Loon en/of zijn zoon Dirk van Herlaar niet voor. Op dat moment waren zij dus geen man van Gelre. Op 2 november 1318 beloofde Reinald II zich te houden aan de uitspraak en bevestigde hij tevens dat hij van de ingezetenen van de Bommelerwaard, ridders, knapen, mannen en dienstmannen, geen bede zou eisen.¹¹⁵¹ In oktober 1319 volgde een verbond van vriendschap en wederzijdse bijstand tussen Willem III en Reinald II waarna de ‘opstandelingen’ zich verzoenden.¹¹⁵² Naast vele andere Gelderse mannen lieten Herbaren van Arkel, Walraven van Benthem, Jan van der Noordeloos, Gerard van Waardenburg, Staasken van Brakel, Jan van Brakel, Willem van Bruchem en Hendrik van Rossem vastleggen ‘dat wy ende onse helpers sounnen sullen iegens onsen Joncheer Reynoud van Gelre’.¹¹⁵³ Dat is ietwat vreemd want het waren juist deze edelen die Reinald II steunden.

De uitspraak van wat hen vanwege de strijd ten laste werd gelegd volgde na de verzoening, op 22 januari 1320. Toen vonnisten de heer van Beaumont en de heer van Loden als arbiters over de strijd in het rivierengebied.¹¹⁵⁴ De schuldigen van de opstand, dat wil zeggen zij die de strijd verloren hadden, moesten individueel alle leed en alle kosten, ook die voor schade aan lijf en leden, vergoeden. De richters veroordeelden de edellieden niet alleen persoonlijk maar ook gezamenlijk voor het onrecht dat zij de graaf van Gelre hadden aangedaan ‘over die broke die si misdaen hebben jehens der herelichede van der gravescip van Ghelre’.¹¹⁵⁵

De arbiters veroordeelden de rebellen tot het betalen van een som geld aan schadevergoedingen wat nagenoeg hun ondergang betekende.¹¹⁵⁶ Het vonnis dwong hen bovendien de opgelegde schuld binnen een zeer korte termijn van enkele maanden te voldoen. Dat lukte de heren niet of nauwelijks. Zo kon Walraven van Benthem de hem opgelegde boete niet opbrengen waarop Willem III op 17 september 1320 diens bezit

¹¹⁴⁹ Zie Van Doormalen 2001b, 1-12.

¹¹⁵⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr.178 (03-09-1318).

¹¹⁵¹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 180 (1-11-1318). Enkele dagen later gaf hij een nagenoeg identieke oorkonde af voor het gebied ‘aan de Rijn aan de zijde van Zutphen’. (Nijhoff (ed.) I. 1830, 186 noot *; Van Spaen 1801-1805, I, 379.) Dat had hij eerder, in januari 1317, ook al verklaard. Hij erkende toen al geen recht te hebben op een bede in het kwartier van Zutphen. (Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 170 (18-01-1317).) Dat geeft aan dat Reinald II al vóór de strijd in 1318 geld nodig had, maar het niet kreeg.

¹¹⁵² Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 220 (13-10-1319); RHG 1299-1345, GE1, kort vóór 10-11-1319.

¹¹⁵³ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 225 (06-11-1319).

¹¹⁵⁴ RHG 1299-1345, GE2, 22-01-1320. Er zijn verschillende oorkonden met betrekking tot deze strijd met verschillende uitspraken en herzieningen daarvan, de chronologie van de oorkonden is daardoor zeer lastig vast te stellen. Van Mieris dateert deze uitspraak op 23 januari 1319 (Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 206-209). Op de website RHG 1299-1345 gaat men er vanuit dat Van Mieris voor deze oorkonde niet de Paasstijl hanteert. Dat valt te herleiden uit het volgende: op 12 oktober 1319 oorkonde Hendrik van Vlaanderen dat hij vóór 26 oktober 1319 te Woudrichem een uitspraak zal doen tussen de bisschop van Utrecht enerzijds en Reinald II van Gelre en de Liendenaren anderzijds voor de afbraak van het kasteel Dullenburg. (RHG 1299-1345, GE4, 13-10-1319; Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 220). In de uitspraak van de heer van Beaumont, Jan van Henegouwen, en de heer van Loden, Hendrik van Vlaanderen, wordt naar die plaats en datum verwezen, m.a.w. deze uitspraak moet dus na 26-10-1319 gedateerd worden.

¹¹⁵⁵ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 207. Vreemd genoeg lukte het Reinald II ondanks zijn verlies in de strijd in 1318 zijn vader toch gevangen te houden. Tot aan diens dood in 1326 trad Reinald II in landsheerlijke zaken op als ‘zoon van de graaf van Gelre’.

¹¹⁵⁶ RHG 1299-1345, GE2, 22-01-1320; Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 206-209 (23-01-1319).

(en dat van zijn broer en zuster) confisqueerde en overdroeg aan de heren van Voorne en Arkel.¹¹⁵⁷ Ook Gerard van Waardenburg en Jan van der Noordeloos verloren om die reden (tijdelijk) hun huizen te Waardenburg, Zoelen en Nieuwerlede (Leerdam). Willem III verbeurde die huizen en gaf ze als pand aan de genoemde Hollandse heren.¹¹⁵⁸ Toen later bleek dat hij niet had deelgenomen aan de gevechten in Zoelen schold Willem III Staasken van Brakel c.s. een som van 3000 pond kwijt. De Hollandse graaf verzocht ook Reinald van Gelre Staasken te ontheffen van zijn schuld.¹¹⁵⁹ Reinald II die zijn mannen weliswaar steunde, zie de oorkonde van juli 1318, kon niet voorkomen dat het oordeel in 1320 desastreus was voor de leden van zijn verbond. Zelf zat hij al in geldnood en de opgelegde boeten waren een grote aanslag op het vermogen van de ‘opstandelingen’.

Een hypothese voor het verwerven van het bezit in de Bommelerwaard

Noch bij het vonnis noch bij de zoen of de onderwerping van de opstandige heren aan het Gelderse grafelijk gezag staat de naam van Gerard van Loon, of diens zoon Dirk, opgenomen. Dirk is de eerste Herlaar die in de Gelderse bronnen genoemd wordt, maar dat is tien jaar nadien. In 1331 staat zijn naam in de oorkonde waarin Reinald II zijn gemalin het vruchtgebruik van een jaarrente schenkt genoteerd onder de *nobiles*.¹¹⁶⁰ Daarna is de eerstvolgende vermelding die in het testament van Reinald II graaf van Gelre van 1335.¹¹⁶¹ Reinald II vraagt dan steun aan de ‘edele ende eersomme lude onse manne’ onder wie ‘heren Didieric van Herlar’. Beide akten betreffen oorkonden die alle toenmalige Gelderse edellieden en steden zegelden. Het is vanaf dat moment, 1331, dus pas zeker dat Dirk van Herlaar met de Gelderse landsheer van doen had. Dat had overigens niets met het bezit van de heer van Ameide in Gelre van doen, maar met het leenbezit van zijn vrouw. Heilwich van Arkel, de echtgenote van Dirk van Herlaar, bezat namelijk het ouderlijk huis met toebehoren in (Kerk)Driel. Haar vader en moeder (Herbaren van Arkel en Liesbeth ?) hadden dat in 1317 aan Reinald II als *fief de reprise* opgedragen. In 1326 kwam dat leengoed in handen van Heilwich, waardoor haar echtgenoot Dirk tot de mannen van Gelre behoorde.

Het lijkt geen twijfel dat de opstandelingen in 1318 genoodzaakt waren bezit te verkopen of te verpanden. Ook Reinald II had grote geldzorgen, dat volgt uit de bede die hij (onrechtmatig) had opgelegd in Zutphen en de Bommelerwaard. Om aan de schuldenlast te ontsnappen verpandde hij Gelders bezit. In 1319 gaf Reinald II de grafelijke inkomsten bij de stad Zutphen als pand aan die stad. Zutphen had zich voor hem borg gesteld bij de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland.¹¹⁶² De verpanding van die rechten was vermoedelijk een direct gevolg van de besproken strijd en het missen van de bede. In dat licht is het niet vreemd te veronderstellen dat Reinald II na 1318 ook rechten in het rivierengebied verpandde; dat deed hij dan ook. Om een schuld van 48.000 pond te lossen bij Lombard Jan van Halen, in zes jaarlijkse termijnen, verpandde hij op 4 maart 1325 zijn inkomsten uit de Bommeler- en Tielerwaard, Rhenoy, Beesd, de Betuwe en de tolleren te Lobith, Zuilichem en (Kerk)Driel.¹¹⁶³ De verpanding staat in de literatuur vrijwel nergens aangehaald, maar is voor de geschiedenis van dit gebied uitermate belangrijk. Helaas staat in de oorkonde niet

¹¹⁵⁷ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 243 (17-09-1320). ‘soo hebben wy hen (Van Arckel en Van Voorne-avd) Walraven selve geleverd met syns selffs live om die meerdere seeckerheyden, ende niet van hem te scheyden, eer sy quyte ende schadeloos gehouden syn van de voorseyde schuld.’

¹¹⁵⁸ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 243 (17-09-1320).

¹¹⁵⁹ RHG 1299-1345, ZH122, 31-03-1323.

¹¹⁶⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 252d (1331).

¹¹⁶¹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 301 (17-03-1335).

¹¹⁶² RAZ, toegang 0001, inv. nr. 733 (1319).

¹¹⁶³ OBGZ-VIII, nr. 1325.03.04C (04-03-1325). Lombard Jan van Halen is geen onbekende. In 1309 stond de heer van Herlaar, Gerard van Loon, bij hem borg voor de heer van Heusden (OB NB I, nr. 773 (03-02-1309). Zie §3.4.1.

beschreven welke inkomsten Reinald II verpandde, maar het staat wel vast dat er tussen 1318 en 1325 in het rivierengebied een (grote) verschuiving van bezit van rechten en goederen plaats vond. En daar haakte Dirk van Herlaar vermoedelijk op in.

Hoewel Dirk in de bronnen nergens genoteerd staan als pandnemer is er veel voor te zeggen dat het hiervoor beschreven Ameidense machtscomplex in het rivierengebied bestond uit de in 1325 verpande grafelijke inkomsten van ambachtsheerlijkheden en rechten in dat gebied en de tol van Zuilichem. Bij verpanding kon de bezitter van het pand dat als eigen bezit beschouwen, er was immers geen feodale verhouding, tot dat de schuld werd gelost. Het bezit viel onder het gebruikelijke erfrecht en bij versterf was geen heergewaad nodig. Dat Dirk in 1325 het bezit aan rechten, feitelijk de landsheerlijke inkomsten daarvan, als pand verwierf, verklaart waarom de beleningen buiten Ameide vrijwel uitsluitend ambachtsheerlijkheden, annexe rechten en tienden betreffen, daaruit vloeiden immers inkomsten. Of dat veel opbracht laat zich moeilijk vaststellen. Volgens Hoppenbrouwers leverde het uitoefenen van banale rechten, inclusief de rechtspraak, voor de ambachtsheer verhoudingsgewijs een gering bedrag op.¹¹⁶⁴

Hierboven is al gememoreerd dat er geen vermeldingen zijn van een feodo-vazallitische verhouding tussen de heer van Ameide als leenheer en de leenmannen van de ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard als vazallen. Dat riep vraagtekens op, maar dat is door de geschetste ontwikkeling van het in pandnemen minder vreemd. De heer van Ameide had niet zijn eigendommen beleend aan leenmannen, noch als *fief de reprise* van hen ontvangen. Er was door het pandschap geen persoonlijke relatie tussen die heren, maar een zakelijke.¹¹⁶⁵ Bij verkoop of andere overdracht van lenen was het gebruikelijk dat de vervreemder de leenhouders beval manschap te doen aan de nieuwe heer, maar dat ging in de late middeleeuwen niet gepaard met een hernieuwing van het leencontract. In de 14de eeuw liet de leenheer zich voor hernieuwing meer en meer door een baljuw vervangen.¹¹⁶⁶ Strikt genomen waren evenwel niet de rechten maar de inkomsten daarvan door Reinald II verpand.

Pandbezit was formeel tijdelijk, namelijk voor de duur van de inname tot de lossing van het pand. De noteringen in het leenboek lopen echter door tot in de Nieuwe tijd. Dat lijkt erop te duiden dat het pand nimmer werd gelost, blijkbaar was dat voor de landsheer niet lonend.¹¹⁶⁷ Reinald II had bij de verpanding weliswaar een (deel) van zijn inkomsten uit handen gegeven, maar niet zijn gezag. Hij hield van de heerlijkheden de hoge jurisdictie en, wat in de beschrijving hiervoor al genoemd is, hij behield de huizen als steunpunt. Mede daardoor wist hij zijn macht in het gebied te handhaven. Het valt wel op dat Reinald II zich in de periode 1316-1330 intensief met het gebied bezig hield. Hij schonk Zaltbommel stadsrechten (1316),¹¹⁶⁸ gaf toestemming voor het graven van een wetering (1320-1321)¹¹⁶⁹ en schonk landrecht aan de inwoners van Zaltbommel, de Bommelerwaard en de Tielerwaard (1327).¹¹⁷⁰ Dat laatste was kort nadat hij zijn inkomsten van dat gebied had verpand. Hij bevestigde dat landrecht in 1335.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁴ Hoppenbrouwers 1992, 603. Hoppenbrouwers rekende daarbij de inkomsten uit grondbezit en het bezit van de tienden niet mee.

¹¹⁶⁵ Het is in dat perspectief niet zo vreemd dat in het leenboek van Vianen staat geschreven dat de leenman van de ambachtsheerlijkheid van Brakel in 1569 meent dat hij het leen hield van Gelre. Hij wist niet dat Rodichem tot het leen behoorde en de leenheer het hield als leen van Gelre (Kort 1985b, 423).

¹¹⁶⁶ Heirbaut 1997b, 70 e.v.

¹¹⁶⁷ Het niet lossen van een pand is niet uitzonderlijk. In 1247 verpandde de Rooms-Koning graaf Willem II van Holland het 'Rijk van Nijmegen' aan de graaf van Gelre, dat nimmer werd gelost (Kuys 2001, 147).

¹¹⁶⁸ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 167 (19-10-1316).

¹¹⁶⁹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 189 (21-08-1320) in 1321 gaf hij dat recht ook aan de inwoners van Zaltbommel (Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 192 (5-6-1321)). Zie voor deze landbrieven en het overheidsgezag in Gelre, Noordzij 2009, 158-159. Zie ook, Moorman van Kappen 1986, 137-138. De naam Herlaar staat in geen van deze oorkonden genoemd.

¹¹⁷⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 215 (8-12-1327).

¹¹⁷¹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 302 (27-03-1335).

Zo het verwerven van het omvangrijke Ameidense bezit in het rivierengebied waarschijnlijk plaatsvond in het eerste kwart van de 14de eeuw blijft de vraag staan wie van de Herlaars, en wanneer, dat dan verwierf. Er doen zich twee kandidaten voor: Gerard van Loon en zijn zoon Dirk van Herlaar. Het beeld van Gerard is dat het een ambitieuze man betreft. Hij trouwde immers een dochter van de hoge adel. Hij beschikte dus vóór zijn huwelijk over voldoende maatschappelijk vermogen om als partner geschikt te zijn voor een adellijke vrouw. Dat vermogen werd gevormd door bezit, netwerken en concrete macht. Vermoedelijk had hij bezit in de Bommelerwaard. Daarover is hierboven al geschreven waarbij de vraag is opgeworpen of hij mogelijk burggraaf van Zuilichem was. Het uniek voorkomen van zijn wapenschild in het rivierengebied toont dat hij in dat gebied zijn relaties en netwerk had, en bekend was met de aristocraten die na 1318 veel verloren hadden. Zijn zoon Dirk was getrouwd met een dochter van Herbaren van Arkel, een van de opstandelingen.

In 1315, juist vóór de strijd tussen de gravenzoon en zijn vader daadwerkelijk uitgevochten werd, verkocht Van Loon zijn bezit, de hoge heerlijkheid van Herlaar met de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar en al wat daar aan toebehoorde, aan Gerard van Horne heer van Altena. Naar de reden van verkoop is het slechts gissen, zat hij in de schulden en had hij kapitaal nodig of had hij andere plannen? Zeker is dat Gerard bepaalde rechten in het rivierengebied verwierf. Dat volgt uit het feit dat hij in het leenboek van Vianen genoemd staat als leenheer voor het gerecht van Brakel.¹¹⁷² Maar hij verwierf niet alle rechten in de regio die tot het leenhof van Ameide gerekend mogen worden. Dat is op te maken uit het gegeven dat Reinald II die inkomsten in 1325 verpandde, toen was Gerard al overleden. Het bezit van de tol te Zuilichem is daar het beste voorbeeld van. Vermoedelijk verwierf dus ook zijn zoon Dirk van Herlaar, heer van Ameide in 1325 een (groot)deel van het latere Ameidense bezitscomplex.

Dirk erfde meer dan alleen het bezit van zijn ouders, hij was zoals zijn vader ook ambitieus. Hij wist in 1312 Ameide te behouden en manifesteerde zich na 1345 aan het Hollandse hof. Al vóór 1347 was zijn oudste zoon Gerard heer van het huis en de heerlijkheid van Ammersoyen. Dirk was Van Loons erfopvolger en beschikte in 1325 klaarblijkelijk over voldoende financiële middelen om de Gelderse inkomsten in pand te nemen en zodoende in het rivierengebied het machtscomplex maximaal uit te breiden tot dat wat hierboven beschreven is. Het is vermoedelijk *ehrgeiz* geweest wat hem deed besluiten de inkomsten van de ambachtsheerlijkheden in pand te nemen. Dat gaf hem toegang tot de hoogste kringen binnen de landsheerlijkheid, zowel in Holland als in Gelre. De lenen voegden niet alleen waarde aan zijn sociaal-economisch vermogen toe, maar meer nog aan zijn prestige. Al is er niets van een feodo-vazallitische band te bespeuren met de leenmannen en was de leenverhouding met de regionale aristocratie niet persoonlijk maar zakelijk, hij bouwde er wel zijn invloed, zijn sociaal-politiek vermogen stevig door uit.

Resumerend geeft de hierboven uitgewerkte gedachte van verpanding een ander beeld van het verondersteld bezit van Gerard van Loon en het verwerven van het Ameidense complex aan beleningen buiten Ameide. Hoewel Van Loon waarschijnlijk enig bezit in de Bommelerwaard had, was dat ten tijde van zijn huwelijk minder omvangrijk dan Kuys als hypothese oppert. Een dergelijk bescheiden bezit is echter meer dan het latere goederencomplex in lijn met de status van de leden van de lokale aristocratie. Toch is zijn invloed op het bezit en het aanzien daarvan vermoedelijk belangrijk geweest, want het is denkbaar dat hij Ammersoyen verwierf.

¹¹⁷² Kort 1985b, 423.

4.7 *Heren van Ameide, het verwerven van Ammersoyen*

Meer nog dan het verwerven van de ambachtsheerlijke rechten in de Bommelerwaard is dat van de hoge heerlijkheid van Ammersoyen een vraagteken. Wanneer verwierven de Herlaars die heerlijkheid en wie bezat de heerlijkheid vóór hen? Zoals gezegd dateren de eerste vermeldingen van een Herlaar in de Gelderse oorkonden uit 1331 en 1335.¹¹⁷³ Hoewel in die oorkonden geen directe verwijzing staat naar enig bezit van de Herlaars in Gelre is er wel een indirect aanknopingspunt. In de oorkonde van 1335, het testament van de Gelderse landsheer, getuigt slechts een selecte groep van ‘edele ende eersomme lude onse manne’, waaronder Dirk van Herlaar. In de oorkonde staan de edellieden die in bezit zijn van hoge jurisdictie van een heerlijkheid én een huis in dat ressort vermeld als ‘heer van...’. Dirk staat alleen vermeld met zijn naam, zonder de titel van ‘heer van...’. Dat doet vermoeden dat hij in de jaren dertig van de 14de eeuw weliswaar een hoge heerlijkheid in het Gelderse territorium bezat maar daar nog geen (voltooid) eigen huis had. Het bezit van zijn vrouw in (Kerk)Driel betreft weliswaar een (eenvoudig) huis maar niet de hoge heerlijkheid, het beleende bezit van Ameide bestond uit de lage jurisdictie. De hoge heerlijkheid in Gelre waarvan sprake moet zijn kan alleen Ammersoyen betreffen. Dirk bezat die heerlijkheid dus waarschijnlijk al in 1335. Dat wordt bevestigd, zij het zonder jaartal, door de overdracht van Ammersoyen in 1354. Uit de wijze waarop Arnold van Herlaar Ammersoyen als erfleen ontvangt, kan opgemaakt worden dat Dirk deze hoge heerlijkheid vóór zijn zoon Gerard bezat.¹¹⁷⁴ Voor de datering van de bouw van het huis is dit gegeven essentieel (zie hfst. 5).

Van Ammersoyen

De heerlijkheid en het huis Ammersoyen behoorden met zekerheid slechts voor een korte periode (1351-1384) tot het bezit van de Herlaars. Vóór 1351 zijn er geen vermeldingen van een ‘heer van Ammersoyen’, maar wel van telgen Van Ammersoyen.¹¹⁷⁵ Het is dan verleidelijk aan te nemen dat zij de heerlijkheid en wellicht zelfs het huis vóór de Herlaars bezaten. Die veronderstelling is om twee redenen echter niet aannemelijk. Ten eerste is er in de bronnen geen enkele (in)directe aanwijzing om aan te nemen dat zij de hoge heerlijkheid en /of het huis bezaten vóór de Herlaars. Maar, ten tweede, zij bezaten niet het maatschappelijk vermogen en (daarmee) de statuut van/voor dat bezit.

Van Winter rekent de Van Ammersoyens tot de vrije ridderschap in Gelre.¹¹⁷⁶ Speculaties zoals in Van Gulicks *Nederlandse kastelen en landhuizen* over de naam Ammersoyen,¹¹⁷⁷ als zou de heerlijkheid genoemd zijn naar een geslacht Van Ammersoyen of Van Ammers, dat in de 13de eeuw dan uitgestorven zou zijn, kunnen naar het rijk der fabelen verwezen worden. De vroegste vermelding van de naam Van Ammersoyen dateert uit het eerste kwart van de 13de eeuw, dan staat Robertus van Ammersoyen vermeld bij een inventarisatie van bezit van Berne.¹¹⁷⁸ Wat later, in het midden van de 13de eeuw, was Everard, ridder, van

¹¹⁷³ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 252d (1331); Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 301 (17-03-1335).

¹¹⁷⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

¹¹⁷⁵ Zie Van Amelrooy 1962, 360-366; Schijndel 1977, 49-52; Schijndel 1978, 49-52.

¹¹⁷⁶ Van Winter 1962, 322, Tabel B.1b. Van Winter was ten tijde van haar onderzoek waarschijnlijk niet bekend met de schenking van Boudewijn van Vught, (De Fremery (ed.) 1901, nr. 111 (27-03-1250), want zij verwijst voor de eerste vermelding van Everardus van Ammersoyen naar Meihuizen 1953. Ook de andere namen die in deze oorkonde voorkomen zijn in haar studie niet opgenomen.

¹¹⁷⁷ Van Gulick, 151.

¹¹⁷⁸ OBNB I, nr. 133 (eerste kwart 13e eeuw). ‘Debitum de Hosdele Robertus de Ambersogen’. De akte van de schenking van een vrouw Berta aan de Sint Maartenskerk in Utrecht (21-07-1026 / 19-04-1044), waarbij een ‘Rothardus de Ambersoi en Wiricus,

Ammersoyen een dienstman van Boudewijn van Vught. Boudewijn was een leenman van de graaf van Gelre.¹¹⁷⁹ Everard behoorde tot de mannen die Boudewijn in 1250 overdroeg aan de abdij van Berne.¹¹⁸⁰ Het feit dat de mannen woonachtig of afkomstig zijn uit de hoge heerlijkheden rondom Berne: Heusden, Hemert, Hedel en Ammersoyen, is opvallend. Genoemde lieden moeten gezien worden als dienaren op de goederen van Boudewijn van Vught. Die schonk niet alleen het land maar ook de beheersorganisatie op zijn domeinen aan Berne. Deze ridders bezaten waarschijnlijk een eigen huis en goederen in de genoemde kernen. Het waar en hoe daarvan heeft geen sporen achtergelaten.

Een volgende vermelding van een Van Ammersoyen dateert uit 1290. In dat jaar zag Everardus van Ammersoyen (zoon van voorgenoemde?) af van aanspraken op een huis te Enspijk ten gunste van de abdij Mariënweerd, de moederabdij van Berne.¹¹⁸¹ Zijn sociale status staat buiten kijf want uit de rekeningen van Gelre (1294-1295) blijkt dat Everardus ambtman was voor het '*officio Bomelre et Thilre*'.¹¹⁸² In 1307 oefende Johan van Ammersoyen de functie van ambtman uit.¹¹⁸³

Pas in 1342 verschijnt de naam Van Ammersoyen wederom in de bronnen, het betreft opnieuw een Everardus. Die bezat als een leenman van Gelre 15 morgen land in de zogenaamde 'Wellse hoeven' in Poederoyen. In 1348 trad een Willem van Ammersoyen op als getuige voor de landsheer van Gelre.¹¹⁸⁴ Uit het laatste kwart van de 14de eeuw dateert een vermelding van een Jan van Ammersoyen. Jan bezat in 1386 diverse hofsteden en een groot aantal percelen land in Ammersoyen. Hij hield dat van de hertog van Gelre.¹¹⁸⁵ Volgens de goederenlijst lagen diverse delen van zijn bezit naast dat van Jan van Herlaar (Empel-Meerwijk) wat niet treffender kan weergeven dat beide families in dezelfde periode grootgrondbezit in Ammersoyen hadden. In de uitvoerige beschrijving ontbreken echter gegevens over een eigen huis. Van Kan verwijst in zijn dissertatie over het Leidse patriciaat ook naar een Jan van Ammersoyen.¹¹⁸⁶ Het is verre van

zijn broer' als getuigen worden genoemd, is een falsum (OBSU I, nr. 184). Zoals beschreven in § 2.3. dateert het gebruik van de achternamen vanaf ca. 1080, zeker niet veel eerder.

¹¹⁷⁹ Zie voor de heren van Vught, Aarts 2001, 7-24.

¹¹⁸⁰ De Fremery (ed.) 1901, nr. 111 (27-03-1250). 'hominum meorum Gisleberti Coci, militis, de Hemerte, Jacobi, militis de Hedele, Everardi, militis de Amersoie, Johannis de Husden.' Hoewel dat niet direct uit de bronnen blijkt, is voor Van Ammersoyen verwantschap met de Cocs aannemelijk. Het wapen van Van Ammersoyen bestond namelijk evenals dat van de Cocs uit drie palen in vair. Het schildhoofd was conform het gebruik aangepast. In plaats van een klimmende leeuw bestond het wapenbeeld van de Van Ammersoyens uit een lopende (rode) vos (Rietstap & Pama 1943, 309). Het schild, bestaande uit drie palen in vair met wisselende elementen in het gouden schildhoofd, is een veel voorkomende wapenafbeelding van aristocratische, vermoedelijk verwante, families in het rivierengebied. Van Ammersoyen en Van Hemert hanteerden het wapen met de paalvair zoals de Cock dat ook deed. Indien dat wapenbeeld als uitgangspunt wordt genomen is het met voorbehoud ook mogelijk Johan van Heusden, een van de genoemde dienstmannen van Boudewijn van Vught, te traceren. Aangezien het onwaarschijnlijk is dat deze persoon verwant was aan het adellijk geslacht van Van Heusden verwijst de naam mogelijk naar Van Oudheusden. Die hanteerden in de 14de eeuw het wapen met drie palen in vair en een gouden schildhoofd met radertjes van keel (Van Schijndel 1964, 82).

¹¹⁸¹ Van Winter 1962, 322.

¹¹⁸² Meihuizen 1953, 89. Gezien de datering van de notitie, meer dan 40 jaren na de schenking van Boudewijn van Vught, betreft het waarschijnlijk een ander persoon dan de al genoemde 'Everardi, militis de Amersoie'.

¹¹⁸³ Kuys 1987, 348.

¹¹⁸⁴ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 36 (3-11-1348).

¹¹⁸⁵ AGZ I, 226 e.v. De titel van het folio luidt, 'Dit siin die hofstede ende lant dat Jan van Ammerzoyen haudende was van minen here van Ghelre.' Dat bezit bestond uit 29 percelen land inclusief 4 hofsteden. De totale oppervlakte van dat bezit was 35,5 morgen en 117 hont (grosfweg 47 ha). De in de lijst met naam genoteerde percelen zijn op latere topografische kaarten nog terug te vinden en zijn daardoor vrij exact te lokaliseren.

¹¹⁸⁶ RAL, toegang 502, inv. nr. 669. Op de website [http://www.janvanhout.nl/pat/pat_frame.htm] toont Van Kan de prosopografische data waarop hij zijn dissertatie '*Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*' baseerde. Van Kan rekent een Jan van Ammersoyen tot het Leidse patriciaat. In 'varia' vermeldt hij dat Jan van Ammersoyen mogelijk dezelfde was als Jan van Herlaar, die in 1352 een huis in Leiden als erfleen kreeg. Van Kan geeft niet aan waarom hij beide personen als

zeker dat het dezelfde persoon betreft. De naam Van Ammersoyen biedt te weinig houvast om een dergelijke conclusie te trekken. Aan het begin van de 15de eeuw was een Henricus van Ammersoyen als klerk aan het Brabantse hof actief.¹¹⁸⁷ Naast diens bezit in Ammersoyen wijzen de spaarzame gegevens ook naar bezittingen in Brabant, onder andere te Waalwijk, Heesch, Gansoyen, Besoyen, Sprang en Maalstroom.¹¹⁸⁸ Kortom, deze lieden waren grootgrondbezitters zonder heerlijkheid die hand-en-span diensten leverden voor de landsheren. Dat geeft aan dat zij tot de regionale elite, de vrije ridderschap, of het patriciaat behoorden. Dat is geen geringe positie, maar hun maatschappelijk vermogen is niet te vergelijken met dat wat de aristocraat kenmerkt om zich als heer van Ammersoyen en bezitter van het huis op te kunnen werpen.

Het verwerven van de heerlijkheid Ammersoyen, een hypothese

Aangezien het niet waarschijnlijk is dat de Van Ammersoyens vóór de Herlaars de hoge heerlijkheid bezaten, ligt het voor de hand Ammersoyen aan de Gelderse landsheer toe te wijzen. Er zijn echter argumenten te noemen die dat ondermijnen. Zo verpandde de landsheer in 1325 weliswaar de inkomsten van de ambachtsheerlijkheden maar hij hield de hoge jurisdictie in eigen hand. Het verkopen of verpanden van Ammersoyen als hoge heerlijkheid, al dan niet in 1325, zou een vrijwel ondenkbare uitzondering betreffen. Een van de redenen tot de opstand van de edelen en steden in Gelre in 1318 was namelijk het verpanden van het Gelders landsheerlijk bezit, dat was na 1318 niet meer mogelijk. Een ander argument dat pleit voor de gedachte dat Ammersoyen vóór het optreden van de Herlaars geen Gelders bezit was, betreft de geografisch-bestuurlijke ligging van Ammersoyen. De Bruchemse stroomrug, na goedkeuring van Reinald II in 1320 als wetering uitgegraven, snijdt de Bommelerwaard als het ware in een zuidelijk en noordelijk deel. Alle hoge heerlijkheden in de Bommelerwaard liggen ten zuiden van de Bruchemse stroomrug. Van Oost naar West betreft dat Hedel, Ammersoyen, Nederhemert en Poederoyen. Daarvan behoorden Hedel, Nederhemert en Poederoyen, tot het beleende bezit van de heer van Altena. Ammersoyen ligt daar als bezit van Ameide wat 'vreemd' tussen geklemd. Dat maakt het minder aannemelijk dat de Gelderse landsheer Ammersoyen hield, al valt dat feitelijk niet te toetsen. Vanuit dat concept dient zich wel een andere mogelijke bezitter aan, de heer van Altena. Hij is niet alleen naar maatschappelijk vermogen een aannemelijke kandidaat voor het bezit van Ammersoyen, de geografische locatie van Ammersoyen past in de geconstateerde politieke structuur van zijn bezit. De vraag is dus of Ammersoyen eens tot het (beleende) bezit van de heer van Altena behoorde, en zo ja, of dat dan een mogelijke verklaring voor de bezitsgeschiedenis biedt?

Er zijn geen concrete bronvermeldingen maar wel enkele omstandigheden te noemen die de geopperde gedachte ondersteunen. Opnieuw komt Gerard van Loon daarbij in beeld. De ambachtsheerlijkheid van Brakel was aanvankelijk een leen van de heer van Altena, in 1263 kreeg Willem van Horne de rechten van de Gelderse landsheer. Echter in het leenboek van Vianen staat Van Loon als leenheer van de heerlijkheid Brakel genoteerd. Met andere woorden Gerard had dat bezit na 1263, maar vóór 1323 verworven. Dat wil zeggen vóór de gravenzoon zijn inkomsten van de tol te Zuilichem en de Bommelerwaard in 1325 verpandde. Willem van Horne bezat ook eens de tiende van Rodengoye, die Gerard van Loon later (1272) aan de Cisterciënzer monniken van Villers schonk.¹¹⁸⁹ De monniken waren nauw betrokken bij de ontginningen in de westpunt van de Bommelerwaard, het gebied met de toepasselijke naam 'Munnikenland'. Dat gebied, Rodengoye of Rodichem, was hen in 1264 door Willem van Horne in bruikleen gegeven. De

identiek beschouwd. De gedachte is - aangezien Gerard van Herlaar op dat moment heer van Ammersoyen was - niet erg waarschijnlijk [http://www.janvanhout.nl/pat/pat_frame.htm bezocht op 25 mei 2008].

¹¹⁸⁷ Uyttebrouck 1975, 208 e.v.

¹¹⁸⁸ Galesloot (ed.) 1865, 92.

¹¹⁸⁹ Zie § 3.4.2.

heerlijkheid van Rodengoye/Rodichem behoorde tot het beleende bezit van Ameide in Brakel.¹¹⁹⁰ De opvolger van Willem van Horne was zijn zoon Gerard, aan wie Gerard van Loon in 1315 de heerlijkheid Herlaar met alle goederen en rechten verkocht. Dus op enig moment verwierf Van Loon rechten die voordien tot het bezit van Horne behoorde, en *vice versa* verwierf Horne rechten en goederen van Van Loon. Is dat toeval?

De verkoop van de heerlijkheid Herlaar met toebehoren blijft merkwaardig, waarom verkocht Gerard van Loon het kernbezit van zijn schoonfamilie? En waarom kocht Gerard van Horne juist dit goed dat geheel buiten zijn territorium valt? Het antwoord laat zich uit de bronnen niet herleiden. Hoe dan ook is het onwaarschijnlijk dat Van Loon na de verkoop geen alternatieve, tenminste sociaal gelijkwaardige, domicilie had of verkreeg. Daar is verder niets van bekend, maar een vermoeden kan hier nu wel geuit worden. Het is goed voor te stellen dat Gerard van Horne, heer van Altena, de ambachtsheerlijkheid van Brakel en de hoge heerlijkheid van Ammersoyen (zonder huis) in ruil voor de hoge heerlijkheid Herlaar met huizen en toebehoren, en wellicht zelfs met Gestel(!), aan Gerard van Loon verkocht. Een dergelijke ruil was niet ongebruikelijk.¹¹⁹¹ Herlaar viel buiten het bezit dat de zoon en opvolger na het overlijden van Horne erfde. De heerlijkheid en de huizen kwamen als een soort apanage in handen van zijn tweede echtgenote Irmgard van Kleef. Samenvattend wordt hier het vermoeden geuit dat Van Loon met/na de verkoop van Herlaar in 1315, maar vóór 1323, de ambachtsheerlijkheid van Brakel en de hoge en lage jurisdictie van Ammersoyen verwierf en wel uit handen van de heer van Altena. Het optreden van de heer van Brakel in Ammersoyen tijdens de Gelderse oorlog van 1318 bevestigt de geopperde band.

Uit de bronnen is te herleiden dat de heer van Ameide zijn bezit buiten Ameide in het eerste kwart van de 14de eeuw verwierf. Daar zijn voldoende aanwijzingen voor. In bovenstaande inventarisatie van dat bezit en de beschouwingen daarover zijn hypothesen geuit over het bezit en verwerving van delen daarvan. Het samenvoegen van die veronderstellingen levert voor de ontwikkeling van het Ameidense bezit het volgende theoretische beeld op: Gerard van Loon bezat, mogelijk als erfburggraaf, rechten en goederen in Zuilichem. Vanuit die positie en locatie had hij als buur connecties met de heer van Altena en de heer van Brakel. In 1315 verkoopt hij aan de heer van Altena de heerlijkheid Herlaar. Na 1318 koopt hij (vermoedelijk) van hem, wellicht om de heer van Brakel te steunen die na de interne oorlog immers zwaar in de schulden zat, Ammersoyen en Brakel. Zijn oudste levende zoon, Dirk, erfde in 1323 dat bezit in de Bommelerwaard. Dirks echtgenote kon als erfdochter eveneens aanspraken maken op bezit in de Bommelerwaard, namelijk in (Kerk)Driel. Dirk van Herlaar had in 1325, toen de Gelderse gravenzoon zijn inkomsten verpandde, er alle baat bij die rechten in de Bommelerwaard in pand te verwerven. Hij werd (vermoedelijk) pandnemer. Hij creëerde daardoor een groot begrensde regionaal machtscomplex in een gebied waar hij aanvankelijk door vererving al bezittingen had. Dirk verwierf met het bezit in de Bommelerwaard gevoegd bij dat van Ameide en dat van zijn schoonouders in de Grote Waard een omvangrijk territorium, waardoor zijn maatschappelijk vermogen tot grote hoogte steeg. Dat bood hem de mogelijkheid toe te treden tot in de allerhoogste kringen van de landsheerlijkheid Holland en Gelre.

¹¹⁹⁰ Zie § 4.4. Brakel.

¹¹⁹¹ Zo had, bijvoorbeeld, Willem I van Horne (1243-1264) door ruil het aandeel van Hendrik van Asselt in Weert verworven. Dat domein was voordien verdeeld over drie heren (Boel 1977, 27).

4.8 Heren van Ameide, de hoge heerlijkheden Bokhoven en Ammersoyen

In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk is de focus gericht op de vier hoge heerlijkheden, Poederoyen, Empel-Meerwijk, Bokhoven en Ammersoyen. Bokhoven en Ammersoyen waren eigen bezit van de heer van Ameide, de heerlijkheid Poederoyen was een leen van de heer van Altena en Empel-Meerwijk was een leen van de graaf van Gelre. De enige informatie over die heerlijkheden is die in oorkonden of, zoals van Poederoyen, ook in leenboeken van de leenheer. Daardoor zijn de gegevens van het bezit te beperkt voor een uitgebreide reconstructie. Wel kan hier de verkoop van Bokhoven belicht worden, daartoe was in het vorige hoofdstuk geen ruimte. Daar komt de verwantschap met de Arkels en de Cocs bij aan de orde. Het bezit van Ammersoyen is in meer opzichten uitzonderlijk, één daarvan is dat er meer gegevens zijn. Dit huis heeft wel een eigen archief, al dateren de vroegste stukken uit de 15de eeuw. Daardoor zijn er ten opzichte van de andere heerlijkheden meer gegevens beschikbaar om dat bezit uit te werken.

4.8.1 Bokhoven

De akten van overdrachten van goederen en rechten in Bokhoven in 1365 en 1390 tonen dat de Herlaars uit Ameide daar eigen allodiaal bezit hadden.¹¹⁹² Jan, heer van Ameide, had het eigen bezit in Bokhoven vermoedelijk als *fief de reprise* aan de bisschop van Luik, Jan van Arkel (1364-1378), opgedragen. Hij verzocht de bisschop het bezit aan zijn broer Arnold over te dragen. Arnold bezat slechts voor een heel korte periode de heerlijkheid Bokhoven, hij verkocht zijn rechten nog in datzelfde jaar aan zijn neef Jan Oem van Arkel.¹¹⁹³ Uit die overdracht, waarvoor Jan van Herlaar goedkeuring had gegeven, blijkt dat Arnold de heerlijkheidsrechten hoog en laag bezat met een tiende en rechten van visserij ‘met sulcker erfnis als daer toe behoort dat in den gericht van Bouchoven gelegen is, hetsi leen of eijgen, dat mijn heren mijn ouders ende ick daer te hebben plaegen’.¹¹⁹⁴ Het bezit in Bokhoven was dus deels allodiaal, namelijk ‘eijgen’, dat wil zeggen van de heer van Ameide en deels leen. De goedkeuring van Jan van Herlaar, heer van Ameide, was voor het verkopen van het allodiale deel noodzakelijk, maar Arnold verwijst ook naar leengoederen. De leenheer van dat bezit staat weliswaar niet genoemd, maar gezien het vervolg was dat waarschijnlijk de bisschop van Luik. Arnold verwijst in de overdracht naar de verdeling van het familiebezit bij ‘broederscheijdinge van doode ons liefs heer ons vader heer Diderichs heere van Herlaer ende heer Geeraert van Herlaer ons broeders dier God genadigh si.’¹¹⁹⁵

De eerste vermelding waaruit blijkt dat de Herlaars in Bokhoven rechten bezaten of meenden te bezitten, betreft de kwestie over de novale tienden van Bokhoven in 1307.¹¹⁹⁶ Heer Gerard van Herlaar had zich die tiende al dan niet rechtmatig toegeëigend. Het bezit aan rechten en wellicht ook goederen is verworven vóór 1354. In 1365 verwijst Arnold van Herlaar specifiek naar het bezit in Bokhoven als een erfenis van zijn vader Dirk, heer van Ameide, en zijn broer Gerard, heer van Ammersoyen, beiden stierven vóór 1354. Ook Jan Oem van Arkel verwijst in het verhef aan de Luikse bisschop (1390) voor het bezit (huis en heerlijkheid met annexe rechten) naar Arnold van Herlaar én diens ouders.¹¹⁹⁷ Een meer precieze datering is niet te geven. De vraag of dat bezit al in 1307 in hun handen was, valt daarmee niet te beantwoorden. Het valt niet uit te

¹¹⁹² Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365); 188 (20-10-1390).

¹¹⁹³ Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365); BHIC, toegang 297, inv. nr. 203, bevat een 17de-eeuws afschrift van een akte van belening, waarin abusievelijk geschreven staat dat Jan Oem de heerlijkheid Bokhoven *erfde* van Arnold van Herlaar.

¹¹⁹⁴ Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365).

¹¹⁹⁵ Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365).

¹¹⁹⁶ Zie § 3.5.

¹¹⁹⁷ Van der Velden 1978, 188. ‘eo modo prout Dominus Arnoldus de Herlaer dominus Amerzoyen, miles, et sui predecessores’.

sluiten dat Bokhoven, dat tot de parochie Hedikhuizen behoorde, met Zuilichem al vroeg een Luiks steunpunt was en dat die twee wellicht zelfs samen aan Van Loon te koppelen zijn.

Volgens een (ongedateerde) notering in het door Galesloot uitgegeven Brabantse leenboek hield Petrus Hellinc, uit het naburige Hedikhuizen ‘XII jugera terrae jacentia apud Boehoven in terra domini Theodoricum de Herlaar’.¹¹⁹⁸ Petrus Hellinc bezat in Bokhoven een perceel land in het (gezags)gebied (*terra*) van Dirk van Herlaar. Het begrip *terra* leidt ook hier, zoals bij de oprichting van de hoogheemraadschap in 1277 en de vermelding van Dirk van Herlaar als *dominus terre* in 1302, tot verwarring.¹¹⁹⁹ Van der Velden past het begrip toe op de gerechtsheerlijkheid, hij meent dat uit de notering blijkt dat Dirk van Herlaar in Bokhoven gerechtsheerlijkheid bezat.¹²⁰⁰ Kuys deelt die opvatting niet en trekt de opvatting van Van der Velden in twijfel.¹²⁰¹ Volgens Kuys verwijst het begrip *terra* niet uitsluitend naar het gezagsgebied van een heer, maar kan het ook verwijzen naar het begrip ‘land’ in het algemeen. Dirk van Herlaar bezat, aldus Kuys, simpelweg land in de heerlijkheid Bokhoven. Toch is dat waarschijnlijk niet van toepassing. Door te verwijzen naar het gezagsgebied volgt Van der Velden namelijk de overdrachten van 1365 en 1390 waaruit blijkt dat de heer van Ameide de gerechtsheerlijkheid van Bokhoven bezat.

Tabel 21: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Ameide in Bokhoven

Bokhoven	Allodiaal bezit Van Herlaar	In leen van de landsheer van Gelre	In leen van andere (lands)heren
Heerlijke rechten	* Hoge en lage jurisdictie (?)	-	* Hoge en lage jurisdictie (Bisschop van Luik) na 1365
annexe rechten	* de visserij (?)	-	* de visserij (Bisschop van Luik) na 1365
Huis /Huizen	* Het huis te Bokhoven (?)	-	-
Grondbezit	-	-	-
Tijns/ Tiende	-	-	* Een tiende (Bisschop van Luik) na 1365

Er zijn met betrekking tot het bezit van de heerlijke rechten van Bokhoven twee merkwaardige zaken. Ten eerste bezat Jan van Arkel mogelijk (een deel van) de heerlijkheid en het huis in Bokhoven vóór 1354, en ten tweede was in 1363 een Gijsbert Coc heer van Bokhoven. Het eerste is in de literatuur over Bokhoven nauwelijks bekend,¹²⁰² het tweede des te meer. Dat Jan van Arkel mogelijk het huis van Bokhoven tot zijn bezit kon rekenen, berust niet op een notitie in een oorkonde of belening maar op de tekst in een Van Arkel kroniek.¹²⁰³ In de kroniek is een testament van Jan van Arkel opgenomen. Die schenkt ‘die heerlicheyt van

¹¹⁹⁸ Galesloot (ed.) 1865, 226. Het bezit van Petrus Hellinc, betrof twaalf morgen land in leen van de Brabantse hertog.

¹¹⁹⁹ Zie § 3.2.4 en § 4.3.1.

¹²⁰⁰ Van der Velden 1978, 152.

¹²⁰¹ Kuys 1986, 120.

¹²⁰² De enige die hier wel naar verwijst is Van Bokhoven (Van Bokhoven 1975, 1-6).

¹²⁰³ *Den oerspronck, beghinsel ende gernatie der baeinre heeren van Arckel* uit het Voorste Haagsche handschrift (Andriessen 1933, 132 -147).). Gruben 2004; Kuys 1986 en Van der Velden 1978 verwijzen niet naar deze bron. De betrouwbaarheid van deze kroniek is twijfelachtig.

Buchoven mittet slot' aan één van zijn zonen.¹²⁰⁴ Welke zoon Bokhoven zou erven is minder evident, de bronnen spreken elkaar op dat terrein tegen.¹²⁰⁵ Jan van Arkel overleed in 1360. Mocht het dezelfde rechten en goederen betreffen als genoemd in de oorkonde van 1365, wat niet zeker is, dan moet het veronderstelde Arkelse bezit voordien, dat wil zeggen vóór 1354, aan Dirk van Herlaar zijn verkocht of geschonken.

Hiervoor, bij het beschrijven van de keuze voor de Kabeljauwse partij, is al gewezen op de nauwe band tussen Jan van Arkel, Dirk van Herlaar en diens zoon Gerard.¹²⁰⁶ Niet alleen behoorden beiden tot het Kabeljauwse kamp en was Jan van Arkel de leenheer van het voormalig bezit van Herbaren van Arkel, er was ook een relatie die voortkwam uit verwantschap, Jan en Dirk waren neven. Daarnaast was er tussen de baanderheren Jan en Gerard vermoedelijk ook een persoonlijke goede band. Het is gezien de ontwikkeling van het bezit in het rivierengebied niet vreemd te veronderstellen dat Dirk van Herlaar, zo hij de heerlijke rechten van Bokhoven aanvankelijk niet bezat, die op enig moment van Jan van Arkel heeft gekocht. Het is dus ook mogelijk dat het begrip *terra* inderdaad verwijst naar gebied in het algemeen. De notering in het leenboek van Brabant moet dan wel geschreven zijn vóór de (mogelijke) overdracht van de (veronderstelde) heerlijke rechten van Jan van Arkel aan de heer van Ameide.

De successie van Bokhoven tot 1365 kent behalve de onduidelijke overdracht van de heerlijke rechten nog een raadselachtige periode. In 1363 is, tegen de verwachting in, niet Jan van Herlaar heer van Bokhoven, maar Gijsbert Coc.¹²⁰⁷ Hij was het die de bisschop van Luik, Engelbertus (1345-1364), verzocht de bouw van een kapel in Bokhoven goed te keuren. Het verzoek uit 1363 komt van 'Ghiselbertus dictus Coc, miles, filius quondam Domini Ricoldi Coc, militis, Dominus temporalis de Bochoven supradictus'. Het is de eerste vermelding van een *heer* van Bokhoven. Gijsbert Coc behoorde tot de verwanten van de Herlaars. Hij was een zoon van Ricoldus Coc, en een kleinzoon van Gijsbert (de) Coc.¹²⁰⁸ Aangezien de brief gericht is aan de bisschop verwijst het begrip *temporalis* waarschijnlijk naar 'wereldlijk', niet naar 'tijdelijk'.

Van der Velden kan niet goed uit de voeten met deze bron (Hij heeft overigens ook geen weet van de verwantschapsband tussen Gijsbert Coc en de Herlaars). Hij volgt in zijn redenering de aannames van de graaf van Bokhoven in diens proces in de periode 1769-1770 over het patronaatsrecht van Bokhoven. Van der Velden neemt daardoor impliciet aan dat Gijsbert Coc dezelfde rechten bezat als Herlaar vóór 1363 en na 1365. Dan ontstaat er inderdaad een vreemde situatie, hoe valt dat immers te verklaren? Als antwoord oppert hij dat Bokhoven een dubbele heerlijkheid was.¹²⁰⁹ Echter wat Van der Velden geheel vergeet, is dat de Herlaars weliswaar Bokhoven tot hun bezit kunnen rekenen en dat dat van vóór 1354 te dateren is, maar dat ze zich niet 'heer' van Bokhoven noemen. Het ligt daarom meer voor de hand te veronderstellen dat Gijsbert Coc de heerlijkheid van Bokhoven bezat als een leen van Ameide. Met recht kon hij zich heer van Bokhoven noemen.

¹²⁰⁴ Andriessen 1933, 143; Bruch (ed.) 1931, 39. Er is mij geen andere plaats/locatie bekend die hier anders bedoeld kan zijn dan Bokhoven aan de Maas nabij Hedel. De schrijfwijze Buchoven voor Bokhoven komt vaker in bronnen voor. Zie bijvoorbeeld Van Rooij 1963, inv. nr. 685 (24-11-1428), 1449 (01-01-1477).

¹²⁰⁵ Andriessen 1933, 143. Volgens de kroniek *Den oerspronck...* zou Willem de 7de zoon Bokhoven erven, Pauli noemt Johan de 5de zoon als erfgenaam (Bruch (ed.) 1931, 39). De kroniek komt tot een aantal van 10 kinderen. Waale noemt er 8 (Waale 2000, kolom 23).

¹²⁰⁶ Zie § 3.6.1. en § 3.6.2.

¹²⁰⁷ RBAB, nr. 171; Van der Velden 1978, 179 (23-07-1363). Op 23 maart 1369 verheft Johannes van Arkel bisschop van Luik (1364-1378) de kapel tot een parochiekerk (Van der Velden 1978, 184-185).

¹²⁰⁸ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 181 (13-11-1318). Zie voor Ricold en Gijsbert ook het oudste leenboek, Van Doorninck (ed.) 1898a, 11. Intrigerend is Schutjes die - zonder bronvermelding - schrijft dat 'men' Arnold van Buchoven, getuige bij de overdracht van Berlicum (1243), als vader van Giselbertus de Cock ziet (Schutjes 1870a, 297).

¹²⁰⁹ Van der Velden 1978, 152.

Jan Oem van Arkel kocht in 1365 de rechten van Bokhoven en koos het huis in Bokhoven als zijn domicilie. In de loop der jaren kocht hij alle verspreide rechten van Bokhoven op. Op 8 november 1368 verkocht Geertruid vrouwe van Limburg haar bezit aan tienden en land in het rechtsgebied van Bokhoven, met goedkeuring van haar zoon, de heer van Stein, en diens zwager Daniel heer van der Merwede.¹²¹⁰ In 1375 verwierf hij een tiende van de abdij van Berne,¹²¹¹ en nog in 1392 ontving hij het patronaatsrecht voor de kerk van Bokhoven van de elect van Luik.¹²¹²

4.8.2 Ammersoyen (1351-1385)

Na het overlijden van Gerard van Herlaar in 1354 droeg Jan van Herlaar het bezit Ammersoyen als erfleen van Ameide over aan zijn jongere broer Arnold.¹²¹³ In de oorkonde staat dat de overdracht *al* het leengoed *en* het huis betreft, het is de eerste vermelding van het huis Ammersoyen. De heerlijkheid en het huis waren allodiaal bezit. Dat is te concluderen uit de wijze waarop de overdracht in 1354 plaatsvond en het feit dat het, zoals verwoord in de overdracht, een erfleen van Ameide betreft. Slechts enkele jaren later, op 9 oktober 1361, verklaarde Arnold het kasteel voor de hertog van Gelre als ‘open huis’. Na het overlijden van Arnold deed diens weduwe Beatrix van der Dussen in april 1384 afstand van het huis met alle daaraan verbonden rechten ten gunste van haar schoonzoon Arnold van Heumen.¹²¹⁴ De overdracht omvatte de burcht, de heerlijkheden van Ammersoyen, Wordragen en Well, met leenmannen en dienstmannen, horigen, renten, tienden, cijnzen en visserij en alle toebehoren in de Bommelerwaard. De heer van Ammersoyen bezat de hoge en de lage jurisdictie met alle annexe rechten van de heerlijkheden Ammersoyen, Well en Wordragen, en Slijk Well. Hoewel die vier vaak in één adem genoemd worden als ‘de heerlijkheid Ammersoyen’ betreft het feitelijk vier afzonderlijke gerechten.¹²¹⁵

Afgezien van de genoemde bezitsonderdelen laat het oorspronkelijk bezit zich verder moeilijk reconstrueren. In de leenregisters van Gelre staan noteringen van lenen in (Kerk)Driel, waaronder die van bezit in ‘de Bolken’ die verbonden waren aan de heerlijkheid Ammersoyen.¹²¹⁶ Die vervlechting verwijst naar de erfenis van Heilwich van Arkel, getrouwd met Dirk van Herlaar (1312-1354). De Gelderse hertog voegde aan het landsheerlijke bezit Ammersoyen alle goederen gehouden volgens het Zutphens recht, ‘waar ook gelegen’ toe. Er is hier natuurlijk sprake van een vanzelfsprekende beperking. Dat kan alleen Gelderse lenen in of nabij de heerlijkheid betreffen. Tot die lenen behoorde bijvoorbeeld het ‘goet’ van Otto van Malsen, later het ‘slot’ Well.¹²¹⁷ Dat leen was inclusief 5,5 morgen land, waarbij volgens het Gelders leenboek 1 morgen was gelegen naast het land van Jan van Herlaar van Meerwijk.¹²¹⁸ De heren en vrouwen van Ammersoyen beschikten nadien wel over een groot bezit aan rechten, goederen, in leen uitgegeven bezit (leenmannen) en dienstmannen.

¹²¹⁰ Van der Velden 1978, 183.

¹²¹¹ Van der Velden 1978, 186-187.

¹²¹² Van der Velden 1978, 189-190.

¹²¹³ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

¹²¹⁴ LAGZ I, 11 (25 april 1384).

¹²¹⁵ AGZ II, 4-5. ‘die deghlichste gerichte tot Amersoyen, Wordrachten ende tot Welle mit allen ende eyn ygeliken hoeren tobehoeren’. Zie voor de heerlijkheid Slijk-Well als afzonderlijke heerlijkheid, Sloet (Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 317d (1403).

¹²¹⁶ LAGZ I, 40. (1390); Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 304c (1390).

¹²¹⁷ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 317a (1403).

¹²¹⁸ Sloet e.a. (eds.) 1924, nr. 317a (1403).

Tabel 22: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Ameide in Ammersoyen

(Bron: Doorninck 1901a/b, 1902)

Ammersoyen	Allodiaal bezit Van Herlaar	In leen van de landsheer van Gelre	In leen van andere (lands)heren
Heerlijke rechten	* Hoge en lage jurisdictie van Ammersoyen, Well, Wordragen en Slijk-Well. (tot 1384)	* Hoge en lage jurisdictie van Ammersoyen, Well, Wordragen en Slijk-Well. (vanaf 1384)	-
Annexe rechten	* Leenmannen en dienstmannen, horigen, renten, tienden, tijnsen en visserij en alle toebehoren in de Bommelerwaard. (tot 1384)	* Mannen en dienstmannen, horigen, renten, tienden, tijnsen en visserij en alle toebehoren in de Bommelerwaard. (vanaf 1384)	-
Huis /Huizen	* Het huis Ammersoyen met toebehoren (tot 1361) .	* Het huis Ammersoyen met toebehoren (vanaf 1361) * Een hof met <i>gesete</i> * Een goet (Het huis van Malsen) * hofstad 6x * Een huis en een hofstad in het gericht van Ammersoyen.	-
Grondbezit	-	* 48,5 morgen, 99,5 hont en 289 roeden land	-
Tijns/ Tiende	-	* De tienden te Rossum, Driel en Herwaarden als een 'onversterfelijk erfleen te verheergewaaden met eenen ponde goet gelts'	-

Voor de heer van Ammersoyen vormden de rechtspraak, ambachtsgevolgen, verpachtingen van landerijen, tienden, cijnsen, een windmolen en het recht van belasting op gruit de bronnen van inkomsten. Dat het totale bezit in Ammersoyen profijt opleverde kan opgemaakt worden uit de rekeningen van de hertogelijke domeinen in de Bommelerwaard. In de periode 1390-1404 was het aandeel van Ammersoyen een-tiende deel van de totale bruto opbrengsten van de domeinen in de Bommeler- en Tielerwaarden.¹²¹⁹ Over het bezit van de heer van Ammersoyen zijn de gegevens tot de 17de eeuw schaars, pas vanaf 1590 zijn de rekeningen doorlopend bewaard gebleven.¹²²⁰ 1590 is een cesuur in de bronnen van de heerlijkheid Ammersoyen. In april van dat jaar verwoestte een brand niet alleen al het hout van het huis, maar ook alle bezittingen van de heer, inclusief zijn administratie. Bij de brand kwam George van Arkel, heer van Ammersoyen om het leven. Voor de erfoverdracht in 1590 was een inventarisatie van zijn bezit nodig, dat geeft nu een goed beeld van het inkomen van de heer van Ammersoyen in de 16de eeuw.¹²²¹ Aan grondcijnsen ontving hij 16 gulden, 14 stuivers en 14 penningen. Behoudens baar geld ontving de heer van Ammersoyen ook 10 kapoenen en 24 kippen als grondcijns. Aan inkomsten van renten en cijnsen ontving hij de som van 15 gulden en 4 stuivers. Hij beurde ook verschillende tienden, te weten de grove tiende, de raap- en wintergerst tiende, de kleine tiende en de hoptiende. Naast de tiende op de hop kreeg de heer ook het accijns op het bier gebrouwen in de

¹²¹⁹ Kuys 1986, 126-127.

¹²²⁰ GAA, toegang 0372, inv. nr. 69-194.

¹²²¹ Braam 1982, 27-70.

brouwerij van het kasteel. De inkomsten van de annexe rechten van visserij (van Hedel tot Nederhemert) wind- en rosmolen waren eveneens voor de heer van Ammersoyen.

Helaas laat zich binnen het latere bezit van de heer van Ammersoyen het oorspronkelijk eigen bezit van de Herlaars en het bezit dat door de hertog van Gelre werd toegevoegd niet onderscheiden. Het eigendom aan landerijen binnen de gerechtsheerlijkheid bedroeg in de 16de eeuw een oppervlakte van grofweg 2,25 km². Buiten Ammersoyen had de heer van Ammersoyen nog eens 68,5 ha aan landerijen gelegen in Waardenburg, Kerkwijk, Delwijnen, Zuilichem en Hedel. In Kerkdriel bezat hij naast landerijen ook nog vier tienden en een windmolen.¹²²² De heer van Ammersoyen had ook rechten en goederen van de kerken van Ammersoyen en Well, zoals bijna 23 ha land. Na 1600 blijken de inkomsten uit pacht het leeuwendeel van het vermogen te betreffen waarbij uitschieters tot 90 procent en meer niet ongewoon waren.¹²²³ Het staat vast dat ook Ammersoyen een eigen leenhof had. Het bestaan ervan blijkt al uit de overdracht van 1384 waarin de leenmannen naast horigen genoemd worden. De gegevens vanaf 1590 tonen dat de heer van Ammersoyen in de kern Ammersoyen 11 leenmannen had, daarnaast 6 in Well, 4 in Wordragen, 4 in (Kerk)driel, 3 in Kerkwijk, 3 in Zuilichem, 2 in Delwijnen, 1 in Rossum en 1 in Hedel.¹²²⁴ Na 1590 omvatte het leenhof van Ammersoyen het forse aantal van 102 noteringen van beleningen.¹²²⁵ De beleningen betreffen percelen land al dan niet met een hof of huis. De status van de leenmannen was niet die van de hoogste groep van de maatschappij. Er waren twee uitzonderingen, de leenman van het huis van Malsen in Well en die van het Hoge huis met singel en gracht te Delwijnen behoorden wel tot de regionale aristocratie. Deze lenen waren door de hertog van Gelre aan Ammersoyen toegevoegd.

Pas met de gegevens van het kadaster kan in retrospectief iets zinnigs gezegd worden over de locatie van het grondbezit. Niet alleen het bezit van land was belangrijk, ook de plaats daarvan. Hoewel de heerlijkheid de gerechten van Ammersoyen, Well, Wordragen en Slijk-Well betreft, concentreerde het grondbezit van de heer van Ammersoyen zich in de 19de eeuw (1832) voornamelijk in het huidige Ammerzoden.¹²²⁶ Het grondbezit in Well, Wellse Broek en Slijk-Well was vrijwel nihil. De gronden in de uiterwaarden, de aanwas, en de zogenaamde Gelderse Waarden¹²²⁷ waren uitsluitend bezit van de heer van Ammersoyen. Het bezit omvatte 128 percelen met een totale grootte van 300 ha, een kwart van de totale oppervlakte van de heerlijkheid. De vroege kadastrale gegevens tonen ook de wijze van exploitatie van de gronden in de heerlijkheid. Van de totale oppervlakte aan land was bijna de helft in gebruik als weiland. (48,4 procent). Het totale areaal bouwland bedroeg slechts 18,5 procent. De bebouwde oppervlakte, huizen en erven, bedroeg 1,1 procent van de totale omvang.

Feitelijk kunnen de beschreven gegevens uit de rekeningen en het kadaster niet als raamwerk voor de 14de eeuw gebruikt worden. Toch is het, hoewel de heren van Ammersoyen land kochten en verkochten, onwaarschijnlijk dat het bezit volledig van eigenaar wisselde. Op basis van de gegevens van de 17de en 19de eeuw is te stellen dat het bezit in die periode niet uiteen gevallen was, de som van het bezit aan hectaren land geeft ten opzichte van de 17de eeuw zelfs een kleine groei aan. Met voorbehoud en voorzichtigheid geeft dat toch een indicatie van het bezit van de heer van Ammersoyen in de 14de eeuw.

¹²²² Braam 1982, 30-31.

¹²²³ Braam 1982, 57-59.

¹²²⁴ GAA, toegang 0372, inv. nr. 353-362; Braam 1982, 68; Kort 2009, 242-260; Kort 2010, 6-30.

¹²²⁵ Kort 2009, 242-260; Kort 2010, 6-30.

¹²²⁶ Van Doommalen 1995.

¹²²⁷ 'De Gelderse Waarden' verwijst naar het gebied aan de overzijde van Well binnen de oude meanderstroom van de Maas. In 1474 werd de Maas onder Well doorgestoken en werd dit gebied, dat oorspronkelijk tot Well behoorde, een 'Gelders eiland'. (SsH, 15.01.04.05, 5759 (12-07-1474).

4.9 Heren van Poederoyen en van Empel-Meerwijk.

4.9.1 Poederoyen (1347->1400)

Het bezit in Poederoyen was in leen ontvangen. Wat het bezit van de hoge en lage jurisdictie van Poederoyen betreft waren zij via de heren van Giessen achterleenmannen van de heer van Altena. Dat gold eveneens voor het annexe recht van het veer. Het huis te Poederoyen, tussen 1340 en 1347 een landsheerlijke burcht, was een leen van de landsheer van Gelre.¹²²⁸ De burcht was in 1327 door Arnt van Poederoyen aan de graaf van Gelre opgedragen.¹²²⁹ Van andere bezittingen aan goederen, rechten of grondbezit in de 14de eeuw in Poederoyen is niets bekend.¹²³⁰

In 1347 was Arnold van Herlaar leenman van het huis en vermoedelijk ook de heerlijkheid, waarna het tot in de 16de eeuw in handen van diens nazaten bleef. In het Gelders leenregister, zoals Sloet dat publiceert, staat de erfopvolging van het huis vanaf 1395 genoteerd.¹²³¹ De situatie in Poederoyen is vergelijkbaar met die van Hedel en Nederhemert waar ook het huis een Gelders leen was maar de gerechtsheerlijkheid een leen van Altena was. Aanvang 14de eeuw werd Vastraad van Giessen leenman van de heer van Altena voor het hoge en lage gerecht van Poederoyen.¹²³² De eerste leennotering van een Herlaar voor de jurisdictie van Poederoyen is te vinden in de registratie van lenen van Giessen.¹²³³ In dat leenregister wordt Jan van Herlaar in 1394 vermeld als leenman van het hoge en lage gerecht van Poederoyen ‘zoals zijn voorouders’. Die omschrijving geeft aan dat ook Jans vader, Gerard, een leenman van Giessen was. Gezien het feit dat Arnold van Herlaar in 1347 leenman van het huis was, mag aangenomen worden dat de belening van het hoge en lage gerecht al van eerder dateert. Doordat de heren van Altena hun bezit in de perioden 1368-1369 en 1386-1417 verbeurden aan de graaf van Holland kreeg die feitelijk een aantal enclaves in Gelders gebied in bezit. De hertog van Gelre had er echter zijn macht geborgd door het bezit van de kastelen.

Tabel 23: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Poederoyen

(Bron: Kort 1977; Doorninck 1901a/b, 1902)

Poederoyen	Allodiaal bezit Van Herlaar	In leen van de landsheer van Gelre	In leen van andere (lands)heren
Heerlijke rechten	-	-	* Hoog en laag gerecht van Poederoyen (Giessen/Altena)
Annexe rechten	-	-	* Het veer
Huis /Huizen	-	*Het huis te Poederoyen	-
Grondbezit	-	-	-
Tijns/ Tiende	-	-	-

¹²²⁸ Zie § 5.4.3.

¹²²⁹ Van Doorninck (ed.) 1898a, 20.

¹²³⁰ In 1832 was het totale grondbezit van de heer van Poederoyen 142 ha. groot (Hoek & Groenendijk 2009, 163).

¹²³¹ Sloet e.a. 1924, nr. 325.

¹²³² Kort 1985a, 199-200.

¹²³³ Kort 1977, 158.

4.9.2 Empel-Meerwijk (1342-14??)

Voor zover bekend hadden de Herlaars ook in Empel-Meerwijk uitsluitend bezit in leen. In 1342 verwierf Johan van Herlaar de hoge jurisdictie van Empel-Meerwijk als leen van de Gelderse hertog.¹²³⁴ Van de Brabantse hertog had hij de lage jurisdictie en vermoedelijk een tiende in leen.¹²³⁵ De hertog van Brabant hield de lage jurisdictie maar meende dat ook de hoge heerlijkheid Empel-Meerwijk een Brabants leen was. De landsheer van Gelre zou dat van hem houden,¹²³⁶ met andere woorden de landsheren van Gelre dienden aan de hertogen van Brabant leenhulde te brengen. Daar dachten de Gelderse landsheren anders over. Een meningsverschil dat zich overigens niet beperkte tot Empel-Meerwijk. Er zijn verschillende plaatsen te noemen waarover de landsheren het hartgrondig oneens waren wat de leenroerigheid betreft.¹²³⁷ De situatie bleef voor Empel-Meerwijk gedurende de gehele 14de eeuw erg onduidelijk, ook voor de landsheren zelf. Nog in 1369 vond daarover gesteggel plaats tussen de hertog van Gelre en de hertog van Brabant.¹²³⁸ Voor een beeld van het bezit van de van de Herlaars in Empel-Meerwijk ontbreken verdere gegevens.

Tabel 24: Eigen en in leen verkregen bezit van de heren van Empel-Meerwijk

<i>Empel-Meerwijk</i>	<i>Allodiaal bezit Van Herlaar</i>	<i>In leen van de landsheer van Gelre</i>	<i>In leen van andere (lands)heren</i>
<i>Heerlijke rechten</i>	-	* Hoog gerecht van Empel-Meerwijk	* Laag gerecht van Empel-Meerwijk (Brabant)
<i>Annexe rechten</i>	-	-	-
<i>Huis /Huizen</i>	-	* Het huis	-
<i>Grondbezit</i>	-	-	-
<i>Tijns/ Tiende</i>	-	-	* Een tiende te Empel en Meerwijk (Brabant)

4.10 Samenvatting

De hoge sociale status (*nobiles*) die uit de vroege bronnen opgemaakt kan worden, duidt aan dat de heren van Herlaar in de 11de eeuw al beschikten over een voor die tijd groot sociaal-economisch vermogen. De basis daarvan concentreerde zich aanvankelijk in Herlaar nabij Vught/Sint-Michielsgestel. De Herlaars oefenden in de 11de, 12de en 13de eeuw het ambt van voogd uit voor verschillende kerkelijke instellingen. Het sociaal-politieke en sociaal-culturele vermogen reikte door die voogdij verder dan dat van het eigen toch al aanzienlijke bezit. De functie van voogd gaf extra status en aanzien. De Herlaars vervulden vooral voor de norbertijnen het ambt, maar hoe zij zich in die (tijdelijke) rol wisten te manoeuvreren is niet duidelijk. Dat, gevoegd bij het onbekend zijn van de herkomst van de heerlijkheidsrechten in Herlaar, leidt ertoe dat in de literatuur de positie van de heren van Herlaar als voogd tot misvattingen voert. Er zijn verschillende auteurs die aannemen dat de heren van Herlaar als voogden bezit usurpeerden. Ook worden de heren van Herlaar

¹²³⁴ Zie § 3.8.

¹²³⁵ Galesloot (ed.) 1865, 77-78.

¹²³⁶ Zie Steurs 1977, 59-105.

¹²³⁷ Avonds 1984, 118-133. Er was onder andere ook twist over Herpen, Megen, Meerwijk en Genderen.

¹²³⁸ Verkooren 1912, nr. 2622 (10-10-1368).

vaak gezien als leenmannen van de bisschop van Luik, waarbij de auteurs de periode van een mogelijk leenverhef niet definiëren maar algemeen stellen vóór 1315. In alle gevallen is de uitkomst hetzelfde, als leenman en/of voogd en de daaraan gekoppelde feodo-vazallitische relatie waren de heren van Herlaar pionnen van de leenheer die zichzelf verrijkten met heerlijkheidsrechten, maar dat beeld is niet aannemelijk.

Al die veronderstellingen gaan geheel voorbij aan een aantal zaken, zoals de in de bronnen aanwezige vermelding van de Herlaars als *nobiles*, het handelen van de Herlaars (als oorkonder), de adelsnetwerken waarin de Herlaars zich bewogen, de mogelijkheden van de voogd, de macht van de kerkelijke instelling zelf en de opvolging van het bezit via de vrouwelijke lijn. De conclusie is dat heren van Herlaar het patrimoniale bezit Herlaar geheel vrij van enige feodale band hielden. Juist daardoor waren zij geschikte kandidaten voor het uitoefenen van de functie van voogd. Na de verkoop in 1315 droeg Horne het goed op aan de Luikse bisschop. Dat er een zweem van Luikse invloed hangt is logisch, het gebied waar de heren van Herlaar opereerden was nog niet dat van het latere hertogdom Brabant, de hertog moest er zijn gezag nog verwerven *c.q.* veroveren. De progressieve ontwikkeling van de nieuwe hertogelijke stad 's Hertogenbosch en de perikelen rond Vught in het midden van de 13de eeuw, waarbij de hertog de lokale heer wist weg te duwen, zullen de heer van Herlaar niet altijd welgevallig zijn geweest. Het is dan niet zo vreemd dat hij zijn positie zekerde in Ameide. Daarmee verwierf hij niet alleen een groter maatschappelijk vermogen, maar kreeg hij ook, mocht de druk van de Brabantse hertog op Herlaar te groot worden, een vluchtweg. Van een dergelijke druk van de hertog op de Herlaars is in de bronnen overigens niets te vinden. Wellicht liep de heer van Herlaar de hertog minder voor de voeten. Hij was een heer met lokale macht en daarbij niet, zoals de heer van Vught, gelieerd met de graaf van Gelre. Dat alleen wekte in de 13de eeuw bij de Brabantse landsheer waarschijnlijk al wrevel op.

Dirk van Herlaar en zijn nazaten hielden het kernbezit bij Sint-Michielsgestel aan, ook nadat het domicilie naar Ameide verplaatst was. Het belang van het oorspronkelijke domicilie was ten opzicht van Ameide waarschijnlijk wel naar de achtergrond geschoven. In de bronnen komen de heren van Herlaar na het vertrek naar Ameide in het stamgebied niet voor, afgezien van de vermeldingen als voogd. Vermoedelijk erfde de oudste zuster van de heer van Ameide en Herlaar in 1305 het familiebezit. Zij schonk haar man Gerard van Loon in 1306 de heerlijkheid Herlaar. Dat verkocht hij in 1315. Het is lastig de erfelijke rechten en aanspraken op dat bezit te ontvlechten, maar in 1325 was het bezit van de Herlaars in het stamgebied door de heren van Horne volledig opgedragen aan de bisschop van Luik. Dat bezit bestond uit de hoge en lage jurisdictie, de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar en waarschijnlijk een klein aantal beleningen. Het leenhof van Herlaar bestond in de 15de eeuw uit 46 beleningen. Slechts een klein deel daarvan is met enige zekerheid te rekenen tot het Herlaarse bezit van vóór 1315.

Het 'Land van Ameide' dat met Tienhoven in het midden van de 13de eeuw als leen van de Utrechtse bisschop in handen van de Herlaars kwam, was oorspronkelijk Kuycs bezit. Bij de vraagstelling voor het waarom van het vertrek naar Ameide verwijst dat naar een nauwe persoonlijke leenband of mogelijk zelfs verwantschap. Het gebied van Ameide was nog in ontginning toen de heer van Herlaar er de heerlijke rechten verwierf. De nederzetting Ameide, die in de 14de eeuw van Herlaar stadrechten kreeg, was gelegen op een klein deel van dat gebied. Al zijn de resultaten wellicht wat achtergebleven de Herlaars hebben op verschillende manieren geprobeerd de ontwikkeling van Ameide te stimuleren, daarvan zijn het toelaten van Lombarden, het verlenen van stadsrechten, en het verkrijgen van tolvrijheid goede voorbeelden.

Ameide had een leenhof dat geografisch te verdelen is in beleningen in de heerlijkheid zelf en een complex aan rechten buiten Ameide, vooral in het rivierengebied. De beleningen rond Ameide zijn de gebruikelijke van percelen land en tiendblokken. De leenmannen van die lenen behoorden niet tot de aristocratie. Waarschijnlijk zetelden zij niet of zelden in het leenhof, het is evenmin waarschijnlijk dat zij in

die zin een persoonlijke leenband hadden met de heer van Ameide. Dat mag wel verwacht worden van de leenmannen van de ambachtsheerlijke lenen buiten Ameide. Deze lokale heren behoorden tot de verwanten en de regionale aristocratie, de aanzienlijken van de middeleeuwse maatschappij. Toch is ook daar niets van bekend. Dat doet vermoeden dat ook die band niet persoonlijk was. Dat lijkt vreemd immers de lenen waren aanzienlijk. Zo de heer van Ameide het omvangrijke regionaal bezit, dat vooral de dagelijkse gerechtsheerlijkheid en annexe rechten van verschillende locaties in het rivierengebied omvatte, zou kunnen rekenen tot het patrimonium dan was de leenband intensiever geweest.

De herkomst van dat bezitscomplex is niet rechtstreeks uit bronvermeldingen op te maken waardoor er veel onduidelijkheid over bestaat. Uit dit onderzoek volgt dat het geen (patrimoniaal) bezit was van Gerard van Loon of de heren van Herlaar, maar (pas) in het eerste kwart van de 14de eeuw in de handen van de heer van Ameide kwam. Uit de reconstructie van het beleende bezit in de Bommelerwaard lijkt het aannemelijk dat Gerard van Loon een klein deel had of verwierf en diens zoon Dirk in 1325 het resterende deel als pand in handen kreeg. Dat bepaalde de band met de leenmannen. Vermoedelijk was die puur zakelijk, er is niets dat wijst op dienstverlening. Dat doet niets af aan het feit dat Dirk van Herlaar, heer van Ameide, wel een regionaal machtsbolwerk verwierf. Het is aannemelijk dat ook de hoge heerlijkheid Ammersoyen in die tijd in handen van Gerard van Loon of zijn zoon kwam. Dat was op zichzelf al een groot bezit. Het bestond uit vier gerechtsheerlijkheden met annexe rechten, leenmannen en eigen dienstmannen. Bovendien bezat de heer van Ameide de hoge heerlijkheid Bokhoven. Het 14de-eeuwse sociaal-economisch vermogen van de heer van Ameide was dan ook groot, en daardoor zijn maatschappelijk vermogen eveneens.

Het bezit van Dirks broers in dat gebied steekt dan ondanks dat het hoge heerlijkheden betreft toch wat schril af. Zij verwierven de hoge heerlijkheden Poederoyen, een leen van Altena, aan de uiterste westpunt van de Bommelerwaard, en Empel-Meerwijk, aan de oostpunt. Van dat bezit is verder weinig bekend. De huizen waren echter lenen van de graaf, later hertog, van Gelre, waardoor zij dus tot diens *vazallen* behoorden.

